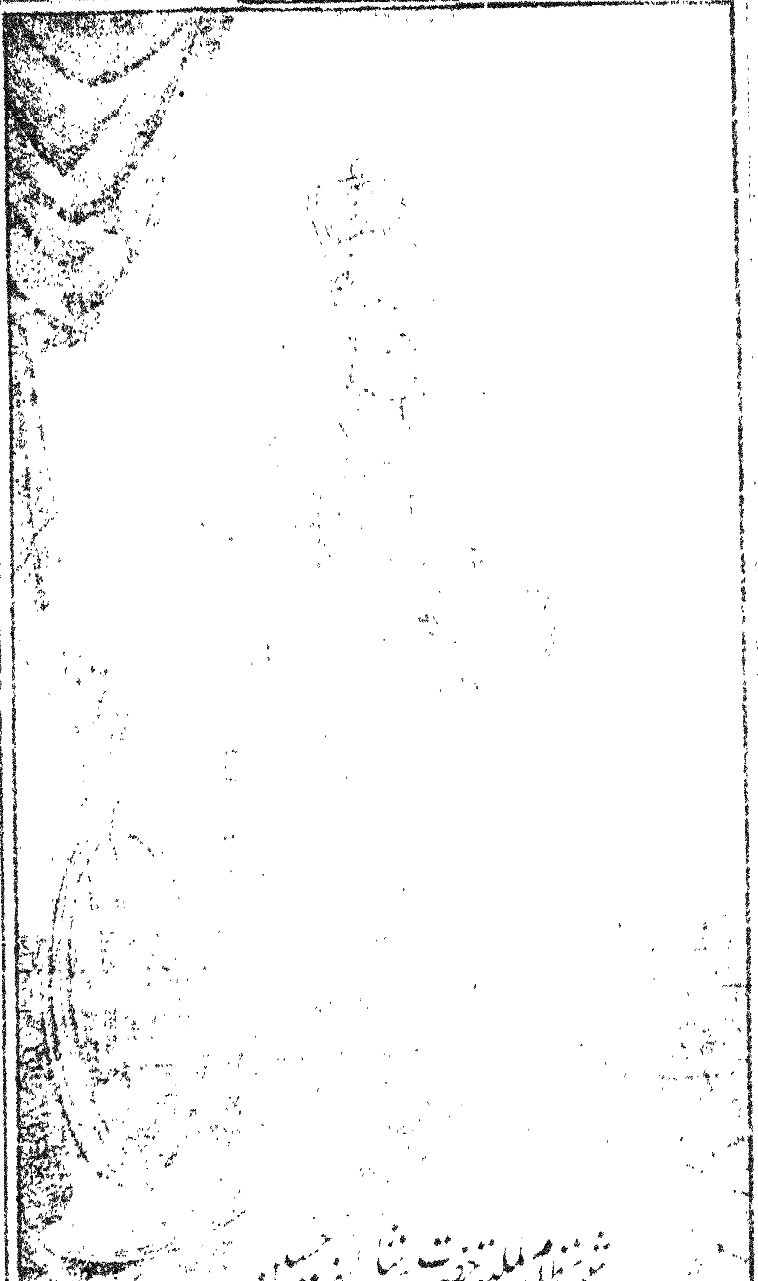
دبستانِ شوق

از

نظام الملۃ حضرت فریاد عظیم آبادی

شبیہ نظام الملۃ حضرت نواب جنت مکیں

فریاد - علیہ الرحمۃ

عرض حال

کمالات صوری و معنوی و علو نسب پدر محترم حضرت سید شاہ الفت حسین متخلص بہ فریاد اعلی اللہ مقامہ از سوانح عمری ایشان موسوم بہ "حیات فریاد" نوشتہ ارشد تلامذہ شان خان بہادر سید علی محمد شاد (سابق رئیس عظیم آباد) و از آنچہ فضلائے دیگر نوشتہ اند بخوبی واضح میشود اما برائے کسانیکہ آن را ندیدہ اند اجمالاً اینجا ذکر کردہ میشود۔

حضرت فریاد در مثنوی دبستان اخلاق سپاس ایزد باری میکند برائے دو نعمت بزرگ کہ بہ او عطا شدہ یکے کمال علمیہ و دیگرے علو نسب و بعد از آن ذکر بعضے از اجداد خود میکند مثلاً نصیر الدین اودی چراغ دہلی کہ خلیفہ حضرت محبوب الٰہی است۔ و ابوالفرح واسطی جلال الملک پانی پتی کہ برادر زادہ بو علی قلندر ست و ازین پیدا است کہ چہ اندازہ اولیاے کبار از اجداد او بودند۔

موہبت عظمیٰ کہ بر آن حضرت فریاد می نازد سیادت نسبی اوست چہ او از اولاد امام موسیٰ کاظم علیہ السلام است۔ علاوہ برین امرائے ذی احتشام ہم در سلسلۂ اجداد مادری اند و ذکر ایشان در مثنوی دبستان اخلاق نشدہ۔ نواب میر فیض علی خاں ناظم پٹنہ عظیم آباد پسر نواب سید محمد نصیر خاں نصیر الملک کہ یکی از امراے عہد عالمگیری است جد مادری اوست و خود نصیر الملک برادر

چنین میگوید" امارت دستگاه سیادت پناه حضرت سید شاہ الفت حسین متخلص بہ فریاد که خاطر زبانه مثل او یاد ندارد که در عهد خود صاحب جاه و دستگاه در دولت بنگاله را سفیر کبیر و در دربار آن دولت امیر عدیم النظیر از هر خصال مزایا صاحب فطرت بلند و طبع ارجمند کلام نثر ایشان نثره نثار بوده و کلام معجز نظام نظم ایشان ثریا دثار واقعی شاعرے در فن شعر باین استعدادات ذاتیه و کسبیه هر لفظ معنیش ظاهر است بلکه توان گفت که مادر دوران خصوصاً ملک هندوستان چنین روئیده نه زائیده".

این عبارت از حیث مفهوم خیلے قابل قدر است چه مصنف در عصر خود در فن شعر مسلم بوده باجود یکه صاحب زبان بوده میگوید که مثل فریاد در هند نبوده است اگر عقیده دیگر ادبا و فضلا را در باب شاعری حضرت فریاد اینجا ضبط کنیم یک دفترے میخواهد - پس برانچه نوشتیم اکتفا میکنیم -

علو پایه شعری او از قدرت بیان ما خارج است - خود خوانندگان محترم بعد از مطالعه دبستان اخلاق تصدیق این امر خواهند کرد که شاعرے گران پایه مثل فریاد در هندوستان نبوده -

پنجاه سال قبل این مثنوی به طبع رسیده و نسخ آن کمیاب بود - برائے یک نسخه اش خیلے جویا بودم پارسال دوستے از پٹنه عظیم آباد نسخه برائے بنده فرستاده اہل خانه بنده صغرا بیگم متخلص به حیا که به مشاغل علمی خیلے انہماک دارد برائے طبع این مثنوی خیلے اشتیاق و تعجیل داشت - للہ الحمد که تمنائے ما هر دو برآمد و این مثنوی که دارائے شش هزار بیت است بار دیگر به طبع رسید -

عمزاد نواب سید حسین علی خاں امام الملک امیر الامرا و نواب سید عبد اللہ خاں قطب الملک وزیر اعظم فرخ سیر شاہنشاہ ہند است۔ این ہر دو برادر "سلاطین گر" بودند۔ نواب سید محمد قابل خاں وزیر دار الانشائے شاہجہاں جد مادری جد اعلی مادری اوست غیر ازاین بسیارے از امرا در ہمیں سلسلہ اند۔

مثل بعضے از اجداد خود کہ صاحبان منصب عالی در عصر خود بودند حضرت فریاد ہم از طرف ناظم بہار و بنگالہ و اڑیسہ در دربار گورنر جنرل ہند بہ منصب جلیلۂ سفیر و نائب السلطنت مامور بود۔ اعزاز او در زمان خود ازیں پیداست کہ وزیر السلطان فخر الملک نواب سید امیر علی خاں در تصنیف خود کہ موسوم بہ امیر نامہ است او را بہ الفاظ مدظلہ العالی خطاب میکند۔ نیز نواب بہادر نواب عبد اللطیف خاں سی۔ آئی۔ ای کہ قائد اعظم مسلمانان کلکتہ در زمان خود بودہ در احوال خود کہ بزبان انگلیسی نوشتہ در باب حضرت فریاد چنیں گفتہ۔ سید شاہ الفت حسین عالم ترین و با نفوذ ترین مسلمانان کلکتہ است۔ ڈاکٹر امیر علی مرحوم (سابق ممبر پریوی کونسل انگلستان) بہ کانفرنس کہ بزبان انگلیسی بندہ نوشتہ در بارۂ فریاد چنیں میگوید "حضرت فریاد را با نگاہ قدر می دیدم و وفاتش زیان ملی است۔"

در باب پایۂ شاعری او سید محمد مرحوم (رئیس کلکتہ) در ضمیمہ جواہر منتخب چنیں میسراید "بالجملہ بعد از مرزا عبد القادر بیدل و شیخ غلام علی راسخ ہیچ حضرت سید شاہ الفت حسین فریاد از خاک عظیم آباد برنخاستہ"۔ آقا سید علی شوشتری مخاطب بہ سلطان العلما نواب سناد الملک متخلص بہ طوبی استاد شاہ دکن

شبیہ جناب سید ہمایوں مرزا صاحب

حضرت فریاد این مثنوی به تتبع بوستان سعدی گفته. بارها این طور شده که اشعار دبستان و بوستان سعدی مخلوط کرده پیش شعرای عجم خواندند لیکن نتوانستند نشان بدهند که اشعار بوستان کدام است و اشعار دبستان کدام. بعضی از اشعار بوستان را اشعار دبستان گفتند و بعضی از اشعار دبستان را اشعار بوستان خواندند. از حیث زبان و مضمون این کتاب همپایهٔ بوستان سعدی است.

نقادان سخن میدانند که شاعری که در مثنوی یا غزل کامل باشد قصیدهٔ او پایهٔ عالی ندارد. همچنین غزل یا مثنوی شاعر قصیده گو لطفی ندارد. انوری و خاقانی در قصیده پایهٔ عالی دارند اما در مثنوی و غزل پایهٔ ایشان مسلم نیست. نظامی و جامی مثنوی را به حد کمال رسانده اند لیکن در قصیده پایه ندارند. نظیری غزل خوب میگفت اما قصیده خوب نگفته. ازین جهت یک قاعده قرار دادند که شاعر مثنوی گو نمی تواند که قصیده خوب بگوید. اما ازین قاعده بعضی مستثنی بودند. حضرت فریاد هم همین طور است. در قصیده و مثنوی هر دو ید طولی داشته. برای تصدیق آن در آخر این کتاب به عنوان ضمیمه بعضی از قصائد و مثنویات و غزلیات ایشان را درج میکنیم. این امر خوانندگان محترم را به حیرت خواهد انداخت که شاعری که به این خوبی مثنوی گفته چه طور قصاید بلند پایه هم گفته.

فریاد در زبان اردو هم شعر میگفت. گرچه بعضی از اشعار او را درج کنیم مناسبت ندارد. قطع نظر از شاعری حضرت فریاد ادیب محقق هم بوده و در تاریخ دانی نظیر نداشت.

احقر العباد

سید همایون میرزا بیرسٹر ایٹ لا و ایڈوکیٹ ہائی کورٹ کلکته

دیباچه

در باب آغاز مثنوی ناقدان سخن دو عقیده دارند بعضے میگویند که مثنوی اختراع شعرائے فارسی است و بعضے برآنند که این تقلید از رجز عربی است که نظم مسلسل است. مثنوی بر اصناف دیگر شاعری بچند وجه ترجیح دارد. یکی این که عدد اشعارش معین نیست چنانچه در غزل و قصیده هست دیگر این که التزام قافیه معین نیست شاعر باید در هر شعر قافیه را عوض کند. غیر از آن مضمون هم برائے مثنوی معین نیست چنانچه برائے غزل و قصیده است.

مسعودی مروزی اول مثنوی گویست که نامش در تاریخ مانده. بعد از و ابوشکور بلخی و رودکی و دقیقی مثنوی هم گفتند اما هیچ کدام از دست برد زمانه محفوظ نماند و تنها شاهنامه فردوسی که در سنه ۴۰۰ھ به اتمام رسیده بود بما رسیده. این مثنوی در زبان فارسی خیلے اهمیت دارد اول این که شاعری رزمیه اش در ادبیات فارسی عدیل ندارد دیگر این که شاعر نسبت به دیگر شعرائے فارسی لغات عربی کم استعمال کرده و اکثر آن لغات عربی که بکار برده معادل فارسی هم دارد ازین جهت می توانیم بگوئیم که شاعر همه شاهنامه را در فارسی خالص گفته.

بعد از فردوسی نظامی گنجوی (۵۳۵ھ تا ۵۹۹ھ) پنج مثنوی گفته که به پنج گنج و خمسه شهرت گرفته. مخزن اسرار او در تصوف و اخلاق. خسرو شیرین در عشق

باب اول راجع به سیاست مدن است و باب هفتم راجع به تدبیر منزل و همه ابواب باقی راجع به تهذیب اخلاق است۔ در نثر هم سعدی در برابر این کتاب گلستان نوشته۔ جامی کتابے بنام بهارستان به تتبع گلستان نوشته بعد ازاو مجد الدین خارستان را وقاآنی پریشان را نوشت۔ پریشان اسم با مسمٰی است از روئے مضامین هم از روئے ترتیب پایهٔ گلستان در ادبیات فارسی ازین پیداست که جامی که اورا به خاتم المتقدمین ملقب کرده اند در دیباچهٔ بهارستان درباره گلستان چنین می سراید۔ "کتاب گلستان متبرکهٔ شیخ نامدار واستاد بزرگوار مصلح الدین سعدی شیرازی" اما مثنوی در تتبع بوستان سعدی در ایران کسے نگفت۔ جامی (۸۱۷ تا ۸۹۸) بهارستان در تتبع گلستان نوشت اما نمیدانیم بچه سبب خیال تتبع بوستان نکرد۔

شیخ علی حزین (۱۱۰۳ تا ۱۱۸۰) که در اواخر عهد صفویه از ایران به هندوستان آمده مثنوی بنام خرابات به تتبع بوستان آغاز کرده و تنها یک هزار و دو بیست بیت گفت۔ شیخ در سوانح عمری که خود نوشته خیلے ازین مثنوی تعریف کرده و چند حکایت هم درج کرده در ذیل عین عبارتش را درج میکنیم۔

"در آن آوان مرا بطرز بوستان سعدی و آن نوع سخن گستری رغبت افتاده شروع در گفتن نموده آن مثنوی را خرابات نام نهادم و بسیارے از مطالب عالیه و سخنان دلپذیر در آن کتاب بسلک نظم در آمد..... و یک هزار دو صد بیت گفته شده بود اما صورت انجام نیافت"

ما حزین را هم در شعراے هندی شماریم که اشعار باقی ماندهٔ او بیشتر گفته هائے هند اوست۔ ٹیک چند بهار که بهار عجم او در لغت فارسی خیلے

سکندر نامہ دررزم نظیر ندارد۔ بعد از نظامی آنچہ خسرو و جامی گفتند ہمہ تقلید است از نظامی اما خیلے قابل تقدیر است و آنچہ گفتہ اند کہ "بہ جامی سخن را تمامی رسید" غالباً مراد از آن مثنوی باشد چہ متاخرین ہم خیلے خدمت بشعر فارسی کردند و غزل را بہ کمال رسانیدند۔ در باب مثنوی بعد از خسرو و جامی ما می توانیم کہ ذکر فیضی بکنیم اما فیضی آنقدر در سیاست ملکی مشغول بود کہ ہمہ کمالات او بروز نیافت۔

در باب شاعری اخلاقی کتابے مخصوص از قدما باقی نیست اما اشعار راجع باین موضوع در کلام ایشان است۔ اول کسے کہ مثنوی اخلاقی گفتہ بدالیعی بلخی است کہ پند نامہ منسوب بہ نوشیروان را در قالب شعر ریختہ۔ اخلاق نسبت قریبے بہ تصوف دارد ازین جہت سرمایۂ ادبیات اخلاقی را در کلام صوفیہا مثل سنائی و ابوسعید وغیرآنہا می بینیم۔ بعد از سنائی نظامی مخزن اسرار گفتہ موضوع آن کتاب تصوف و اخلاق است۔ نمیدانیم چہ ساعت سعد نظامی مثنوی را گفتہ کہ بعد از او قریب ہفتاد مثنوی بہ تتبع آن گفتہ شدہ۔ آنچہ شہرت گرفتہ ہمان مطلع الانوار خسرو و تحفۃ الاحرار جامی است۔

بعد از نظامی سعدی شیرازی (۵۸۰ھ تا ۶۹۱ھ) شاعری اخلاقی را بہ کمال رساندہ چنانچہ فردوسی رزمیہ را و سوزنی ہزل را۔ مثنوی بوستان گفت اما طبع عالی کہ داشت نگزاشت تقلید از نظامی کند۔ این کتاب مشتمل بردہ باب است کہ ما در ذیل درج میکنیم۔ باب اول۔ در تدبیر جہانداری۔ باب دوم در احسان۔ باب سوم در عشق۔ باب چہارم در تواضع۔ باب پنجم در رضا۔ باب ششم در قناعت باب ہفتم در تربیت۔ باب ہشتم در شکر۔ باب نہم در توبہ۔ باب دہم در مناجات۔

دبستان اخلاق

اہمیت دارد ہمعصر حزین بود شرح بوستان بنام بہار بوستان نوشتہ۔

چنانکہ اہل ہند بہ خسرو می نازند کہ خوب از عہدہ تتبع نظامی برآمدہ ہمیں طور باید بہ نظام الملة سید شاہ الفت حسین فریاد عظیم آبادی (۱۲۱۹ھ تا ۱۲۹۲ھ) نازکنند کہ مثنوی دبستان اخلاق (۱۲۸۵ھ) گفتہ و خوب تتبع از بوستان سعدی کردہ۔

انچہ فریاد گفتہ خیلے قابل تقدیر است چہ در آن زمان فارسی در ہندوستان در تنزل بود و حکام بومی چندان تشویق از شعرای فارسی نمیکردند۔ دیگر آنکہ خود فریاد شاعر بزرگ است در اردو در قصیدہ ہم ید طولی دارد با وجود این مثنوی اخلاقی گفتہ کہ دارائے شش ہزار بیت است ما می توانیم بگوئیم کہ در ادبیات فارسی مثنوی کامل بہ طرز بوستان سعدی غیر ازین نیست۔

سید یعقوب بزمی بی۔ اے

نزیبد کسے را ازو باز خواست — کند ہر چہ خواہد کہ فرمانرواست
خرد دورگردانِ درگاہ اوست — کہ ادراک گم گشتۂ راہ اوست
نہ بس مرغ اندیشہ بالا پرد — کرا پے بہ اوج کمالش برد
نشانے نیابد ازاں بے نشاں — مکانے نہ بیند ازاں لامکاں
حجابِ نظر قرب آں نور گشت — کہ از قرب مبصر بصر کور گشت
نظر چوں رود بر رخ آفتاب — کشد بر رخش برق نورش حجاب
چو نورِ نظر نزد معنی رسی — کہ موجود و دیدن نیارد کسی
وجودش بیابی بہر جزو و کل — چو بوئے کہ یابی در اجزائے گل
جہاں جملہ جسم ست و جانش خدائے — تن بے رواں کے بماند بجائے
بچشمیکہ چوں مہر بینا بود — ز ہر ذرہ خورشید پیدا بود
رخ مہر تابندہ و آشکار — بود صاف روئے ہوا از غبار
جمالش نہ بیند اگر چشم کور — چہ نقصاں بہ ہستی تابندہ ہور
نتازم ازیں بیشتر راہوار — کہ ایں ہمچو صحرا ندارد کنار
چو یکراں سوارانِ گردوں نورد — کہ در تاختن ہر یکے بود فرد
دریں عرصہ دیدم کہ درماندہ اند — عنانِ فرس باز گردانده اند
بریں حرف واجب کنم اختصار — کجا من کجا حمد پروردگار

بواجب ہمیں است نزد خرد
کہ ممکن کجا پے بواجب برد

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

بنام خدائے جہاں آفریں ‌ ‌ ‌ خدیو زمین و زماں آفریں
حکیمے کہ کون و مکاں آفرید ‌ ‌ ‌ بیک حرف کن دو جہاں آفرید
میانِ عقول و نفوس و طباع ‌ ‌ ‌ بہم داد ربط و نمود اجتماع
صفاتش نیاید بگفت و شنید ‌ ‌ ‌ ز دانش نیاید بکنہش رسید
بترکیب خاص و بنظم غریب ‌ ‌ ‌ باضداد بخشید ربط عجیب
بتربیت نفس نیرنگ دول ‌ ‌ ‌ ز تہذیب اخلاق شد رہنموں
ازاں پس کہ ایں راہ دانش کشود ‌ ‌ ‌ دلالت بتدبیر منزل نمود
رموزِ سیاست نمود آشکار ‌ ‌ ‌ کہ آید بنظم ریاست بکار
خرد را دریں کارگاہِ وجود ‌ ‌ ‌ ادیب دبستانِ دانش نمود
ز ماہیتِ جوہرِ روح پاک ‌ ‌ ‌ ندارد خبر گوہر مشت خاک
بکنہ کمالش کجا پے برد ‌ ‌ ‌ عدم سوئے موجود کے برد
بحکمت دہد نظم بست و کشاد ‌ ‌ ‌ کہ خود نیک داند صلاح و فساد

تو گر خشم گیری بمن از گناه
دگر کیست کز وی بجویم پناه

منم بنده و تو خداوندگار
منم پر گناه و تو آمرزگار

برحمت نگر بر من تیره رائے
کہ جز تو نداریم دیگر خدائے

کہ بر درگہش زار نالی کنم
برو حاجت خویش حالی کنم

ز درگاہِ تو چشم دارم ہمی
ز لطفِ تو امیدوارم ہمی

کہ ما را ز روئے کرم اے خدائے
بہ عصیاں نگیری بروز جزائے

منم گرچہ خط خطا بر جبیں
بود ذات تو اکرم الاکرمیں

توئی مالک و جملہ مملوک و بس
تونگر توئی جملہ مفلوک و بس

توئی بے نیاز و ہمہ با نیاز
توئی بہر بیچارگاں چارہ ساز

مرا نظم چوں میوۂ نارسی
کمالے ندارد کہ خواہد کسے

عروسے کہ عاری بود از جمال
کس از روئے نہ بندد خیال وصال

برآید مرا از تو ایں آرزوے
بدیں آب و جاہم بدہ آبروئے

کہ شیریں کنی میوۂ تلخ من
نمائی رُخ غرہ از سلخ من

کلامم کہ از حسن عاری بود
ز خامی نہ از پختہ کاری بود

بحسن قبولش گرامی کنی
بنامت کہ ایں نامہ نامی کنی

ز گلگشت ایں گلشن تازہ روئے
برد مرد نظارگی رنگ و بوئے

نہ آں رنگ و بوئے کہ چوں شبنمے
نپاید دریں بوستاں جز دمے

چہ رنگی کزو برفروزد چراغ
چہ بوئے کہ جاں را کند تر دماغ

چراغے کہ پر نور ایماں بود
دماغے کہ لبریز عرفاں بود

در ظهور شاهد وحدت در انجمن کثرت

خدایا تو دانی که خود کیستی — چه آرم بلب چون نی و چیستی

ز خلوت چو در انجمن آمدی — جهان را چو جانی به تن آمدی

ز کثرت برخ بر فگندی نقاب — سر انجمن آمدی بے حجاب

تو کے در نہان خانہ بودی درون — سوے انجمن تاختی کے برون

نیارد کسے گفتن از راز تو — ز انجام تو ہم ز آغاز تو

کسے باز گوید بے چند و چون — که باشد ز چندی و چونی برون

به پوشیدگی آشکار آمدی — به بے پردگی پردہ دار آمدی

نہادی تو آئینہ در روے خویش — شدی محو نظارہ بر روے خویش

نیارم ازین بیشتر لب کشاد — که حکم خرد مہر بر لب نہاد

مناجات بحضرت قاضی الحاجات

الٰہی بعالم تو دانا ترے — بتربیت من توانا ترے

فراموش کردم رہ کوے تو — دمی ہم نبودم رضا جوے تو

چه گویم ثناے تو اے کردگار — مگس را که دیده است عنقا شکار

ز خود رفته ام تا چه خوانم ترا — چو خود را ندانم چه دانم ترا

کریمی که با وصف چندین گناه — درت عاصیان راست امیدگاه

نیاید ز من جز خطا در وجود — که ہم بر رحمت از ما بود

چو نتوانم این راہ را بسپرم — بہ تذکار گوئے سعادت برم
ز وصفِ شہ لافتیٰ دم زند — کہ از علم ذاتِ خدا دم زند
لبم از کجا آں تواں آورد — کہ وصف علیؓ بر زباں آورد
ثنائے کسے را کہ گوید خدائے — لب ہرزہ چایم چہ آرد بجائے
لبِ قدرتِ حق ثنا خوان اوست — کہ نادِ علیؓ مظہر شان اوست
ولائے علیؓ چیست لطفِ خدائے — ز دوزخ بخلد بریں رہ کشائے
ولائے علیؓ نور ایماں بود — کہ روشن ازو بزم عرفاں بود
ولائے علیؓ کامرانی دہد — بہر دو جہاں زندگانی دہد
ولائے علیؓ چیست در مہلکات — ز دیوان محشر براتِ نجات
اگر ذرہ باشد اگر آفتاب — بود کامیاب از در بوتراب
زمان و زمین و مکان و مکین — علیؓ را بود جملہ زیر نگیں
بدرگاہ یزداں ہزاراں سپاس — بجا آورم با دلِ حق شناس
کہ انداخت مہرِ علیؓ در دلم — ازاں نور پرورد آب و گلم
چو خورشید تابندہ شد گوہرم — گرانمایہ گوہر ازاں جوہرم
برون از دو گیتی بہشتِ من ست — کہ از مہر حیدرؓ سرشتِ من ست
ز خاقان و قیصر گرامی ترم — کہ من از ازل بندہ حیدرؓ م
بدرگاہ یزداں دعا می کنم — بجان و بدل التجا می کنم

کہ خاک نجف خوابگاہم بود
پناہ ولایت پناہم بود

نعت خاتم الانبیاء صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و منقبت جناب امیر علیہ السلام

ثنائے محمد چہ گوید کسے — کہ رہ گم کند گرچہ پوید بسے
ثنائے جناب رسالتمآب ص — نیاید مگر از لب بوتراب رض
کہ داند نبی ص را علی ع واجبی — بود نفس او عین نفس نبی ص
زیک مہر تاباں بود ایں دو ماہ — چو نورے کہ روشن کند دو نگاہ
بجوئے تر و تازہ شد ایں دو باغ — ز نورے فروزندہ شد دو چراغ
بر نورس بوستان خلیل — در درجک دودمان خلیل
کلاہ نبوت ازو سر بلند — سریر رسالت بدو ارجمند
قدیمے کہ حادث لقب یافتہ است — حدوث و قدم را بہم بافتہ است
بروز جزا عاصیاں را شفیع — بصدر وکالت بغفار رفیع
دراں فکر گر خامہ آرم بدست — بہ تحریر آں نامہ آرم بدست
سر و برگ طوبی دہم خامہ را — سپہر ثوابت کنم نامہ را
چہ گوید کسے وصف آل رسول ص — کہ بودند از بطن پاک بتول رض
مہ آسمان کرامت بدند — چراغ حریم امامت بدند
بکف ہر یکے را کلید فتوح — کہ بودند مانند کشتی نوح
نگنجد در اوصاف شاں چند و چوں — کہ از حد کیف و کم آمد بروں
اگر لب کشایم بمدحت گری — سپارم طریق ثنا گستری
نہ بر تابد اوراق ایں مثنوی — کہ باشد بہ اوصاف شاں معنوی

زمدحش ازان طبع من لب ببست / که حرفم بکرسی نخواهد نشست
ستایشگرم لیک چون دیگران / نیارم به لب مدحت سروران
که مداح در مدح ممدوح خویش / سخن راند از حد تبلیغ بیش
ره محمدت آنچنان بسپرد / که از حد اغراق بیرون برد
ازان راستش هم نماید دروغ / چراغ ثنایش نگیرد فروغ
بوصف شجاعت چو بندد کمر / نیارد پس و پیش را در نظر
دهد زال زر را سپهداریش / برستم سپارد جلوداریش
گر او را بصفت کند اتصاف / بکسری دهد نسبت اعتساف
اگر کار وصفش رساند بعلم / ز سقراط هم بگذراند بعلم
گر از احتشامش نگارش کند / ز جاه و جلالش گزارش کند
فریدون ز فرمان گزاران بود / سکندر ز آیینه داران بود
غرض هیچنان در صفات دگر / ز وصاف و موصوف دارم خبر
بدان وصف خاصش مرا لب کشاد / که دادش جهان آفرین در نهاد
بتوصیف آن خسرو سرفراز / که با مدحت کس ندارد نیاز
سپاس خداوند غیب و شهود / که ما را سوی راستی ره نمود
ازین هرزه لافی مرا باز داشت / سوی راستی چشم من باز داشت
ولی یکدو کاری ازان دستگار / نگارم درین نامهٔ نونگار
که دانند مردان میدان فکر / برم گوی سبقت بچوگان فکر
مراز بردامان طبع روان / محیطِ گهرخیز باشد روان

در ستایش اعلیحضرت ظل الهی حضرت واجد علی شاه بادشاه اوده

خدیو خدا جوی سلمان خصال
جهاندار جمجاه یوسف جمال

فرازنده چتر جاه و جلال
فروزنده بزم فضل و کمال

شه دودمان قرایوسفی
مه آسمان قرایوسفی

خدیو مهین دولت صفدری
بهین حامی ملت جعفری

جهاندار ترکمانی تبار
پدر بر پدر خسرو نامدار

سه وصف گرامی ز اوصاف او
بود جمع کمتر در اصناف او

تواضع که باشد ز اوصاف خاص
بدین وصف دادش خدا اختصاص

ندیده ست و نشنیده کس در جهان
بدین درجه افتادگی از شهان

وجودش بچشم آن کار آگهان
بمردم بماند بچشم جهان

ز هر شی که کم و کیف دارد بچشم
ولی خویشتن را نیارد بچشم

چه دورست گر آسمان برین
بدورش کند خاک بوس زمین

که با آنچنان رفعت قدر و جاه
چنین تن بافتادگی داد شاه

فضائل ز فطرت ازو در ظهور
ز خورشید تابان چو تابنده نور

بود عفو در ذات آن بحر جود
چو ظلی که با شخص دارد وجود

دگر وصف تمهید خیر جمیل
که باشد کلید بزرگی جزیل

اگر وصف طبع روانش کنم
کمالیکه دارد بیانش کنم

بمانم بجولانگه ناقص اساس
که افتد بزر بافتن از پلاس

بہ بال ثنائے تو بالا پرید بعرش الکمال فصاحت رسید
ز فرخندہ آثار ایام تست کہ ترتیب این نامہ بر نام تست
دولت باد آسودہ و بیغمی کہ از تست آسایش عالمی
دل مرد راعی گر آید بدرد کہ یارد نگہبانیٔ گلہ کرد
وجودت کہ باشد عزیز الوجود بوصفی کہ دارد کہ یارد ستود
فلک مجمر و انجم آمد سپند کہ از چشم زخمی نیابی گزند
دعائے دل دردمندان زار ترا دارد از درد ہا بر کنار
عنید تو افتد بقہر خدائے حسود ترا بند خذلان بپائے
ترا چشم اقبال بیدار باد لوای عدویت نگون سار باد

وصف الحال وکیل مدار المہام سلطانی نواب فخر الملک سید امیر علی خاں بہادر

ز بیداری بخت بیدار شاہ کہ چون بندہ باد اپرستار شاہ
چنین جوہر قابلے پختہ رائے بصدر وکالت گزیدہ است جائے
بہ نیکان دہد نیکوئی را جزائے بدان را بکیفر سزائے سزائے
بہ نیروئے بازوئے اقبال شاہ بتائید بخت عدو مال شاہ
بد اندیش را دست اندیشہ بست کہ آن خاربن ناورد ریشہ پست
وجود نمک خوارہ تیرہ رائے نخواہد کہ ماند بہ ہستی بپائے

کنم آگهش هر که آگاه نیست — که دستم ازان کار کوتاه نیست
اگر سایهٔ لعل شبدیز شاه — زند برق بر پارهٔ سنگ راه
همی سنگ پارس کند بید رنگ — که آهن شود زر بدان تیره سنگ
اگر شاه ما را کلاه و کمر — مرصع نه بودی به لعل و گهر
نه زادی ز بطن صدف گوهری — نه کانی بدی حامل جوهری
اگر سکه بر خویش بالد چه دور — خطیبش بمنبر چو موسیٰ بطور
جهان را جهاندار والاگهر — نیاورده چون ذرهٔ در نظر
بر اورنگ و چتر آستین بر فشاند — سر بے نیازی بگردون رساند
بدین پروری گوئے دولت ببرد — که دنیا به دنیا پرستان سپرد
چه آب و چه آتش چه خاک چه باد — بلند بادان واجد علی شاه باد

در نازش کلاه و قبای دولت بر فرق و قامت شاهی لف و نشر مرتب

به فخر سر افسر آرائے او — بنازد تن جامهٔ زیبائے او
کله را به سر افسر افتخار — قبا را به بر جامهٔ اعتبار

دعا و ثنائے اعلیحضرت شهریارے گیتی مدارے

دعا و ثنائے توائے شهریار — نیاید ز کلک و لبم زینهار
بود بر سرت سایهٔ کردگار — ترا سایه بر تارک روزگار
مرا مرغ فکر آشیان سخن — که سنجد نوائے نوی بے سخن

سخن ساغر آب حیوان دهد | که در قالب آب وگل جان دهد
سخن مایهٔ کامرانی دهد | سخن لذت زندگانی دهد
در آئینهٔ دل صفائی دهد | بچشم خرد روشنائی دهد
گهی نور وگه نار باشد سخن | گهی گنج وگه مار باشد سخن
بموسی ابن عمران که رب کریم | ببخشید والا خطاب کلیم
نگشتی اگر از سخن فیضیاب | کجا یافتی این معالی خطاب
مسیحا که جان در تن انداختی | به احیای اموات پرداختی
نراندی اگر حرف قم بر زبان | نگشتی به اعجاز قم تر زبان
حبیب خدا خاتم مرسلان | ازل تا ابد اکمل الکملان
سخن مظهر وصنعت ذاتش بود | که سر دفتر معجزاتش بود

در سپاس گزاری عطایای حضرت باری گوید

دو گوهر ز گنج عطای بزرگ | عطا کرد ما را خدای بزرگ
یکی گوهر پاک آبای من | دگر جوهر طبع والای من
ملاذ سر سروران بوده اند | بگیتی به نام ونشان بوده اند
پدر بر پدر جمله آبای من | بزرگان ارشاد فرمای من
پدر را نسب از سر آگهی | بموسی بن جعفرؑ شود منتهی
علیؑ ابن موسی جد مادری ست | که روشن ازو درج پیغمبری است
بسی از بزرگان این دوده اند | که کاملترین اولیا بوده اند

مقام خیانت گر بدسگال | پسند د تاگ تیرہ چال نکال
بداں کس کہ بدخواہ درگاہ دید | نکوئی نخواہد کہ بدخواہ دید
ز بیداریش بخت آں کیں نہاد | بخواب عدم سر ببالیں نہاد
بنظم مہمات بست وکشاد | بدل نور اخلاص راجائے داد
نکوخواہی بندگان خدائے | بود سیرتِ خاص آں نیک رائے
بخدمت چناں بر دہمت بکار | کہ شد مورد شفقت شہریار
چو دیدش نکوخواہ خدمت پرست | نگین وکالت سپردش بدست
دہد شرح اوصاف انسانیش | کتاب کمالات انسانیش
سرو سرور سرفرازاں امیر | علی خاں بہادر چہ دانا وزیر
اراکین دولت بشغل وعمل | کشائید اگر دفتر عقد وحل
بدرائے صواب خود آں برائے زن | سر آمد برآید در آں انجمن
بر و ناز دامروز خاک بہار | چو گلزار برگل بفصل بہار
سزد فخر ملکش ہمایوں خطاب | کہ باشد در اعیان ملک آفتاب
سیادت مآبی سعادت پناہ | بماند بگیتی باقبال وجاہ
بذکر جمیل و بتوفیق خیر | بسے دیر پاید دریں کہنہ دیر

در وصف سخن سراید

سخن چیست از کان دل جوہرے | ز گنجینۂ صنعتش گوہرے
سخن بے سخن جوہرے ہست فرد | کہ بار در زمانہ بیش شرح کرد

بگلگونهٔ فکرت نکته یاب — جمال سخن را دهم آب و تاب
ز گلهای مضمون نو بستهٔ — به بندیم اعجوبه گلدستهٔ
چو گلدسته یاران بیاران برند — چه یاران بر شهریاران برند
فضای سواد و بیاض سطور — دهد در دل و دیده نور و سرور
بچشمان جویای گنج دفین — دهد بینش سرمهٔ خاک بین
در نکته هائی خرد پروری — کنم زینت سلک نظم دری
کنم ساغری پر ز صهبای هوش — چو جام جم از کیف دانش بجوش
حریفان از ان باده مستی کنند — بزم سخن می پرستی کنند
سرم بر سر زانوی فکر بود — بهم هر نفس وقف این ذکر بود
ولی از تقاضای دور سپهر — که روی هنرور نه بیند بمهر
از ان می تهی ماند مارا سبوی — بچوگان من در نیفتاد گوی
مگر خار آن آرزوی درون — خلیدی چو مژگان بچشم اندرون
ازین فکر فارغ نبودم دمی — که بر بزم بداغ کهن مرهمی
ولی در خیال من مستمند — نبودی چنین مقبلی ارجمند
که بر نامش این نامه نامی کنم — بمقدار قدرش گرامی کنم
مرا بیک اندیشه در جستجوی — تگاپو نمودی بهر چار سوی
بنا سازگاری دهر دوروی — نیابد بکف نقد این آرزوی
بپایان ز فرط تقاضای شوق — که بودم سیه مست صهبای شوق
فزون به هزار و دو صد بود شصت — که بردم بتحریر این نامه دست

معظم ترین است محبوب پاک — کہ فیضش بود از سمک تا سماک
نیایم یکے مرشد ہانسویست — کہ گنجور گنجینۂ معنویست
بدہلی بود شاہ روشن چراغ — دو گیتی ز عطرش معطر دماغ
نیای دگر بو الفرح بودہ است — کہ در خطۂ واسط آسودہ است
دگر آں جلال جلالت پناہ — کہ پانی پت اورا بود خوابگاہ
ولیکن بریں نسبت و اعتبار — نباشد مرا نازش و افتخار
نزیبد مرا ایں باز بر جاے خویش — کہ نازند بر فضل آبای خویش
در فخر بر روے خود باز کرد — کہ بر جوہر ذات خود ناز کرد
متاعے گر از خود نہ داری بدست — ز بیگانہ سودا چہ آری بدست

در سبب تصنیف ایں نامہ کار آگہی گوید

از آں دم کہ طبع ہنر زاے من — پسندید نظم دل آراے من
دلم بود دل بستۂ ایں خیال — چو دل بستگانِ خیال وصال
کہ بر نام نامی والا سری — خدیو ہنرور ہنر پروری
نگارم یکے نامہ چوں بوستاں — گزیں یادگارے ز ہندوستاں
بگلزار دانش بہار آورم — نہال خرد را ببار آورم
خزائیں چمن را بہاریں کنم — صنمخانۂ نو نگاریں کنم
رسد فیض عامش بغیب و حضور — کہ خورشید تابد بنزدیک و دور
پر از نکتہ ہا نظم شہوار — بیکے درج زر دانۂ شاہوار

در کساد بازار فضل و کمال گوید

درین چار بازار لعبت گری — نیرزد بجو جنس دانشوری
درو گوهر بی بهای کمال — بود کمتر از ریزه های سفال
درین ناروائی جنس هنر — بمصر جهان یوسف آید اگر
جمالش نسنجد کسی با پشیز — خریدار باشد چو یوسف عزیز
بسی روی زیبائی چون آفتاب — نیاید برون از سحاب حجاب
بسی گفتنی ها که ناگفته ماند — بسی سفتنی ها که ناسفته ماند
نداند کسی قدر کالای من — به ارز پلاس است دیبای من
بحمد الله اکنون پس از دیرباز — در گنج مقصود گردید باز
مرا بخت خوابیده بیدار گشت — قماش مرا روز بازار گشت
گهرها که روشن بود همچو ماه — کند قدر آن جوهری یا که شاه
بجز من که دارد چنین مشتری — که هم بادشاه هست و هم جوهری
نبودی اگر شاه جوهر شناس — نمی سفتم الماس این التماس
بچشم جهان خسرو دیده ور — جمال سخن را کنم جلوه گر
ازین خاکدان نی بها گوهری — پس از من نیارد چو من دیگری
درین ره اگر پا کشاید کسی — نیاید بهم پائی من بسی
که از بطن گیتی بر آید چو من — بر آید اگر کمتر آید چو من
نه از خود ستائی بود حرف من — که بیرون تراوید از ظرف من

نوشتم ازین نامهٔ ارجمند — برسم نمایش حکایات چند
که ناگه تقاضائے آبشخورم — سوئے مرشد آباد شد رهبرم
در آں بلده در مدت چند سال — کسے راندیدم که جوید کمال
به پیشینه جا باز گشتم بدرد — ز افسردگیها دلم بود سرد
ولے فکر آں نامهٔ مضمرم — چو شور سرم بودی اندر سرم
که این سرزمین شکل خلد برین — شد از مقدم خسروے گل زمین
چو این مژده شد مرهم داغ من — گل خرمی کرد گل باغ من
سر ورم بکف داد مینائے مل — بر آمد دل از غنچگی همچو گل
شکر خنده زد صبح اقبال من — بپرد بال زد مرغ بے بال من
خم بادهٔ فکرت آمد بجوش — محیط سخن داد تن در خروش
پس از روزگارے که بردم بسر — بنظم این نامه کردم بسر
گرفتم بکف عنبرین خامه را — بتحریر پیوستم این نامه را
درین دلکش نامهٔ تازهٔ — بسے نکته درجائے خود یافت جا
شد از مدت عمر من پاره — بتسوید این نامه در انجام ره
ز هر گلشنے گلبنے خواستم — که این باغ نو جسته آراستم
ز هر نعمتے کاز می نادر است — درین نامه تا شد [illegible] دلهاست
درین کوزه گنجید بحر محیط — بگشتم در آمد زمین بسیط
سزد گر بخوانم که سنج گنج — که دانش بود اندر این سنج گنج

ملاحت که میریزد از خامه ام / نمک زارها خیزد از نامه ام
بشیوا زبانی که نامی شدم / بر نکته سنجان گرامی شدم
همانا که این هفت گنج مراد / ز اخلاص پاکان مرادست داد
رسوخ همان اعتقاد درست / دهان من از آب گوهر بشست
حکیم جهاندیدهٔ نکته سنج / بملک سخن مالک هفت گنج
فصاحت گلی از گلستان او / بلاغت بهاری ز بستان او
از و بوستان سخن تازه روی / گلستان دانش پر از رنگ و بوی
مرا پیر آموزگار آمده ست / ز فیضش لبم درنثار آمده ست
همانا که در نظم این مثنوی / کنم مسلک شیخ را پیروی
خدایا تو بر خاک آن پیر مرد / بمیدان عرض سخن شیر مرد
ببار از کرامت سحاب کرم / بده شست و شویش بآب کرم
باخلاص پاکان پاکیزه رای / در رحمت خویش بروی گشای
روانش کنی از سر لطف شاد / ترا بنده بود و مرا اوستاد
مرتب چو شد این گرامی کتاب / که گردد از و عالمی کامیاب
خرد چشم بینا برو بر گشاد / دبستان اخلاق نامش نهاد
ندیدم بچشمان بینش وری / بجوهر نظر کردن جوهری
چو حرفی که زاید بود در حساب / در انداختم از نظر فصل و باب
که این لفظها بسکه فرسوده گشت / مر این جاده بسیار پیموده گشت
نظر باز کردم بهر چار سوی / سرم بود و سودای این جستجوی

نه آید چو من تر زبان بلبلے / نیارد چو من باغ عالم گلے
سخن سنج داند که من کیستم / بیانم چه چیز است و من چیستم
سپاس آورم ایزد پاک را / که جوهر دهد گوهر خاک را
چه جوهر که نطقش نهادند نام / ازو میشود مرد مرد تمام
کزین خام سودا و ماغ تهی ست / که دعوی بمعنی از گمرهی ست
ندانی که لاف شرف میزنم / دم همسری باسلف میزنم
حریفان که راه سخن بسپرند / نباید که بر من گمانے برند
که نفس از من این بازی از پیش برد / سیه مستی نخوت از خویش برد
نگر میگزارم سپاس خدائے / همی آورم شکر نعمت بجائے
که مارا بخمخانهٔ راه داد / ز فیض سخن باده دلخواه داد
چو پیمانه پیمائے فیض ازل / به آورد دست کرم از بغل
در فیض خمخانه را باز کرد / که پیمانه پیمودن آغاز کرد
در آن انجمن ساقی تیزدست / به پیمود ساغر به هشیار و مست
بمجلس نشینان فرخنده پے / به اندازهٔ هر یکے داد مے
بدریا کشان درخور کام شان / ز دریا دلی ریخت در جام شان
کسے را بمینا کسے را بجام / کسے را بدردی برآورد کام
بپایان صحبت در آن انجمن / بدور پسین آمده دور من
ازان می که ساقی بانعام ریخت / مرا هم یکے جرعه در کام ریخت
بفیض همان بادهٔ مشکبوی / شد از باده لبریز مارا سبوے

بود ہفتمیں نکتہ آموزِ عشق | بسوزِ دروں آتش افروزِ عشق
بود ہشتمیں در بیانِ مکان | نشاں دادہ ام از نشانِ مکان
نہم لب بوصفِ زماں وا کنم | درِ ہفت گنجِ نہاں وا کنم
دہم بہرۂ برخرد پروراں | کہ بینش فزاید بہ بینشوراں
بکسب فضائل بود رہنموں | رذایل برد از دروں و بروں
ز ادریسِ پیغمبرِ محترم | بدل آنچہ دارم بکاغذ برم
بدیں دانش ایں نامہ اتمام یافت | بشایستہ آئیں سرانجام یافت
بہ فضلِ الٰہی و اقبالِ شاہ | کہ قدرِ ہنر بر کمالش گواہ
رسیدم بکامِ دلِ خویشتن | شدم نازلِ منزلِ خویشتن
کہ ایں نامہ من بپایاں رسید | ہمانا کہ جانم بجاناں رسید
ازینجا سخن مختصر میکنم | رہِ اصلِ مقصود سر میکنم
امیدم کہ ایں نامۂ نامدار | پسندیدہ آید بر شہریار
مگر خسروم دلنوازی کند | کہ دردِ مرا چارہ سازی کند
نداریم دروی جز ایں آرزوے | کہ بر نامِ ایں خسروِ نیک خوے
بخاکِ نجف خطۂ نور زاے | ہمی افگنم طرحِ ہمانسراے
وجودِ مکاں تا نیابد خلل | بپاید زیزداں جزای عمل

در اسباب ترقی ارباب فضل و کمال گوید

نباشد اگر قدر دانِ ہنر | نہالِ ہنر کے شود بارور

کہ لفظے مناسب کنم دستیاب　　کہ مربوط باشد بنام کتاب
بجز لفظ دانش مناسب ترے　　ندیدم کہ بر من کشاید درے
بہ ارباب دانش گزارش کنم　　مرایں تازہ لفظے نگارش کنم
کہ دانش دریں دانش افزا کتاب　　بود نازل منزل فصل و باب
بدہ دانش ایں نامہ ترتیب یافت　　عروس سخن زیں حلل زیب یافت
بود اولیں دانش ایں کتاب　　خرد را کلید درِ فتحیاب
ز گفتار و کردار پیغمبران　　بہ بی دانشان و بدانشوران
کہ آید بکار معاش و معاد　　دہد امتیاز بیاض و سواد
بود دومیں دانش نکتہ زای　　ز خاصان درگاہِ قرب خدای
کہ سرمستِ جام ولایت بُدند　　دلیلِ سبیلِ ہدایت بُدند
سوم بہر ایں نامۂ ارجمند　　نگاریں شد از فیلسوفانہ پند
ز دل برکند ریشۂ درد و رنج　　دہد نقد آسودگی گنج گنج
ز لفظِ حکیمان بالا خرد　　ز بیدانشی سوی دانش بَرَد
کف ہر کہ باشد ز دانش تہی　　سپارد بدو گنج کار آگہی
بود چارمیں در سلوکِ شہاں　　بنفس خود و نفس خلق جہاں
بود پنجمینش در افسانہ ہا　　ز کردار و ہنجار فرزانہ ہا
ششم در خصال بد و نیکوی　　ریاض سخن گل کند رنگ و بوے
بپایان ایں بہرۂ سودمند　　نگارش نمودم نکاتِ بلند
کہ دین و دول ماند ازوی بپائے　　کند کلخ ایں ہر دو محکم بنائے

دگر باز گردد بضبط سرای　　کزو نظم شایسته آرد بجای
به تعبیر آن چون اشارت کنند　　بتدبیر منزل عبارت کنند
اگر نظم مصر و ده و کشور است　　سیاست بدو نام آن بند و بست
کنون در مطاوی این مثنوی　　مفصل کنم حکمت ثانوی
که آن دانش کردنی در نظر　　بود علم احوال نفس بشر
که موضوع این دانش نورزای　　بود نفس انسان خاکی بنای
ازین رو که کردار نیک و بدش　　شود صادر از وی بقصد خودش
به نیروی آن دانش جان فزای　　ز بند ضلالت بر آرند پای
رذایل رباید ز کردار مرد　　بکسب فضائل کشد کار مرد
به اوج کمالیکه مقصود اوست　　ترقی نماید که بهبود اوست

نخستین ادب در وحی الهی باموزگاری بزرگداشت است از دانش نخستین

نخستین کلام از کلامِ خدای　　درین نامه آرم بنام خدای
که در عهد پیشین ز رب جلیل　　به پیغمبری آمده جبرئیل
پس از اتحاف سلام خدای　　رساننده گرامی پیام خدای
عطای قلیل از بزرگی جلیل　　نباید شمردن حقیر و ذلیل
نظر بر بزرگی بخشنده کن　　نه بر ارز چیزی کم ارزنده کن
ازینجا سخن سنج روشن قیاس　　ز وحی الهی کند اقتباس
که حکم خدای جهان آفرین　　براندک عطا هم بود اینچنین

اگر ماه پرتو نگیرد ز مهر — کجا بر فروزد فروزنده چهر
نخندید باغ از نسیم بهار — نخندد گل و نشگفد لاله زار
گر از دست نیسان نیاید نثار — نیارد صدف لولوی شاهوار
نبودی اگر غازی غزنوی — کهن داستان یافتی کی نوی
من از درگه فضل پروردگار — بدین پنج گنجیم امیدوار
که این نامه بر نام این شهریار — بماند بگیتی ز من یادگار
ازین عمر و دولت کسی کام یافت — که در نامه ها جاودان نام یافت
نبودی اگر نامهٔ خسروان — نشانم که دادی ازان رهروان
ازین تنگنا گو عنان تافتند — ولی جاودان زندگی یافتند
ابوبکر سعد از جهان رو بتافت — ولی نام او عمر جاوید یافت
که در بوستان نام آن بادشاه — بماند بتند کار تا دیرگاه

در تقسیم اقسام حکمت علمی و عملی

حکیمی که حکمت پدیدار کرد — دو قسمت ز پندار و کردار کرد
بود اولین بهره ور یافتن — به نیروی فکر و نظر یافتن
دوم قسمت آن بود کردنی — بکار خود و دیگر آوردنی
بود علم آن منقسم بر ۳ قسم — در اینجا مفصل کنم هر سه قسم
گر آن کارهای بنی نوع کس — همی باز گردد بهر فرد و بس
حکیمش نهد علم اخلاق نام — کز و پخته گردد بود هر که خام

کہ آسایش خلق و روزی ازوست	ازو کام یابد چہ دشمن چہ دوست

سومیں ادب در توصیۂ ورع و اتقا از دانش اول

رسول مکرم حبیب خدائے	وکیل شفاعت بروز جزائے
بشوق لقائے خدائے جلیل	چو فرمود ازیں دار عزم رحیل
طلب کرد اصحاب را در حضور	کہ القا کند آنچہ داند ضرور
چو یاران ہم صحبت مصطفےٰ	رسیدند در حضرت مصطفےٰ
رسول خدا ابرچشم را باز کرد	بیاراں سخن گفتن آغاز کرد
وصایا بہ پرہیز گاری نمود	بیاران رہ رستگاری نمود
زہر کار در کار در کار کرد	زجنس گرانے گرانبار کرد
ولی امرآں سرور سرفراز	بدہ بیشتر در خصوص نماز

چہارمیں ادب در تاکید نماز از دانش اول

پس از رحلت خواجہ دوسرائے	ازیں دار فانی بدیگر سرائے
چو شد کعب احبار را اطلاع	ز فوت رسول دو گیتی مطاع
بنزد عمر رفت و کردش خطاب	کہ یابد سوال خودش را جواب
کہ ختم رسولان قدسی رواں	درآں دم کہ سوی جناں شد رواں
ز حرف دم رحلتش باز گوی	کہ بر نسبت از آں پس لب راز گوی
جوابش بگفتا خلافت مآب	کہ حرف ترا من ندارم جواب

چه جای عطایای یزدان پاک | که مبذول دارد برین مشت خاک
ازان دم که گیرد وجودش بنائے | چه رحمت که بروی نیارد خدائے
نماید برو رحمتِ عام خویش | کند غرق دریائے انعام خویش
کجا آدمی زاد خاکی نهاد | شمارد عطایائے رب العباد
بسے از عطایش که عقل بشر | محیطش نگردد بفکر و نظر
قلیلے است کز وی بود آگهی | ازان هم زبانش کند کوتهی
که انسان نسناس آسیمه رائے | سپاس سزایش نیارد بجائے
چو تخمش درآید به بطن اندرون | عطایش برو باشد از حد فزون
عطائے خدا اگرچه ماند به خرد | بزرگ است خُردش نباید شمرد
که بخشنده باشد خدای جلیل | که او را نباشد عدیل و بدیل

ادب دوم در امتناع قطع اشجار مساکن کفار از دانش اوّل

محمد ﷺ که سر دفتر انبیا است | ازو ابتدا هم بدو انتها ست
طفیلش بود هستی دو سرائے | بخلق کریم آفرینش خدائے
بهر سو که لشکر روان داشتے | سرغازیان را بر آن داشتے
که چون لشکر کفر گردد زبون | فتد رایت کافران سرنگون
نباید که از قتل و نهب و اسر | دران تیره بختان کنی درگذر
زن و کودک آن گروه جهول | برون باشد از حکم ردّ و قبول
درختان بارآور آن دیار | نه بُرّد کسے از شما زینهار

که بسیار سال اندریں کهنه دیر
همی زنده دارد ترا ذکر خیر

کسے را که دادار عاجز نواز
بتاج بزرگی کند سر فراز

نباید که زاں می شود سرگراں
کند نازش و فخر بر دیگراں

که آبادی ایں جهان خراب
به بیداری خفته ماند بخواب

کند خلق نیکو بخلقِ خدائے
کز و شکر ایں نعمت آرد بجائے

به افتادگی بار افتادگاں
بگیرد بسر همچو آزادگاں

فتد آسمان مصیبت برو
که پرهیز و دانش نباشد درو

ششمیں ادب در حفظِ مراتب سه طبقه مردم از دانش اول

حدیثی ز دادریس دارم بیاد
بتعلیم دانش بزرگ اوستاد

که نسبت بدیں هر سه جنس بشر
نگهدار شرطِ ادب سر بسر

سلاطین و احباب و دانشوراں
که مقدارِ ایں هر سه باشد گراں

نباید که دانای دانش پژوه
دهد ترکِ تکریم ایں سه گروه

نخستیں گروهی که فرماں دهند
بهر و بکیں درد و درماں دهند

دوم عالماں را سبک داشتن
ز مقدارِ خود پست پنداشتن

که ایں خار بن جمله خار آورد
ز ریح دعنا برگ و بار آورد

شناسائی از حق شناساں برد
ز ایمانیاں نور ایماں برد

سوم دوستاں را چه برنا چه پیر
نباید روا داشتن خوار و حقیر

چو کاخِ مروت در آید ز پای
بر افتد حصار خلوص از بنای

سوالی که داری بپرس از علی | که ایں حال باشد برو منجلی
بنزد علی رفت پرسنده مرد | سوالے که بودش برو عرض کرد
جوابش بفرمود شیر خدائے | خدا را ولی خلق را پیشوائے
کزیں محنت آباد اندوه زای | دم بازگشتن بدیگر سرائے
بدش بر زباں الصلوٰة الصلوٰة | کزیں شمع بنمود راه نجاة
ازاں حال چوں آگہی یافت مرد | بر شاه مرداں علی عرض کرد
که ہنگام رحلت ازیں تیره جای | رود انبیا را ہمیں ماجرای
پسیں کلمۂ انبیا ایں بود | که مفتاح گنجینۂ دیں بود
ہمیں حاصل آں حکایت بود | بداند که آنرا درایت بود
نماز است رکنی ز ارکان دیں | ولیکن چه رکنی که رکن رکین
بکاری که از انبیاے کرام | رود اندراں غایت اہتمام
نباید که داند کسے سرسری | مگر آنکه باشد ز ایماں بری

پنجمیں ادب در حسن صحبت و علو ہمت و بقای ذکر خیر از دانش اوّل

ز تبیت اورم نکته ہائے متین | که فرماید آں فیلسوف مہیں
که مال گرانمایه نزاے پسر | به از تندرستی نباشد دگر
دگر بہتریں عشرت و خرمی | که باشد در آں غایت بیغمی
بلندی ہمت بود اے عزیز | برفعت نماند بدو ہیچ چیز
بنزد خردمند دانش گزیں | بود بہتریں حرفہاے گزیں

دگر چشمه آب جاری بود | که عین عنایات باری بود
بود قاضیش داور نیکرای | بدین و دیانت عدالت گرای
چهارم طبیبی که دانا بود | بر اصلاح علت توانا بود
ازین گر یکی هم ندارد وجود | در آنجا اقامت نباید نمود

ہمیں ادب در منع خصومت باکسی که قوی تر از تو باشد

ز شیث ابن آدم علیه السلام | همین فیلسوف معالی مقام
حدیثی نگارم بدل جاگزین | گزیننده خداوند فکر متین
ز دلها بر آرد مواد فساد | پدید آورد گنج صلح و سداد
که شاهی بود صاحب عزم و رای | که از دانش مصلحت اقتضای
بفرمان روای نورزد خلاف | که غالب نیاید برو در مصاف
مبارز که نبود بدو تیغ تیز | شود کشته یا پا نهد در گریز

ادب هم در بی ثباتی عالم گویداز دانش اول

ز نوح نبی جبرئیل امین | بپرسید کای اطول المرسلین
بدین عمر که اندر جهان یافتی | جهان را چه شان و چه سان یافتی
بگفتش که من اینجه دریافتم | جهان را مکان دو در یافتم
رسیدم در آنخانه از یکدرش | برون تا ختم از در دیگرش

هفتمین ادب در صداقت از دانش اوّل

یکی گفت اوراکه ای اوستاد | جهان کمال از تو آباد باد
چه رای رزین رهنمایم بود | که در دل خلق جایم بود
حکیم الهی رسالت مآب | بدو حرف زد بر سبیل صواب
که هم گر کنی انچنین آرزو | که آرد بتو خلق زاخلاص رو
بود راست با خلق رفتار تو | نباشد بجز راستی کار تو
تو با دشمن و دوست چون برخوری | بخلق نکو باش تا برخوری
به نزدیک ارباب عقل و تمیز | بود بهترین نکوئی سه چیز
فرو خوردن خشم هنگام خشم | که باشد نکو هیده فرجام خشم
سخاوت که باشد به تنگی دست | بهین وصف مرد فرو هیده هست
کسی را که باشد خرد رهنمای | بکسب هنر کوشش آرد بجای
بکسب هنر دل نهد هوشمند | که باشد هنرمند مردار جمند

هشتمین ادب در شرط اقامت ورزیدن در مقامی نو از دانش اول

بفرماید این پند های گزین | کنی در سویدای دل جا گزین
بمعموره گر نهی پای خویش | نگر خوش کنی بهر ماوای خویش
ترا خوص باید درین چار چیز | که خوش بگذرانی تو عمر عزیز
بود حاکم آن مکان قاهرے | به آداب فرماندهی ماهرے

ز بهر دگر مرد اندیشناک — کند فکر در صنع یزدانِ پاک
کنم از سوم بهر با تو خطاب — که از نفس خود شخص گیرد حساب
به نیک و بد کار و کردار خویش — که بندد به هر روز در کار خویش
چهارم بود از پی خورد و نوش — ولیکن به پرهیزگاری بکوش
کسی را که باشد خرد رهنموں — سر از جیب دانش برآرد بروں
کند خویش را وقف کسب کمال — کزو بدر تابنده گردد هلال
اگر بخت و اختر کند یاورے — بگنج سعادت کند رهبرے
که اقبال آں مقبل ارجمند — چو خورشید چندانکه گردد بلند
فزوں تر شود پیش خلق خدائے — کند خویش را پست چوں نقش پائے
دل هر که در دانش آید تمام — ملالت نگیرد ز اندوه عام
به عیبی که دارد کسے در وجود — بعیبش ملامت نباید نمود
کسی را بعیبش ملامت مکن — کرم کن خلاف کرامت مکن
رسد آنکه بر پایگاه سترگ — بود فیض عامش بخرد و بزرگ
چو خورشید تابد باوج سپهر — به پست و بلند او فتد نور مهر
دلی هر چه هست از ریاض و سواد — کند کسب فیضش بقدر مواد
کسے کو بعفت ندارد کمال — نباشد حکیم همایوں خصال
بود گرچه ناداں بصورت کبیر — بچشم بصیرت نماید حقیر
مگر حال دانا خلافش بود — که با علم و فضل اتصافش بود
ز کین و حسد بر دو ناید فساد — و داد از میاں رخت بندد چو باد

ادب یازدہم در تحمل از دانش اول

یکی عرض کرد از جناب مسیح — که دانش برد از جواب مسیح
که از صعب تر چیزہا در جہاں — چہ باشد بنزدیک کار آگہاں
بفرمود عیسیٰ که ای نیک رای — بود صعب تر چیز خشم خدای
دگر بار پرسید پرسنده مرد — که این درد را میتواں چاره کرد
بفرمود آں مرسل پند گوی — که این درد را ہیچ درماں مجوی
ولیکن بترک غضب ای جواں — مراین درد را چاره کردن تواں

ادب دوازدہم در ضبط اوقات از دانش اول

بر آنم سخن از خلیل خداے — بگم کرده راه خرد رہنماے
که با ہوش باشی گہ داوری — که ہوش ست خضر رہ داوری
بپاس زباں جہد باید نمود — کز و کمتر آید خطر در وجود
دگر ہر چہ گوئی پسندیده گوی — بسنگ خرد سنج سنجیده گوی
طلبگار عافیت ذات خویش — بدانش کند ضبط اوقات خویش
که اوقات خود را کند چار بہر — ازیں بہره ہا یابد از عمر بہر
ازاں چارگوں بہره ہای پسر — بود بہر یکے بہر کاری دگر
ز بہر نخستیں کنم بر تو عرض — که بہر کدامیں عمل گشت فرض
دل خویش پردازی از ماسواے — که در وی نگنجد دگر جز خدای

بخلق کریمی که دادش خدای — جوابش بگفتی جهان پیشوای
ولی آن جهول فرومایه مرد — که در جرگهٔ سفلگان بود فرد
در هرزه گوئی برو باز داشت — بتنبیه ضلالت تگ و تاز داشت
عزیزی بدید این چنین ماجرای — دمی بوالعجب ماند ازین ماجرای
بدو عرض کرد ای معالیجناب — جهان از دم و مقدمت کامیاب
تو چندانکه از روی خلق نکوی — بنرمی بدو میکنی گفتگوی
مرا این بی ادب سفلهٔ تندرای — که شرط ادب را نیارد بجای
درشتی کند با تو در گفتگوی — تو با وی کنی لطف و خلق نکوی
رسول خدا خلق را رهنمای — بدو گفت حرف تسلی نمای
که ای نیکخو مرد با عقل و هوش — گر این مثل را نداری بگوش
ز هر ظرف نزدیک دانشوران — تراود همان شی که باشد در آن

ادب پانزدهم در فراست از دانش اول

ز عهد سلیمان علیه السلام — کند نقل مرد صحیح الکلام
که روزی پی داوری خواستن — ز دیوان او یاوری خواستن
دو زن آمدند و از آن هر یکی — بهم مدعی گشت بر کودکی
یکی گفت از بطن من زاده است — خدا این پسر را بمن داده است
دگر عرض کرد اینکه از من بود — ز رویش مرا چشم روشن بود
مرآن هر دو را لیک شاهد نبود — که اثبات دعوی تواند نمود

بسی فتنہ زاید ازیں ہر دو چیز | بذلت کشد کار مرد عزیز
وگر اتفاق است با ہمد گر | بود بہر تیغ حوادث سپر

ادب سیزدہم در قضایای حوائج خلق از دانش اول

حدیثی ز عیسیٰ علیہ السلام | نگارش کنم لایق ایں مقام
بحاجت گر آید کسے در برت | مگر دانیش نا امید از درت
بر اندازۂ قدر و مقدور خویش | امیدش بر آر از زر و زور خویش
رود نامرادی اگر نامراد | مگر برنگر دانیش با مراد
ملک ہائے رحمت بلا را سپر | از آں روز تا ہفت روز دگر
نگردند نازل بکاشانہ اش | کہ گردد پر از میمنت خانہ اش
اگر کار سایل نیاری کشاد | کہ باشد ز تاب و توانت زیاد
بلطف و مدارا بدو پیش آئے | کہ گردد بنقد رضا رہگرائے

ادب چہار دہم در تحمل عیسیٰ علیہ السلام از دانش اول

بروزی رہی در گزرگاہ عام | گزر داشت عیسیٰ علیہ السلام
فرو مایہ مردی تبہ روزگار | زجای رسید و بدو شد دوچار
سوالی نمود از جناب مسیح | شنید از زبانش جواب فصیح
در آمد دگر از در ابلہے | جوابش شنید از سر آگہے
بدینگونہ آں سفلۂ ناسزائی | زدی حرفہا از تبا ہی رائے

پزشکان شاهی ز روی تمیز | چو آن گونه دیدند حال عزیز
نمودند از آن حال از وی سوال | که دانند اسباب تغییر حال
بگفتا که داریم درد نهان | چه دردی که باید بفرمان دهان
پزشکان دگر باره کردند عرض | که باشد مداوا به بیمار فرض
ز دردی که داری بما بازگوی | که باشیم آن درد را چاره جوی
بگفتا که از مدت چند سال | که از قحط مردم بود تنگ حال
بود نفس من اندرین آرزوی | که روزی رسانیم آبش بجوی
همانا بنان سیر گردانمش | من از روبهی شیر گردانمش
ز روز غلا خود نیاسوده ام | بنانے گہے سیر نموده ام
بگفتند کین رنج بردن چرا | چنین تن بمحنت سپردن چرا
معلّی جناب نبوت مآب | بسوی پزشکان نمود این خطاب
که من بهر آن تن بمحنت دهم | چنین بار بر دوش همت نهم
که با نامرادان کنم اتفاق | بود گرچه تکلیف مالایطاق
چو شرط عدالت نباشد چنان | که من سیر و خلقی بجان بهر نان
گر امروز نالد رعایای من | چه باشد سرانجام فردای من

ادب اوّل در مواعظ مرتضوی در ملفوظات اولیا از دانش دوم

بگوید علی شاه خیبر کشای | در اقلیم توحید فرمان روای
کسی را که باشد خرد رهنمون | بپرهیزد از مکر دنیای دون

چو آں خسرو دین و دولت پناہ
بدید آں زناں عاجز اند از گواہ
بفرمود فرماں برائے سلیم
بہ تیغی کنند از میانش دو نیم
بداں ہر دو زن ہر دو نیمی دہند
کہ از بند خشم و خشونت رہند
چو سیاف تیغ از میاں بر کشید
یکی زاں دو زن گریہ کرد و دوید
حضور سلیمانؑ نمود التماس
کہ ای داد گر داور حق شناس
من از دعوی خود گزشتم کنوں
مگر طفل ما را نریزند خوں
زن دیگر آں حکم را چوں شنود
بحالی کہ زیں پیش بودہ است بود
نہ از حکم قتلش نمود اضطراب
نہ از دیدہ خود فروریخت آب
بنور فراست خداوند رای
خبردار گردیدہ زیں ماجرای
مرآں طفل تسلیم آں زن نمود
کہ راضی بحکم ہلاکش نبود

ادب شانزدہم در غمگساری رعایا از دانش اوّل

ز تاریخ مصر ایں حکایت کنند
ز لفظ بزرگاں روایت کنند
کہ یوسف در ایام قحط و غلا
کہ بودہ است تا ہفت سال آں بلا
ز حال غریباں خبر داشتے
سوی نامراداں نظر داشتے
بدستور فرماں دہ با خبر
دمی ہم بغفلت نبردی بسر
ولی آں فروغ چراغ خلیل
نہال برومند باغ خلیل
ز فرط نحافت چو بیمار گشت
تن نازنیں لاغر و زار گشت
مہ کامل آسماں کمال
ز بسیاری کاستن شد ہلال

ادب دوم از جناب ولایت مآب در قبح افلاس و دیگر امور از دانش دوم

بود وصف ها گرچه در ذات نفس — که حدی ندارد کمالات نفس
بود حسن خلق از تمامش نکوی — ولی نزد دانشوری نیک خوی
به غربت بود هر که با دستگاه — خداوند مال و خداوند جاه
چنان کس بغربت نباشد غریب — بود در دل ناکس و کس حبیب
بود هر که اندر وطن تنگدست — بچشم عزیزان بود خوار و پست
ببرد از و خویش و هم آشنائے — نماند بدو ربط پیشیں بجائے
فلک ناکسی را بود سازگار — نهانش نگردد بکس آشکار
بود بخت کس تا بدو راهبر — عیوبش نماید بمردم هنر
دگر هیچ گنجینهٔ مال و زر — ز دانش ندانند پر سود تر
بود هر که را عجب و نخوت فزون — دلش را بود رنج و وحشت فزون
که تنهائی وحشت انگیز تر — بجز خود پسندی نباشد دگر

ادب سیوم در فواید امر و نهی از آن جناب از دانش دوم

درین خاکدان مردم تندرست — ببازوی پر زور چالاک و چست
بدان قوت و تندرستی خویش — کند فخر و ناز و بچستی خویش
چو رنج دل آزار دریابدش — دل افسردگی پنجه بر تابدش
دمی هم ندانم که حزن و ملال — ز نفس زبونش پذیرد زوال

که آغاز آن جمله رنج و عناست | سرانجام کارش زوال و فناست
حلال اندرش برنو باشد حساب | حرامش بدنبال دارد عذاب
بیک سنگ سنجی زبیش و کمش | نیاری بخاطر سر و رو غمش
بر اقبال او گر کسی ناز کرد | در فتنه بر روی خود باز کرد
در آندم که از تنگ حالان شوی | زتنگی نباید که نالان شوی
گر ادبار افتد بدنبال تو | زنکبت دگرگون شود حال تو
بحسرت مرنجان دل خویشتن | نظر کن بر آب و گل خویشتن
غم و محنت و حسرت و درد و رنج | بود لازم این سرای سپنج
مبادا که بیدانش افتد کسی | که بی عرضه ماند بخار و خسی
درین ره گزو بگذرد هر کسی | بود جای باز ایستادن بسی
ز ایراد این لفظ صاحب سواد | ز ناکردنی کار دارد مراد
درین وحشت آباد اندوه زای | ببندد دل خود خداوند رای
بپرهیزد از کار ناکردنی | رها سازد از خود رها کردنی
ازین باز استادنیها مگر | بود بیشتر ناگوار بشر
بود سخت ترک کار مرد تمام | که باز استد از آنکار بی‌آرام
بجز ترک اعمال شر و فساد | ز باز ایستادن ندارم مراد
خوشا حال مردی که باز ایستد | بسوز ایستد یا بساز ایستد

شود رایت دین بلند از جهاد   دهد دولت کفر را سر بباد
زداید ز مرآت تحقیق زنگ   دهد باغ توحید را آب و رنگ
کند امر معروف اصلاح عام   که گیرد ازو دین و دولت نظام
مصالح که در نهی منکر بود   اگر برنگارند دفتر بود
از آن خوردن خمر شد ناروای   که عقل ممیز نماند بجای
کز تمییز نیک و بد و خیر و شر   ندارد بجز عقل بالا نظر
لواطت که زشت آمد و ناسزای   ازان شد بمردم حرام از خدای
که از جای او تخمه ماند بدور   بتکثیر نسل افتد از وی فتور
خوشا حال آن مرد نیکو نهاد   که پیوسته ماند بیاد معاد
کند کارهای که باشد سزای   نیاید ازو جز رضای خدای
مر او را بود جمله کردار و کار   پسندیدهٔ حضرت کردگار
ز کردار خوبی درین داوری   نباشد دگر هیچ سوداگری
بسودای کردارهای صواب   نباشد گزین سودتر جز ثواب
توانگر بود مرد دانشوری   نباشد ز دانا توانگرتری
قناعت کند مرد دانش پسند   بچیزیکه او را بود سودمند
مبادا که بیدانش افتد کسی   که محتاجتر باشد و ناکسی
دگر هیچ عقلی چو تدبیر نیست   چو خلق نکو هیچ تسخیر نیست
ادب فضل از جمله میراثهاست   بسلک گهر گوهر بی بهاست
ندیمی نباشد چو خوی نکوی   که نبود مراین همنشین عیب جوی

هر آنکس که بیند ز دنیای دون / بپوشاندش دیده های درون
گر افتد بچشم دل این تیره خاک / کجا بنگرد دیدنی هائے پاک
بدل گر ز ایمان فروزد چراغ / ز نورش بود مهر و مه داغ داغ
فروغ جهان گوهر تابناک / نماید ز آلایش شرک پاک
ز چندین فواید که دارد نماز / یکی این بود نزد اصحاب راز
که بیرون برد از سرت خودسری / بیاموزد آداب فرمان بری
هوای غرور از دماغت برد / قبای خودی بر تنت بر درد
مقام خداوندی و بندگی / شناسد ز روی سرافگندگی
بسے سودها باشد اندر زکات / که مبدا اندیشش خالق کائنات
در رزق بر مردم تنگدست / همی برگشاید ازین بند و بست
بود روزه معیار صافی و درد / کز و میتوان پی باخلاص برد
که مخلص از آن بوتهٔ آزمون / برنگ زر خالص آید برون
کسی را که نبود باخلاص روی / بسی حیله ها جوید آن حیله جوی
دگر از سیاسات باشد قصاص / پی حفظ خونریزی عام و خاص
کز اندیشهٔ کیفر کشت و خون / کشی دست از آن گونه کار زبون
طواف حرم را سبب بشنوی / که از وی شود دین و دولت قوی
زن و مرد مسلم ز هر چار سوی / سوی خانهٔ کعبه آرند روی
بیکجا درآنجا فراهم شوند / چو شیر و شکر جمله باهم شوند
بهم رو بگفت و شنید آورند / مواد مودت پدید آورند

بدیوان لطف خداوندگار — اجابت شود با دعا همکنار
کسی را که توفیق توبه دهند — کلاه بزرگی بسر بر نهند
بدستبش چو نقد انابت رسد — دعا در محل اجابت رسد
برحمت کشاید بر و راه خویش — بحرمان نه راند ز درگاه خویش
نکو بنده از بندگان خدای — که شکرانهٔ نعمت آرد بجای
بر و نعمت افزوده گردد دو گون — که نعمت کند شکر نعمت فزون
اگر کم بود آن مئونت که بیش — کند نفقهٔ خلق از مال خویش
ولیکن برای رضای خدای — کند نفقه بر بندهای خدای
چنین بندهٔ مقبلی را خدای — گرانبار سازد بنیکیی جزای

ادب چهارم در اجتناب از معاشرت خلق از دانش اول

حسن سبط پاک رسول خدای — بفرمود پند بصیرت فزای
گر از مزرع عافیت برخوری — نباید که با هر کسی برخوری
مگر دیدن چار کس بایدت — که جان و تن از غصه آسایدت
یکی آنکه امیدگاهت بود — که هم پشت و پناهت بود
دگر لازم آمد ترا دیدنش — که رنجیده گردی برنجیدنش
دگر پارسایان و دانشوران — بدین و بدولت نصیحت گران
که زین هانه بینی زیان جز بسود — برویت کشایند باب کشود
دگر دیدن اقربای قریب — بود بر تو لازم که گردی حبیب

چو اندیشه در صنع یزدان پاک   دگر علم نبود درین تیره خاک
ز هر گونه طاعات رب العباد   ادا کردن فرض باشد زیاد
ز شرم و تحمل نباشد دگر   دگر هیچ ایمان بنفس بشر
کمالی چو افتادگی در بشر   نباشد بتحقیق صاحب نظر
کمالی کزو یابد آزادگی   ندارد بشر همچو افتادگی
چو خاکی بود خاکساری کند   طلبگاری رستگاری کند
دگر برتری و بزرگی دگر   چو دانش نباشد بذات بشر
دری را که باشد بکنگاش باز   به امداد و یاری نگردد فراز
بیابد اگر فرصت کار مرد   ولی اندران وقت کاری نکرد
اگر فرصت کار یابد کسے   همانا برد مزد محنت بسے
اگر اندران وقت کاری نکرد   بشمشیر خود کارزاری نکرد
بدست عدو او فتد خوار و زار   نهال پشیمانی آرد ببار
چو صوفی باوقات اشارت کند   ببرنده تیغی عبارت کند
در آن فرصت کار اگر مرد کار   بکاری نیفتد که آید بکار
برنجش نباید کف حیف سود   که او خود در رنج بر خود کشود
کسی را بسر تاج عزت نهند   که توفیق این چار چیزش دهند
ازان چار توفیق های گزین   انابت بود نزد ارباب دین
چو توفیق توبه بگردد رفیق   تضرع بود رهنمای طریق
بدرگاه حق با دل مستمند   کند هر دو دست دعا را بلند

جوابش بفرمود شیر خدائی | که راحت نخواهم بمحنت سرای
گر آسایش خویش خواهم بروز | روان رعیت بسازد بسوز
بود راحتم باعث رنج خلق | بباد حوادث رود گنج خلق
بشب گر بآرام تن در دهم | بلا را سوی نفس خود سر دهم
از آن تن بمحنت سپارم همی | سر استراحت ندارم همی

ادب هفتم در تفاوت از دانش دوم

حدیثی نگارم بصیرت فزای | ز اولاد پاک رسول خدای
که جعفر بدش نام و صادق لقب | گرامی نسب بود و سامی حسب
بروزی باصحاب عرفان گرای | لب دجله آن حضرت داشت جای
برآورد دست اندر آن انجمن | بهر کس زیاران بگفت این سخن
که پیمان کند این زمان هر که هست | بدستم دهد از سر حزم دست
نهد هر که اندر جنان پای خویش | مرا هم دهد جای بر جای خویش
چو ثفیان ثوری شنید این سخن | بحیرت در آمد در آن انجمن
بدو عرض کرد آن طریقت نورد | که بودی در اصحاب توحید فرد
بود جدّ تو ای جهان پیشوای | وکیل شفاعت بروز جزای
چه حاجت ترا با چنین رهبری | که دست تو گیرد کس دیگری
چو این حرف ثفیان شنید آنجناب | بسوز درون کرد با وی خطاب
که ای مرد با هیچ کردار خویش | که دارم ز رفتار و هنجار خویش

جز این چار کس دیدن دیگران ‌ ‌ ‌ نباشد روا نزد دانشوران

ادب پنجم در پند از دانش دوم

یکی طالب پایگاه سلوک ‌ ‌ ‌ بپرسید از خضر راه سلوک
حسین علی سید العاشقین ‌ ‌ ‌ جگر گوشهٔ خاتم المرسلین
که ای وارث تخت و دیهیم عشق ‌ ‌ ‌ سر تاجداران اقلیم عشق
کمال عبودیت بنده چیست ‌ ‌ ‌ درین راه چابک ترین مرد کیست
بفرمود فرزند مشکلکشای ‌ ‌ ‌ بگم گشتگان طلب رهنمای
که این منزل است از پی کاملان ‌ ‌ ‌ بسی برترین پایهٔ واصلان
نه هر کس نهد پا برین پایگاه ‌ ‌ ‌ کسی را دهد دست این جایگاه
که برخیزد از اختیار خودش ‌ ‌ ‌ نپوید ره اقتدار خودش

ادب ششم در خبرداری ملوک از حال رعایا از دانش دوم

علی ولی سرور دو سرای ‌ ‌ ‌ بتخت خلافت چو فرمود جای
بدی روزها در مهمات خلق ‌ ‌ ‌ گشادی در بند حاجات خلق
بشب ها دل از خلق پرداختی ‌ ‌ ‌ بطاعات معبود در ساختی
گروهی ز اصحاب عالیجناب ‌ ‌ ‌ بگفتند در حضرت بوتراب
نه روزی به آسودگی دم زنی ‌ ‌ ‌ نه یکدم شبی چشم بر هم زنی
غم و غصه این قدر خوردن چرا ‌ ‌ ‌ بروز و بشب رنج بردن چرا

ز منصور چون این سخن بر شنفت ... بپاسخ چه اندرز سنجیده گفت
اگر پند خواهی ز من ای امیر ... شنو از من این نکته و یاد گیر
مکن تکیه بر دولت دنیوی ... نباید که از مرگ غافل شوی
که این بیوفا یار پیمان بباد ... بجز بیوفائی ندارد بیاد
اگر بر جهان شاهدی بگذری ... بچشم خریداریش منگری
ببین پیش اکنون ز پایان کار ... نگر باز کن دیدهٔ اعتبار
که این دولت و ملک تا پای بست ... که امروز داری عنانش بدست
اگر از وفا داشتی رنگ و بوی ... بتو کی رسیدی بمن راست گوی
نمودی اگر شاهدی سر و مهر ... به بیگانه کی رخ نمودی بمهر
نبر تافتی از کیومرث روی ... نگشتی پی دیگران چارسوی
کهن داستان یاد دارم بسی ... وفائی نکرد این جهان باکسی
مدارا کند با تو هم چند روز ... بپایان دلت را گداز دلسوز
جهان را وفا نیست اندر نهاد ... که پیمان گیتی فسونست و باد
پسند است این نکتهٔ دلپسند ... که با دلبر بیوفا دل مبند

ادب نهم در اصلاح حال خود و خلق از دانش دوم

یکی از کبار ملوک هرات ... خدیو نکو رای نیکو صفات
بر شاه سنجان نمود التماس ... که پندی ز تو خواهم ای حق شناس
بفرمود درویش پاکیزه کیش ... اگر بایدت رستگاری خویش

نیارم که او را نمایم روی — نباشد مرا پیش وی آبروی
چو در گوش سفیان رسید این ادای — ز خود رفت و بگریست باهای های
ازین حال داند حقیقت رسی — که فرد النسب را بپرسد کسی
نگردد کمال پدر یار تو — که آید بکار تو کردار تو

ادب هشتم در نصیحت عمرو ابن عبید بمنصور خلیفهٔ عباسی از دانش دوم

چو بازیگر دهر پیمان بباد — نگین خلافت بمنصور داد
قضا را یکی روز ابن عبید — که رویش بد از نور عرفان سپید
پی دیدنش رفت و دل شاد کرد — تو گویی که ویرانه آباد کرد
شهنشه بدید از دیرینه یار — چو گل خنده زد از نسیم بهار
مراو را ز بسیاری اتحاد — چو دل جای در پهلوی خویش داد
سخن در میان رفته از هر دری — یکی گوش بر نغمهٔ دیگری
دمی چند با همدمان خوش گذشت — چو دلداده با دلستان خوش گذشت
در آن دم که صحبت بپایان رسید — دم دوری آشنایان رسید
بدو گفت منصور کای حق شناس — مرا باشد از تو یکی التماس
بحق مودت که بر گردن است — مرا بر تو هست و ترا بر من است
ز پندیکه باشد سزاوار من — نداری دریغ از من ای یار من

خدا را سرائی است آتش بنای — که دوزخ بود نام آن زشت جای
ترا داده اند امر در بانیش — بکوشی بجان در نگهبانیش
بدست تو داده اند آنکه سه چیز — که مال است و هم دره هم تیغ تیز
ازین هر سه چیز ای گرامی گهر — بود هر یکی بهر کاری دگر
کنون گویمت وجه تسلیم مال — بدست تو از درگه ذو الجلال
کنی حاجت بنده های خدای — برآری برای رضای خدای
اگر تنگدستان روزی تلاش — برآیند از بند ضیق معاش
بدل نگذرانند کردار زشت — نگردند پیرامن کار زشت
بود هر که بیچاره و نامراد — بناچار گردد بگرد فساد
که از سختی حال و تنگی مال — ندارد تمیز حرام از حلال
چو پاکیزه روزی بدست آیدش — به اندیشگی بازکی زایدش
چو حاجات او روا میکنی — ز تعذیب دوزخ رها میکنی
بود در ید اختیار تو تیغ — پی کشتن بدرگان بی دریغ
ز پهلوی جور و ستم پیشگان — کس از زیردستان نگیرد زیان
دگر دره باشد ادب را اساس — زیان کار باشد ازو در هراس
فتد هر که از مسلک شرع دور — نیندیشد از ارتکاب فجور
برانی برو حد شرع خدای — رسانی بتقدیم شرط جزای
اگر این عمل را تو بردی بکار — تو هم رستی و خلق هم رستگار
مبادا عمل گر رود بر خلاف — ز تعذیب دوزخ نباشی معاف

مهمات مخلوق سازی بروز — بشب کار خود کرده باشی بسوز

کند حاجت بنده هر کس روای — کفالت کند کار او را خدای

دمی چند فرصت که آید بدست — در آن غفلت و سهل کاری بد است

درین خانه در مدت بود و باش — ز کار خود و خلق غافل مباش

ادب دهم در جواب سایلی از جناب ولایت مآب از دانش دوم

بگفتا بدو عاقلی نکته جوی — سوالی که دارم جوابش بگوی

اگر بهر کاری که رایش زنند — کسی را نمایند در خانه بند

در خانه را هم بر آرند باز — برو کار کوتاه گردد دراز

درین حال رزقی که بر ما رسد — برو از کدامی ممر وا رسد

مرا این عقده بگشاد مشکل کشای — که بر بست لب سایل سست رای

که رزق از همان راه خواهد رسید — که مرگش بناگاه خواهد رسید

ادب یازدهم در پند شقیق بلخی بهارون الرشید از دانش دوم

ز پیشین بزرگان اسرار جوی — روایت کند راوی راست گوی

که هارون رشید از زبان شقیق — نصیحت طلب کرده گفت ای شفیق

یکی پند خواهم ز تو سودمند — که گردم بفحوای آن کاربند

بدو داد پند گزین پیر بلخ — درون نار شیرین برون صبر تلخ

که ای در جهان سرور سروران — بحکم تو گیتی کران تا کران

ادب سیزدہم در پند خواستن مریدے از پیرے از دانش دوم

مریدی ز پیری یکے پند خواست ‏ ‏ رہ رستن نفس پابند خواست
بگفتا بدو پیر روشن ضمیر ‏ ‏ کہ گویم بتو نکتہ دلپذیر
در آندم کہ گنج نہاں باز گشت ‏ ‏ کہ خاک از خلافت سرافراز گشت
بگوشش تواند اندر این دو حرف ‏ ‏ نہ حرفی کہ یک داستان شگرف
کن است و مکن امر و نہی خدای ‏ ‏ مر این ہر دو امرش بیاری بجای
ازین کن مکن ہیچگہ سر مپیچ ‏ ‏ کہ فرمان مبر بندہ ہیچ است ہیچ
نباید گز از بندہ فرمان بری ‏ ‏ نباید کہ نامش بانسان بری
ولیکن بباید بصدق و خلوص ‏ ‏ کہ مانند نقشی بروئے فصوص
اگر صدق نبود عمل ہیچ نیست ‏ ‏ جز این اندرین رہ کج و پیچ نیست
اگر از سر صدق نبود عمل ‏ ‏ مخوانش عمل بلکہ دام دغل
نباید نشستن برین بوریا ‏ ‏ کہ این بوریا راست بوی ریا

ادب چہاردہم در پند از دانش دوم

ز شیخ زماں ہاشم خارکش ‏ ‏ پے راحت دیگراں بارکش
باندرز گوی حکایت کنند ‏ ‏ براہ حقیقت ہدایت کنند
کہ سلطان عصر از سر اعتقاد ‏ ‏ برسم زیارت بدو روی نہاد
بشوق لقایوں بجایش رسید ‏ ‏ ہمی شیخ را در مقامش ندید

تو از دیگران پیشتر در شوی   بود دیگران را بتو پیروی

ادب دوازدهم در پند زاهدی بپادشاهی از دانش دوم

یکی زاهدی پاک مشرب که بود   بفرمانروای وصیت نمود
تو هستی کنون خسرو اغنیا   که بر اغنیائی تو فرمان روا
لوای جفا تا برافراشتی   ستم بر رعیت روا داشتی
بتمغای یغمای حرص و هوای   توانگر گدا گردد و بینوای
اگر نظم دولت ندادی بغور   زر و مال مردم گرفتی بجور
نیابند چون از کسی داد خویش   بگردون رسانند فریاد خویش
چو سلطان ببیداد گردست آز   بمال رعیت نماید دراز
ز تنگئی روزی و بیچارگی   نهند از وطن رو بآوارگی
هر آنکس که ماند بحال تباه   بخواری نشیند بروز سیاه
برایں بر نیاید بسی روزگار   که از دود دلش بر آید دمار
خود انصاف ده گر ترا ای هست   که بیجاست حرفم که برجای هست
تو خود ننگ فرمان روایان شدی   که فرمان روای گدایان شدی
رعیت درختی بود بیگمان   که بر شاخ آن بسته آشیان
بپایش مزن تیشهٔ جانگزای   که شاخ نشیمن در آید ز پای
رعیت چو نالد ز بیداد شاه   در آید زمین لرزه در تختگاه
چو خواهی صلاح خود ای نیکخوی   صلاح و فلاح رعیت بجوی

تو فاضل تری در قناعت زمن ‌‌ ‌ گرانمایه تر در بضاعت زمن
تو از جاه و داں دولت اخروی ‌ ‌ بی حشمت فانی دنیوی
فشاندی سر آستین آنچناں ‌ ‌ که گویا بتو داصل آں درجہاں
من از بہر بسیاری پایدار ‌ ‌ گذشتم ازیں اندکی بیمدار
چہ کاری بود انچہ من کردہ ام ‌ ‌ ز دوزخ بجنت رُخ آوردہ ام
سر افگند سلطاں ز گفتار او ‌ ‌ که اسکندری خورده بهوار او
کسانیکه دارند دامان پاک ‌ ‌ ز اندرز گفتن ندارند باک
اگر بادشا باشد و گر گدای ‌ ‌ ندارند از کس دریغ این نوای

ادب پانزدهم در تاکید معموری خزانه از دانش دوم

به سلطان جنت مکاں شمس دیں ‌ ‌ بفرمود سید مبارک چنیں
که بر حسب قانون فرماندهی ‌ ‌ نباید که گنجینه ماند تهی
بود آنقدر مال در بیت مال ‌ ‌ که هنگام قحط و زماں قتال
چو داروی جاں سودمند آیدت ‌ ‌ که در کار دفع گزند آیدت
چو بیچارگاں را ز بند بلا ‌ ‌ رهاند بدفع گزند بلا
ز بیماگیها به تیغ بلاک ‌ ‌ بر آید ز تن خلق را جان پاک
دهد برگ و سامان دولت بباد ‌ ‌ بگوید بتاج و نگیں خیر باد
برآید اگر تیغ کیں از غلاف ‌ ‌ که افتد بخصم اتفاق مصاف
مهیا کند ساز و سامانِ جنگ ‌ ‌ سپه را ز احساں دل آرد بچنگ

بپرسید از حال آن نیک مرد — که از منزل خود کجا روی کرد
یکی گفت آن پیر آزاد کیش — کشند خارها از پی قوت خویش
بصحرا رود کز برای فروش — ازان هیمه پشتاره آرد بدوش
فروشد مر آن هیمه و نان خورد — پس آن نان محنت بیاران خورد
دمی گر بیائی بدو برخوری — ز نخل تمنای خود برخوری
جهانبان که مشتاق دیدار بود — در آنجا دمی انتظارش نمود
که شیخ آمد از دشت وافگند بار — گریانه برخورد با شهریار
چو افتادگان حقیقت مقام — نه چون دلق پوشان تلبیس دام
نه چون ظاهر آباد باطن خراب — درون زهر قاتل برون شهد ناب
جهانبان گرامی نمودش بسی — به اوصاف پاکان ستودش بسی
چو گفتا بدو خسرو ارجمند — تو داری بهمت مقامی بلند
جهان خوان پر نعمت و ناز هست — جهان این مردم بد و باز هست
کسانیکه بروی گذر داشتند — بمشکل از و دست برداشتند
نه کاریست آسان از و درگذشت — بحسرت گذشت آنکه زو برگذشت
چو تو کمتر آید جوان مرد راد — که گوید مر این قحبه را خیر باد
وجود تو ای زاهد نامدار — جهان را بود مایه الافتخار
ز سلطان چو این حرف را گوش کرد — بر آورد از دل یکی آه سرد
بگفتش که ای خسرو ارجمند — مرا نیست این پایگاه بلند
به پیش جوانمرد دشوار کار — چنین کار باشد چه دشوار کار

ثنای تو هر کس که گوید دروغ   نباید که پیش تو گیرد فروغ
کنی آنچه باید ترا کردنی   حذر کن ز کردار ناکردنی

ادب سوم در امتناع گفتن حرف بی محل از دانش سوم

همیگوید آن مرد صافی درون   که راز درون داد از لب برون
که فقدان نطق از گروهی بشر   بحیوان رساند زیان بیشتر
بود گرچه نطق آدمی را کمال   ولی باشد اکثر بجانش وبال
بلاها فرود آورد بر سرش   کند پیرهن را کفن در برش
ز پهلوی گویائی خویش مرد   تن و جان خود را سپارد بگرد
درین تنگ بیدای وحشت فزای   نیارد کسی شرط خدمت بجای
مگر آنکه از بیم یا از امید   کند خدمت خواجه را چون عبید
ازین هر دو وادی اگر بگذرد   در اقلیم اخلاص ره بسپرد
بیابد بسر منزل قدس جای   از آنجا شود پیشتر رهگرای

ادب چهارم در امتناع فخر و ناز از دانش سوم

یکی آنکه پیراهن خوب داشت   لباس گران ارز مرغوب داشت
ولی ضد آن بود گفتار او   خلاف سراپای زرتار او
که بیصرفه و هرزه کردی کلام   سخنهای او چون خودش ناتمام
چو دیدش حکیم حقیقت نگر   بگفتش که ای سفلهٔ خیره سر

بزرمیتواں لشکرآراستن | پس آنگه به پیکار برخاستن

ادب اول در نصایح از دانش سوم

زفیثاغورس فیلسوف مهین | بنظم آورم نکته هائی گزین
که در چیزهای گرامی بنای | سخن راندن و بحث کردن بجای
چه بسیار پر سود باشد بمرد | که نتواں از آں سودها شرح کرد
اگر هوشمندی بصیرت قرین | نیارد که آرد کلامی چنین
زگویندگانش در آرد بگوش | که از عالم غفلت آید بهوش
بخاوت اگر نفس قدسی نژاد | بود مصدر امر فسق و فساد
خود از فعل خود آں گرامی گهر | خجل گردد از دیگراں بیشتر

ادب دوم در عزیز داشتن ناصحان از دانش سوم

بفرماید آں پیر دانش نهاد | دبستان تحقیق را اوستاد
که خواهد اگر بندهٔ نیک رای | که از وی رضامند گردد خدای
ره کردنیها چناں بسپرد | که ناکردنیها بدل نگذرد
عتاب تو با نفس خود کم خویش | که در گمرهی می نهد گام خویش
بود از عتاب تو پر سود تر | زبیگانگان ای گرامی گهر
کسی را که بنمایدش عیب تو | بروی تو گوید نه در غیب تو
بباید عزیز و نکو داشتن | نواں چشم نیکی از و داشتن

بقدر ضرورت از و گر کسی — بگیرد بود مرد معنی رسی
گر از قدر حاجت بگیرد زیاد — بجا بر فروزد چراغ مراد
ز مقدار چندانکه افزایدش — غم و محنت جانگزا زایدش

ادب هفتم در امتناع بدگمانی از شخص آزموده به نیکوئی از دانش سوم

بفرماید آن مرشد رهنمای — دلیل سبیل رضای خدای
که هر کس که آگاهی از کار او — نباشد نهان بر تو اسرار او
تو گاهی ندیدی از و کجروی — نکرده است ابلیس را پیروی
نباید بر و بدگمانی بری — کز آن بدگمانی زیانی بری
هر آنکس که با وی شناسائی — به نیک و بدش نیک دانائی
ز دانش نباید گمانی بکوی — که غالب زیان بینی ای نیکخوی

ادب هشتم در مالش نفس سرکش از دانش سوم

در آن دم ز آزادگی دم زنی — که هنگامهٔ نفس برهم زنی
دد نفس خود را در آری ز پای — ز دل برکنی بیخ حرص و هوای
سمند طمع را اگر پی کنی — طریق موالات را طی کنی
نهال طمع تا بود سبز روی — به بندد به دل ریشهٔ آرزوی
بنقد وفا گر نه جنبی ز جای — شوی در ره دوستی پاکشای
بنزد خردمند سنجیده رای — برای چار کس رحم باشد بجای

لباس سخن گر نداری نکوی | بده جامه را جامهٔ گفتگوی
بود هرکه فرمان گزار خدای | کشد سرز فرمان حرص و هوای
که اندیشه پوچ و فکر زبون | چو موا ز خمیر آرد از دل برون
بذات و صفات جهان آفرین | سزد بحث کردن بمردی چنین
که کردار آں مرد نیکو خصال | بود مرضیٔ خالق ذوالجلال

ادب پنجم در بعضی از اندرز حکیم بزرگوار از دانش سوم

بفرمود سقراط عالی مقام | که نفس شریف و خسیس لیام
ز رد و قبول حق آید پدید | به بیند بود هرکرا چشم دید
اگر نفس تو میل باطل کند | خرد را ز تمیز عاطل کند
بدانی که نفس خسیس ست دون | که میلش بود با زیان و زبون
همانا نیاید ز نفس شریف | بجز میل با چیز ہای لطیف
به علم الٰہی تمام آنکسی است | که با دشمنانش مدارا بسی ست
نیندیشد از وی بداندیش او | چو نوشی خورد از عدو نیش او
بود ناقص آں مرد حق ناشناس | که باشند از دوستاں در ہراس

ادب ششم در اختیار معاش باختصار از دانش سوم

از اں پیر فرزانه پند گوی | دگر نکته بیرا نمای نکته جوی
که گیتی که خرم چو گلشن بود | به آتش بماند که روشن بود

ادب دہم در جواب سائلی از سقراط از دانش سوم

بپرسید از و سایلی نکته جوی | که ای دانش آموز اندرز گوی
بروی تو تا چشم من باز گشت | نخواهد بچشم دگر باز گشت
که دانشوران کمالات جوی | ز هر سو بسوی تو آرند روی
گهی از غم و غصه در هیچ حال | ندیدم بروی تو گرد ملال
ز حالی چنین نادر و بو العجب | عجب گر کنم نیست جای عجب
که انسان درین دشت پر مار و گنج | به بیند گهی راحت و گاه رنج
بدل هر چه باشد ز نیک و زبون | برون افگند عکس حال درون
سبب را ندانم ز بیش و کمی | که داری از آن روی دل بیغمی
حکیم الهی زبان بر کشاد | بسایل جوابی پسندیده داد
که چیزی نباشد چنان دلبرم | که از فوت آن چیز حسرت برم
چو آزادم از فکر بیش و کمی | دگر در دلم ره ندارد غمی
صلاحیت نفس خود گر کسی | شناسد بعقل حقیقت رسی
پس آن را بکاری که باید برد | از آن نخل دانش بسی برخورد
بهر کس که آن معرفت بنگری | گرانمایه باشد بدانشوری
چنان مرد دانشور و هوشیار | حکیم بزرگ است و آموزگار

یکی سر فراز یکه افتد ز پای
پس از برگ و ساماں شود بینوای

دوم آں گرفتار دام بلا
بہ غربت بہ بند الم مبتلا

کہ افتادہ باشد نزار و نژند
نپرسد کسی حال آں دردمند

سوم آں جگر خستۂ دل فگار
کہ در تنگ حالی بود قرضدار

چہارم رفیقے کہ اندر طریق
بماند جدا از رفیق شفیق

ادب نہم در امتناع بیروں برآمدن شبانگاہ از فرودگاہ در سفر از دانش سوم

الا در سفر از حد جای خویش
شبانگاہ بیروں منہ پای خویش

چو نبود خبر زاں حوالی ترا
نباشد بد و نیک حالی ترا

مبادا کہ از وی زیانت رسد
گزند ہلاکت بجانت رسد

بجنش آں نبات از خرد کوتہی
کہ نبود ز کیفیتش آگہی

بکوتاہی راہ نازاں مشو
بدانش برو رادِ ناداں مشو

کہ آں راہ شاید بود خطرناک
برد غول رہ سوی دشت ہلاک

بہ قرب زناں گر بود احتیاج
کہ گاہی علاجت بود لاعلاج

بیامیز چندانکہ باشد ضرور
کہ بی زن بطبع توافتد فتور

چو مردار بایہ بکارش بری
بقدر ضرورت ازو برخوری

کہ مردار خوردن ز حاجت زیاد
صلاح مزاج آورد در فساد

ادب سیزدهم در تعیین اوقات غذا از دانش سوم

برائے غذا وقت از و خواستند ‌ ‌ صلاح طبیعت بدو خواستند
که از وقتها وقت اکل طعام ‌ ‌ چه شایسته باشد ز بام و ز شام
جوابش بفرمود فرزانه مرد ‌ ‌ کز و متن دانش توان شرح کرد
که آن را که از مال دنیا بود ‌ ‌ سر و برگ بخشش مهیا بود
بوقتی خورد خوردنی آن عزیز ‌ ‌ که طبعش کند میل خوردن بچیز
بود هر که بی مایه و تنگدست ‌ ‌ خورد آن زمانی که آید بدست

ادب چهاردهم در معرفت حقیقت مودت از دانش سوم

بر آن خداوند فضل و کمال ‌ ‌ گشادند جمعی زبان سوال
که از دوستان وصف حالی کنی ‌ ‌ مگر ذکر آن بر مثالی کنی
بهم الفت دوستان چون بود ‌ ‌ کمال موالات شان چون بود
که در دوستی با مدارج بود ‌ ‌ ببالا روی با معارج بود
مودت چو تکمیل یابد بهم ‌ ‌ که بیگانگی دور گردد ز هم
بود هر یکی با دگر همنفس ‌ ‌ چو یک روح در قالب چند کس

ادب پانزدهم در بیان حقیقت مودت از دانش سوم

دو دیرین رفیق و دو یار قدیم ‌ ‌ یکے چون ندیم دیگری چون ندیم

ادب یازدهم در تمثیل دنیا به طومار از دانش سوم

بطوماری پیچیده ماند جهان — بهر درج آن درج راز نهان
یکی گر به پیچد کشاید دگر — یکی رو بپوشد نماید دگر
جهان در جهان بین بینش گرای — خردمند مردی رموز آشنای
بماند بران صورت و پیکری — که در صفحه باشد ز صورتگری
که از لف بعضی از آن ای پسر — ضروری بود نشر بعضی دگر

ادب دوازدهم در فوائد ذکر خیر از دانش سوم

اگر با کسی خواهی ای نیک رای — کنی کاخ اخلاص محکم بنای
بذکر جمیلش کنی یاد و شاد — که پیوند گیرد دو نخل مراد
بهم ربط و اخلاص پیدا شود — مواد مودت مهیا شود
خلافش بود شیوه ناروای — بعیب کسی گفتنش ناسزای
چو بد یاد کردن نباشد نکوی — که غیبت بود سیرت عیب‌جوی
کند تخم کین سبز در سینه‌ها — نهد در دل از غصه گنجینه‌ها
نهال عداوت ببار آورد — غم و درد دل بیشمار آورد
بود ای پسر گر ترا نیک رای — کنی در دل خویش و بیگانه جای

رسید آنگهی بر سرش پادشاه　　که خوابیده بود آن هدایت پناه
لگد زد برو خسرو تندرای　　برون از حد خویش بنهاد پای
بگفتش که برخیز و سویم ببین　　که آوردم این ملک زیر نگین
چو حرف سکندر رسیدش بگوش　　بشایسته پاسخ نمودش خموش
که تسخیر امصار و فتح بلاد　　بود کار شاهان والانژاد
ولیکن بنزدیک دانشوران　　نشاید لگد بر زدن جز خران
سکندر که این هرزه کاری نمود　　نبود آن سکندر که ایران گشود

ادب هفتدهم در خواستن سقراط خواص اشخاص را از دانش سوم

ز پیشت تلی آن جهان اوستاد　　سوی خلق رو کرد و آواز داد
برو گرد گردید خلقی کثیر　　چو خیل مریدان بدرگاه پیر
چو چشمش بر آن مجمع خلق رفت　　به پیراهن اطلس و دلق رفت
بدان خلقت آدمی شکل و روی　　بفرمود دانای اندرزگوی
که من آدمی را همی خوانده ام　　نه بهر شما این سخن رانده ام
که من خواستم زین صدا آدمی　　که دارم سر و کار با آدمی
شما را نخواندم بخود زینهار　　که نبود مرا با شما هیچ کار

ادب هیجدهم در انزجار خواص از عوام از دانش سوم

حکیمی که خود از تو دارد گریز　　بزن دست بر دامنش ای عزیز

که لاف مودت بهم میزدند / ز اخلاص دیرینه دم میزدند
یکے شخص بود و دگر سایه اش / یکے مایه دار و دگر مایه اش
ولی بود ازین هردو دیرینه یار / یکے تنگدست و دگر مایه دار
بر آن حکیم مسیحا نفس / کسے کرد مذکور آن هر دو کس
حکیم از سر دانش و رای خویش / سخن گفت برجسته بر جای خویش
که دعوی این دوستی بخلاف / بود محض پندار و عین گزاف
بود از خواص مودت مگر / که خواهد مساوات با همدگر
اگر هر دو کس در طریق وفاق / قدم برزدی از سر اتفاق
نکردی دریغ آن یکی مال خویش / ز یار پراگنده احوال خویش
بشرع مودت کجا برخورد / که یاری بیاری چنان درخورد
که باشد خود آسوده و بامراد / رفیقش بود خسته و نامراد
اگر دوست برناورد کام دوست / نه زیبد که بروی نهی نام دوست

ادب شانزدهم در ملامت سقراط بادشاهی را از دانش سوم

یکے از سلاطین کشور کشای / به فتح ممالک علم برکشای
بنام سکندر بعالم علم / بسے ملک آورده زیر قلم
چو یونان زمین کرد زیر نگین / کشود آن ولایت بشمشیر کین
درآمد بشهری که آن مرد راد / نمودی بمردم سبیل سداد
سراغ نشستن گهش برگرفت / ره منزل مرد ره درگرفت

ادب بست و سوم در تاکید اخفای اسرار از دانش سوم

ته گنبد آسمان برین | بود آدمی خلقت بهترین
که گنجور اسرار شاهی بود | امین رموز الهی بود
ضعیف است و عاجز تر ز ناکسی | وجودش نیرزد بخار و خسی
که هرگاه رازی سپارد بدل | نیارد که پوشیده دارد بدل
منه درمیان باکسی راز خویش | نگیری در آن راز انباز خویش
سخن از لب تا بگوشی رود | ز گوشی بگوشی دگر در شود
بر آید ز یک نای چندین نوای | جهانی ز صوتی بود پر صدای
ز طوفان بادی این صور نای | بیکدم فتد عالمی از بنای

ادب بست و چهارم در غالب آمدن بر خشم از دانش سوم

قوی تر نباشد از آن کس بدہر | که بر خشم خود غالب آید بقهر
همان مرد درویش کوتاه دست | بر اهل تحقیق صابر تر است
که در فقر سازد بصبر و سکون | ننالد ز تنگی حال زبون
بسلک قناعت گزینان راد | سر آمد بود بندۀ نامراد
که بر روزی خویش دارد سپاس | چو مفلوک بر نعمت بیقیاس

نباید که تا زند بر قرب شاه — که روزی به بینند روز سیاه
نباشند یک ساعتی بی‌غمی — ندارند آسایش یکدمی
اراکین درگاه با آب و جاه — به نزدیکی شاه کشور پناه
بدانند از دانش دوربین — که سلطان چو بحری بود سهمگین
که بینند خود را با دراک تیز — مقیم اندران بحر موج خیز
دمی هم در آن بحر هولناک — نباشند ایمن ز بیم هلاک

ادب بیست و دوم در گرفتن حیا حقیقت انسانی از دانش سوم

برآوردن حاجت مستمند — پس از عرض حاجت نباشد پسند
از آن پیشتر باش حاجت روای — که گوید کسی مشکلم برگشای
مر این سیرت ناکسان رذیل — بکم ظرفی مرد باشد دلیل
که راند سخن اندران چیز و شیء — که هرگز تعلق ندارد بوی
دگر آنکه از وی نپرسد کسی — ز عیب و صواب کسش ناکسی
مگر او بمردم دهد خود خبر — ز احوال مردم ز خیر و ز شر
چو خواهی که از طینت آدمی — ز نیک و بد خلقت آدمی
ترا حاصل آید تمام آگهی — کز و فرق در قلب خالص نهی
از آن کس که حالش ندانی نکوی — بکاری که داری صلاحش مجوی
بفرمش در آن کار چون بنگری — به نیک و بدش تمیزش پی بری
بجور و به عدل و بخیر و بشر — به دل هرچه دارد ز نفع و ضرر

اگر بینی از پا بر افتاده‌ای / بزندان محنت در افتاده‌ای

بنه گوش دل را بفریاد او / بداد و دهش باید داد او

به بندی که دارد کنش زشتکار / که بندت گشاید خداوندگار

بکردار زشت خود و ناسزای / در افتاده باشد بدام جزای

چه خواهی بحال کسی پی بری / که دانی راز و حال دانشوری

گرش یافتی کز مدارای خویش / بسازد بخصم جگرخای خویش

نباید بروی رحم در هیچ حال / بود گرچه هستی بجانش وبال

اگر تا به آن حد کشد کار مرد / به اندر جنس مردی بود بار مرد

بده دل به یاری آن گونه یار / که در سلک مردان بود مرد کار

چنان کس بود دوستی را بکار / که مرد تمام است و کامل عیار

ادب بیست و هشتم در کتمان اسرار از دوستان دانش سوم

ز احباب در دل گرفتن ملال / همانا که بر ضعف نفس است دال

کند هر که افشای اسرار دوست / پسندد که رنج و آزار دوست

مگر ضعف نفس است افشای راز / که قدرت ندارد باخفای راز

بباطل نباید که شادان شوی / مگر از بطالت پشیمان شوی

به دوروزه اقبال نازان مباش / بر آن تند رهوار تازان مباش

ادب بیست و پنجم در منت گزاری ملازم آقای خود را از دانش سوم

مهمی اگر از مهمات شاه | که در خدمتش یافتی آب و جاه
ز تو بر کشاید بسعی جمیل | که باشد سزای جزای جزیل
نباید که بر شاه منت نهی | که سررشته دانش از کف دهی
ترا منت از شاه باید شمرد | که نعمت بتو داد خدمت سپرد
نباشد گر اقبال شه دستیار | نظامی نگیرد ز تو هیچ کار

ادب بیست و ششم در تاثیر اتفاق زبان با دل از دانش سوم

سخن گر بنیت موافق بود | سخنگو بگفتار صادق بود
کسی را که این حرف آید بگوش | زند در دلش از سر صدق جوش
کلامش بنیت بود گر خلاف | ندارد اثر چون کلام گزاف
بود این نمط از اثر بارور | اگر راست نبود ندارد اثر
سخن گر نباشد برون ز درون | بدل در نگیرد بچندین فسون

ادب بیست و هفتم بدرد مستمندان رسیدن از دانش سوم

چه خوش گفت آن پیر بیدار دل | که ریزد بدل آنچه خیزد ز دل

صواب افگنی ہا بود سخت کار | کہ محتاج مشق ست وآموزگار

ادب سی و یکم در فضل دانش وغیرہ بر ہوای نفسانی از دانش سوم

اگر عاقلی بشنو از من بغور | شوی آگہ از معنی عدل وجور
خرد را شرف بر ہوای نفوس | چو فضل رئیسان بود بر مروس
ازان بر ہوا فضل دارد خرد | کہ از پیشیش بر بلندی برد
تو بر جامہ واسپ سنگین بہای | منازای خودآرای ناسختہ رای
بود فضل آن ہر دو بر جنس خویش | کہ باشد در افزایش قدر بیش
اگر مایہ الفضل انسان تراست | تو بر نوع خود گر بنازی رواست

ادب سی و دوم در سبب مال اندوختن در پیری از دانش سوم

یکی مرد دانای دانش طلب | بپرسید از آن پیر والاحسب
کہ مردم بہ پیرانہ سر بیشتر | چرا دل بہ بندند با مال وزر
بود بیشتر حرص مال وزرش | بفرما چہ سری بود اندرش
حکیم از سر علم دادش جواب | کہ باشد برد و رہنما ل صواب
کزین کارگہ زحمت برداشتن | پی دیگران مال وزر داشتن
نہ در رای صاحب نماید نکوی | کہ ریزد ز ہمیایگی آبروی
بہ پیرانہ سالی غم نان خورد | بنزد کسان حاجت خود برد

ادب بیست و نهم در پشیمان نگردیدن از کارهای نکو از دانش سوم

پشیمان نگردی ز کار نکوی — دهد نخل این باغ بار نکوی
ز کردار و هنجار نیکوی تو — بود خلق و خالق رضاجوی تو
کسی جای گل خار هرگز نچید — ز کشت نکوی بدی ندروید
اگر با نکوئی سر و کار تست — در آب و در آتش نگهدار تست
خیانت نورزد بگفتار خویش — ازو مصلحت جوی در کار خویش
ضمیر منیرش بود نکته زای — که خالی بود نفس او از هوای

ادب سی ام در اتقیا خطا از صواب از دانش سوم

عدالت بیک صورتی نقش بست — مگر جور را شکل بسیار هست
ازین ره گذر جور آسان بود — ز دانا بود یا ز نادان بود
بود عدل دشوار بر هوشمند — که از سهو بروی نباید گزند
هراسد بخود مردم حق شناس — که شاید خطا سر زند از قیاس
که ماند با فگندن تیر رها — چه از کودکان و چه از پیرها
که تیری رها سازد از دست خویش — ولیکن بدور افتد از شست خویش
چو خواهد که تیرش بجا اوفتد — بر آماجگه بخطا اوفتد
بباید که این شیوه دل نهاد — فرا گیرد از خدمت اوستاد
خطا افگنی باشد آسان و بس — که حاجت ندارد بتعلیم کس

منه دل درین ایرمانی سرای — کزو بگذری گرم ناکرده جای

ادب سی و پنجم در عفو از دانش سوم

ارسطو که دانای اسرار بود — حکیم گران قدر و مقدار بود
به اسکندر اندرز فرزانه وار — ز دانش بدو دریگدانه داد
بگفتش که ای خسرو جم سریر — شنو از من این نکته یادگیر
که دلخواه تو در جهان هرچه بود — ترا پاک یزدان کرامت نمود
بفتح و ظفر یافتی اختصاص — ندیده ست خصم از تو روی خلاص
تو هم عفو را سیرت خویش کن — بدی را بس و نیکوی پیش کن
چو این وصف را دوست دارد خدای — ترا هم بدل بایدش داد جای
رضایت رضای خدا بایدت — پسندیده حق پسند آیدت

ادب سی و ششم در آموزش ارسطو با سکندر از دانش سوم

ارسطو یکی گوهرین نامه — رقم زد بدانش رقم خامه
فرستاد نزدیک اسکندرش — که بیند جهانبان نیشوریش
در آن نامور نامه اوستاد پیر — رقم کرد این نکته دلپذیر
که از اصل انسان عرفان شجر — بر آمد دو شاخ دگرگون ثمر
چو دیدش بهم اختلاف مواد — خرد از پی هر دو نامی نهاد
یکی را به انشا تعبیر کرد — دگر را به اشرار تفسیر کرد

ادب سی و سوم در تاکید کسب کمال از دانش سوم

به بیهوده گفتار مرد فضول — دل فیلسوفان نگردد ملول
بفرماید آن فیلسوف بزرگ — گشاینده عقدهای سترگ
که ورزیدن حرفه و دستکار — کند مرد بیمایه را مایه دار
درین دیر ناپایدار دو در — که روزی از آن لازم آمد گذر
ز چاه فلاکت نماید برون — بگنج سعادت بود رهنمون
کمالی نکردی اگر اکتساب — ندانم که روزی شوی کامیاب
ترا چون نماند بمردم نیاز — که زینها بخود شدی سرفراز
بذکر تو بر لب درود آورند — بتعظیم تو سر فرود آورند
بدست تو ای دوست گر پول نیست — دعایت بر خلق مقبول نیست
چه خواهی که یابی بخلق آبروی — مگردان ز کسب کمالات روی

ادب سی و چهارم در قناعت از دانش سوم

چه خواهی که خود را توانگر کنی — کلاه سری زینت سر کنی
سر چشمه قناعت گزین — مه انجمن باش و خلوت نشین
قناعت بود گوهر آبدار — که در درج عزت شود تابدار
اگر گنج عزت کنی اختیار — چه خفتا شوی در جهان نامدار
نیاید بسر تا اگر گوشه — بدست آر در انجمن توشه

خصوص از حکیمان آزادخوی
زرانندوخفتن کہ نماید نکوی

عجب دارم از فیلسوفان دہر
کہ برجای تریاق دارند زہر

حکیم این سخن را چو اصغا نمود
جوابش بدین لہجہ القا نمود

کہ کار حکیمان صافی دروں
ز قانون حکمت نباشد بروں

حکیماں ازاں مال گرد آورند
کہ پیش لئیماں نہ حاجت برند

ادب ونہم درزجروسرزنش ارسطو بہ اسکندر از دانش سوم

سکندر شہنشاہ والا نسب
چو فارغ شد از کسب علم و ادب

ملک زادگی با ہنر جمع کرد
دو دولت کہ با ہمدگر جمع کرد

ارسطو کہ استاد شہزادہ بود
بسی درس دانش بدو دادہ بود

ز دانش نہادان یونان نژاد
یکی مجلس خاص ترتیب داد

سوالات ازو کردن آغاز کرد
در آزمایش بر و باز کرد

از و ہر سوالی کہ کرد اوستاد
سکندر جواب پسندیدہ داد

ولی جز بتوبیخ و زجر شدید
سکندر ز استاد چیزی ندید

ز جور چنین از چناں اوستاد
تمام انجمن در شگفت او فتاد

بگفتند حضار آں انجمن
کہ بودند دانشوران زمن

بہ شہزادہ این قسم زجر و عتاب
نبودہ است شایان حکمت مآب

ز آئین انصاف و دانش نبود
کہ برجای تحسین ملامت نمود

رہ دانش و داد بگذاشتہ است
کہ این جور بروی روا داشتہ است

شریف از حیاتن بفرمان دهد | بدست تو نقد دل و جان دهد
ولیکن فرومایه مرد رذیل | که جهل آمد او را دلیل سبیل
بخوف تو ای شاه فرخ نهاد | کند امر و نهی ترا انقیاد
بدان طبقه باید که احسان کنی | بلطف و عطا زیر فرمان کنی
دگر طبقه را بایدت کرد پست | که از بطش و سطوت کنی زیر دست
اگر مجرمی را نمائی عتاب | عنان از ره دین و دانش متاب
سیاست بود لازم سروران | ولی خشم را ره نباشد دران
هم از شدت و هم قساوت گریز | بدان آبروی ریاست مریز
چنان هم نباشی حلیم و صبور | که کارت نهد رو بضعف و فتور
طباع نخستین بود از سباع | دوم سیرت کودکان رضاع
نمانی بدرندگان زینهار | مکن سیرت کودکان اختیار

ادب سی و هفتم در جواب معلم اول از دانش سوم

دم هشتن این سرای دو در | بگفت آن خداوند فکر و نظر
که بر دانش خویش نازان بدم | درین عرصه از بینش نازان بدم
چو بینم کنون صورت حال خویش | فرو بسته یابم پر و بال خویش
درین دم که ماند وجودم بهیچ | بدانم که دانا نبودم بهیچ
یکی گفت او را که ای اوستاد | وجود جهان بی وجودت مباد
چه شایسته بود نزد ارباب رای | که از رگ گردن نباشد روای

بفرد کز لطف یزدان پاک — که بسپرد گنج نهانی بخاک
اگر چرخ گردد بکام شما — زند کوس دولت بنام شما
بود از میان شما هر که شاه — به سر بر نهد خسروانی کلاه
چه پیش آید آن روز دولت بمن — کند تا چه رفتار نسبت بمن
ز شهزادگان هر یکی در جواب — بگفت آنچه دانست نیک و صواب
یکی گفت دولت گر آید بدست — نگین ریاست در آید بدست
مدار ریاست گزارم بتو — مهمات دولت سپارم بتو
بر اورنگ خود گر ترا جا دهم — زمام حکومت بدستت نهم
ز حقت نگردد رها گردنم — بماند ته بارها گردنم
دگر گفت بختم چو گردد قوی — نهم پای بر مسند خسروی
شریک ریاست بگردانمت — گر همسر نفس خود دانمت
غرض همچنان حرف زد هر یکی — اگر نوجوان بود اگر کودکی
حکیم از همه امتحان برگرفت — عیار کمالات شان برگرفت
سکندر که با رای و تدبیر بود — بخردی بدانائی پیر بود
بدین حرف بخندید لب برگشاد — جواب سوال ارسطو بداد
تو چیزی بپرسم درین روزگار — که نبود مرا در ید اختیار
ز گفتار شهزادهٔ بختیار — چو گل رخ برافروخت آموزگار
بگفتش که ای نور چشمان من — سرور دل و راحت جان من
مرا مهمت بختمندی مدام — رسیدی ز اوضاع تو در مشام

گروهی از آن مجمع بخردان　　بدو گفت کای فاضل نکته دان
ندانم چه دیدی مصالح در آن　　مگر آگهی بخش ما را بر آن
مگر راه بیداد بسپرده　　که شهزاده را خاطر آزرده
ارسطو که این حرف را گوش کرد　　بپاسخ بفرمود فرزانه مرد
که شهزاده اسکندر ذی شکوه　　که پاینده بادا به گیتی چو کوه
بود کودکی از تبار بزرگ　　پدر بر پدر شهریار بزرگ
غم و غصه را در دلش راه نیست　　ز درد دل خویش آگاه نیست
درین دم که شد خسته از من دلش　　نفیری بر آمد ز آب و گلش
چه انجام کارش بدیدم بغور　　چشاندم بدو طعم بیداد و جور
که چون پای بر تخت شاهی نهد　　بسر تاج صاحب کلاهی نهد
چو این زهر در کام جانش بود　　رعیت بمهد امانش بود
دلش چون ز دستم شود دردمند　　رعیت ز دستش نیابد گزند
که هرگه که بر بندگان خدای　　بقهر و غضب آورد روی و رای
مر این تلخکامی بیاد آورد　　ز بیداد روی سوی داد آورد

ادب سی و نهم در عیار دانش گرفتن از دانش سوم

بمکتب پس از دانش آموختن　　چراغ هدایت بر افروختن
ز شهزادگان کرد روزی سوال　　که داند ز مقدار فضل و کمال
بگیرد ز هر یک عیار خرد　　ز بیمایه تا مایه دار خرد

عرق ریختن باشد آنرا علاج | که آرد باصلاح سقم مزاج
اگر در عروق است سقمی نهان | بفصد است اصلاح افساد آن

ادب چهل و دوم در کلمات ساقرطیس حکیم از دانش سوم

جهانبان نباشد اگر دادگر | جهانبان مگو بلکه بیدادگر
وزارت نزیبد بدان سست رای | که نبود بدو حسن تدبیر و رای
طبیعی که شیوا زبانی بود | سخن ران جادو بیانی بود
گر آلوده دارد سخن با دروغ | برسید دو انگبین در فروغ

ادب چهل و سوم در سبب‌های لاغری از دانش سوم

بفرماید آن فیلسوف عزیز | که باعث بود لاغری را سه چیز
یکی شرب آب است برخفتن اب | که از روی حکمت نباشد صواب
دگر خواب کردن برخفتن دگر | بجز رفتن خواب خود ای دیده ور
سوم کثرت حرف و صوت بلند | که بر جسم انسان رساند گزند

ادب چهل و چهارم در امتناع کثرت سکوت از دانش سوم

امیری که بد شاعر نامدار | بسا کت حکیمان عالی وقار
بگوید که بسیار خامش مباش | باخوان شیطان مشو خواجه تاش
که بسیاری خامشی ای پسر | نهالیست از گمرهی باردر

ولیکن چو امروز دریافتم — ترا بخت فیروز دریافتم
که بر سر زنی چتر شاهنشی — نشینی بر اورنگ فرماندهی
بپایان چنان شد که او گفته بود — دُر بی بهای سخن سفته بود

ادب چهلم در نصائح آن بزرگوار از دانش سوم

کسی گر بحکم قضا و قدر — شود وارد این سرای دودر
بداند درین دار نادیرپای — که مانیم مهمان بمهمان سرای
نداند که پیوسته مانیم در آن — نهد دل بدان و بنازد بر آن
بداند بود هر کرا چشم دل — که مانیم دو روزی درین آب گل
زبهر اقامت مرا خوانده اند — چو مهمان بمهمان سرا خوانده اند
درین انجمن ساغری گر دهند — بخور آنچه در ساغرت در دهند
وگر بگذرانند از آن بگذری — بدار از طلب دست خواهشواری

ادب چهل و یکم در علاج پنجگانه از دانش سوم

دگر گوید آن فاضل نکته رس — علاج بدن پنج قسم است و بس
اگر در سری فاسد آید مواد — بود غرغره مصلح آن فساد
فسادی که در معده گیرد وجود — علاجش باصلاح باید نمود
اگر در فم معده افتد خلل — بقی بایدش کرد دفع علل
اگر جلد را علت آید پدید — طریق مداواش باید شنید

زبانست شیرین بر آن شجر — که ازوی بود کام جان بهره ور
بود هر کرا طول عمر آرزوی — کند با شکیبائی و صبر خوی
پی محنت و رنج برداشتن — سپش گنج بر گنج برداشتن
دل خویشتن باید آماده داشت — دل شیر مردان آزاده داشت
قدم در طریق رضا گر نهی — مگر تن بحکم قضا در دهی
بهر دو جهان کامرانی کنی — بعمر ابد زندگانی کنی
دلی را که مشغول دنیا بود — بجاه و زر و مال شیدا بود
در آن دل ندارد اثر هیچ پند — چو بهتر خورشش در مریض نژند

ادب چهل و هفتم در اسباب زوال دولت از دانش سوم

همی گوید آن دانش آموزگار — سخنهای چون لولوی شاهوار
که ملک و ملک را زیان و زبون — همانا زنه چیز نبود برون
یکی قلت احتمال و سکون — بهنگام کجبازی چرخ دون
که انسان ز دامش کجا برجهد — عنان شکیب از کف خود دهد
دوم ریزد از دست نقد بهی — که گنجینه از مال گردد تهی
سوم صحبت دائمی با زنان — که بد رهزنانند این رهزنان
چهارم که امساک باران بود — بپاداش بدروزگاران بود
بود پنجمین کثرت شرب می — که طومار دولت کند زود طی
ششم سوء خلق است از شهریار — که بیزاری مردم آرد ببار

سخن زاندازه در حاجت مگوی — که نازل بود قدر بسیار گوی
سخن را میالا بحرف دروغ — که در صبح کاذب نه بینی فروغ
ولی در ضرورت روا داشتند — بدفع مرض چون دوا داشتند
دوائیکه شخص مستقیم المزاج — بحکم ضرورت خورد لا علاج
بوقت صحت خوردن آن دوا — بقانون حکمت نباشد روا

ادب چهل و پنجم در امتناع تأسف بر تلف مال از دانش سوم

بفرموده یونان دانش پژوه — سر فیلسوفان والا شکوه
کسی را که از گردش روزگار — رود ملک و مال از کف اختیار
نداند از این خود آن ملک و مال — که باشد پذیرای نقش زوال
بداند که آن چیز ناپایدار — برسم امانت بدو مستعار
پس از چند روزی که دارد بدست — کس دیگری را سپارد بدست
بگیرد ز دست یکی دیگری — چو شاهد رود از بری در بری

ادب چهل و ششم در کلمات بطلیموس از دانش سوم

خداوند علم و عمل بطلموس — که در ملک دانش فرو کوفت کوس
بگفتا که دانشور ذوفنون — بنور کمالات روشن درون
میان عزیزان نااهل خویش — غریبی ست از نیش غم سینه ریش
همانا که دانش درختی بود — که اندر دل نیک بختی بود

ادب پنجاه و نهم در اهتمام تبدیل اخلاق ملوک از دانش سوم

نیابی اگر شاه را نیک خوی | ز خلق بد آری بخلق نکوی
به تهذیب اخلاق فرمان روای | بکوشند فرمان بر نیک رای
اگر پند و اندرز داری بکار | بر دانش و پخته کاری بکار
مبادا که گردد بجانت وبال | که خود رای از پند گیرد ملال
دلی ناتوان در نظاره بکوش | بکف دار سر رشتهٔ عقل و هوش
بکوشی بتربیت سروران | تمیز کار نیک و بد دیگران
نباشد که عیبی از آن گفتگوی | بدو باز گردد که نبود نکوی
برای تو باشد خطرها بسی | چو آتش که افتد بخار و خسی

ادب پنجاهم در امتناع کار کردن وفق اندیشه‌ها از دانش سوم

مهین فیلسوف زمان باسلوس | که دانش بدی بر درش خاکبوس
بسی سود در حرف ناگفته گفت | چو رخشنده لولوی ناسفته سفت
که ملاح کشتی خود را در آب | نراند بهر تند بادی شتاب
بپای هر اندیشه چون پیروان | خردمند خود را نسازد روان
بجوشش رفتن کشتی تندرو | ز کوتاهی عقل شادان مشو
که آنگه نبرد یک دانشوران | فزون باشد اندیشهٔ غرق آن

بود حکمتش اینکه فرمانروای — حق داوری را نیارد بجای
ره جور و بیداد را بسپرد — عقوبات مجرم بپایان برد
بود حشمتش کثرت دشمنان — نهال ریاست ز بیخ افگنان
ازین پس همه صاحبان خروج — که باشند در اهتمام عروج

ادب چهل و هشتم در تغیر احوال عالم از دانش سوم

بفرماید آن مرشد رهنمای — که این چیزها را نباشد بقای
یکی سایهٔ ابر ناپایدار — که چون باد یکجا نگیرد قرار
دوم الفت و اتحاد عوام — که آنرا نباشد قیام دوام
سوم ایتلاف ریاکارها — چهارم وجود ستمگارها
نه لایق بدانشور پخته کار — که قرب سلاطین کند اختیار
اگر باریابی در آن بارگاه — ادب را بهر حال داری نگاه
منه پا ز اندازهٔ خود برون — ادب را درین ره کنی رهنمون
بهبینی اگر طبع فرمان روای — اسیر دو دام حرص و هوای
ز تهذیب اخلاق افتاده عور — بفرسنگها از ره عقل دور
که خود کار ناکاره دارد بکار — بکار آمد خود نیارد بکار
در اصلاح او ناتوانی بکوش — که شاید ز بیهوشی آید بهوش
گر اصلاح احوال آن زشت خوی — نیاری از آن سفله دوری بجوی

دهد نظم و آرائی نفس خویش | که دارد شناسائی نفس خویش

که انسان ز فرط محبت بدو | که بالطبع دارد مودت بدو

صفات جمیلی که نبود درو | گمانش برد از محبت برو

کزو جز نکوئی نگیرد وجود | نه بیند ازو جز به بهبود سود

ازینجا بود گر توان فهم کرد | که نامرد خود را نگیرد بمرد

زند کوس رسوائی خویشتن | که نازد به دانائی خویشتن

بر بخردان سخت نادان بود | که بر دانش خویش نازان بود

به مفسد که بالطبع دارد فساد | میامیز ای مرد نیکو نهاد

که از اختلاط بد بد سیر | نماند بتو از نکوئی اثر

بهر بطن صالح که افتد ثمر | کند فاسد آز الحکم نظر

اگر نار در بطن فاسد مواد | در آید با صلاح آرد فساد

بهر وقت و هر حالت از آگهی | بصلح بد اندیش تن در دهی

زبر دست باشی دگر زیر دست | مکن کوته از دامن صلح دست

اگر ناتوانی وگر با توان | چو صلح از تو جوید بکن ناتوان

ادب پنجاه و دوم در نصایح اسفیلسوف از دانش سوم

بفرمود روشن دل فیلسوف | سخن گوی سنجیده اسفیلسوف

که این هر دو کس ناکس و ناسزای | بگردند مانای خر آسیای

که فارغ نباشند دمی از تعب | چه شام و چه بام و چه روز و چه شب

ادب پنجاه و یک در ناقدرانی امرا ارباب فضل و کمال او دیگر امور از دانش سوم

بگفت آن خدیو خرد پروران | که ما را شگفت آید از سروران
غلامی که دارد جمال و هنر | خرندش به بسیاری مال و زر
پسندیده اسپی اگر بنگرند | بصد جان به ارز گرانش خرند
بیابند اگر آدمی زادهٔ | هنرمند مردی ادب دادهٔ
باندک بهایش نه ارزان خرند | بلی رایگانش هم برو ننگرند
بنزدیک دانشوران سترگ | همانا بود حسرتی بس بزرگ
که نعمت بهدل کس ناکسی | بروزی پشیمانی آرد بسی
که بوی مروت نیاید ازو | در کفر نعمت گشاید ازو
چنان کس بود بدترین ناکسی | که نیکی نه بینی ازو با کسی
بر هوشمندان دانای راز | که دارند چشم دل خویش باز
ز قرب ملوک و زر و مال و جاه | مرادی نباشد دگر هیچگاه
مگر آنکه از کارهای نکوی | بود ذکر شان در جهان چارسوی
بگیتی نماند کسے جاودان | که باید گذشتن ازین ناودان
بجاوید بودن ندارد سبیل | بماند بجاوید ذکر جمیل
بماهیت نفس اگر پی برے | ز اصلاح نفست بود برخوری

بدفع چنین آفت نو نمود — به آیینه سازان اشارت نمود
که آیینه ساختند آنچنان — که مردی نشیند پس پشت آن
پس آیینه را پیش گردون ببست — پس آیینه خود ارسطو نشست
روان کرد گردون گردنده پای — بسوی که آن جانور داشت جای
چو آن جانور بوی انسان شنید — دو بیرون ز نزدیک گردون رسید
نگاهش بر آیینه چون اوفتاد — در و عکس خود دید و بر رو فتاد
چو بشنید این بو العجب ماجرای — بحیرت فرو رفت کشور خدای
ارسطو که گنجینهٔ راز بود — در گنج دانش بر و باز بود
از آن گنج دانش دری برگشاد — مر آن در بروی سکندر گشاد
که آن جانور بعد چندین سنین — وجودی گرفت از بخار زمین
عفن چون شود زیر خاک آن بخار — برآرد چنین پیکری زهردار
که هر جانور را که بیند ز دور — به بیند مر آن جانور روی گور
بسی چاره در دل برانگیختم — بپایان چنان طرح نو ریختم
بدینگونه کردم بدو دست برد — که در آیینه عکس خود دید و مرد
حسد یک بلا نیست بی زینهار — که از جان حاسد برآرد دمار
حسد پیشه کس همچنین جان کند — که در آتش خویش خود را زند

ادب پنجاه و سوم از آسیا غفلت بزرگان دولت از دانش سوم

یکی از حکیمی افادت مآب — بپرسید کای فاضل نکته یاب

خود از نفع گردیدن آگاه نیست — که ادراک او را در آن راه نیست
یکی عالم بی عمل ای پسر — دگر زاهدی ابله بیخبر
بجان کوشش تا برفزاید عمل — که بر علم تو فایق آید عمل
چو کردار از دانش آید فزون — ز بند طبیعت نهی پا برون
دگر گو بدان کامل پخته رای — که من در شگفتم ازین ماجرای
که پرهیز دانسان بخوف علل — ز چیزی که دارد زیان و خلل
ز ماکول و مشروب و آنگونه چیز — بوقت عوض حل ای عزیز
پس آنکس که ترسد ز روز جزای — که پرسد نه کردار مردم خدای
ز کردار بد زشت نشتابد چرا — به نتیجه هلاکت نشتابد چرا

ادب پنجاه و دوم در پدید آمدن جانوری مهلک و تدبیر دفع آن از دانش سوم

به عهد سکندر در اقلیم روم — که مهد امان بود آن مرز و بوم
یکی جانور پیکری جانگزای — پدید آمد و کرد محشر بپای
بهر کس که چشم خود انداختی — ستیزش بملک عدم ساختی
پی دفع آن موذی جانگزای — نمی چاره جو شد ز ارباب رای
حکیمان بالاخر دبی خلاف — نمودند از عجز خود اعتراف
بفرجام رسطالس سرفراز — پس از خوض بسیار و فکر دراز

دگر صورتی چند گیرد وجود — که اصلاحش از فکر نتوان نمود
یکی حرص باشد بلای سیاه — بر از مار و کژدم یکی تیره چاه
چو رهزن که بس حیله دارد بکار — بسی فاسد اندیشه آرد بکار
نیندیشد از سطوت ذوالجلال — که افتد در اندیشهٔ جمع مال
پی صید مطلب کشاید کمند — به افسون و افسانه آرد به بند
ندارد تمیز حلال از حرام — بسنگ افکند شیشهٔ ننگ و نام
گر امروز در دل ندارد حساب — ندانم بفردا چه گوید جواب
بمال یتیمان برد دست جور — ندارد به نیک و بد شرع غور
ز عیب شهان در تمامی خصال — بود ناپسندیده تر حرص مال
بخذلان و نکبت کشد کار او — رسد موسم دی بگلزار او
نه ملک و رعیت نه گنج و سپاه — نه چتر و لوا و نه تاج و نه گاه
سوم آنکه غفلت پدید آورد — سر و برگ نکبت پدید آورد
بود شرب می واجب الاجتناب — ز دانش نیاید بدو ارتکاب
بدست از ارتکابش پی خاص و عام — پی خسروان بدتر آمد مدام
که غفلت بود بار آن بد شجر — مبادا درختی چنان بد ثمر
بهم بر زند غفلت پادشاه — بیکدم زدن کار ملک و سپاه
چو سلطان بکف ساغر می کند — بساط جهان داوری طی کند
ز تاریخ ها هر که دارد خبر — بسی نیک و بد دارد اندر نظر
که دولت ز دولت وری رخ نتافت — مگر آنکه غفلت برو دست یافت

چه باشد به تحقیق دانشوران / که غفلت کند کار در سروران
بگفت آن خداوند علم و تمیز / که سرمایهٔ غفلت است این سه چیز
نخستین بود شهوت سرخ و زرد / که آرد دل شیرمردان بدرد
کسی را که شهوت بدل جا کند / تمنای ناکردنیها کند
کند خاک در چشم بینای خویش / نهد پنبه در گوش شنوای خویش
خلل های بسیار زاید ازو / بسی فتنه ها رو نماید ازو
دگر صحبت دائمی با زنان / که زن باشد از بدترین دشمنان
زنان را خدا گفته از ناقصات / بعقل و بدانش بدیگر صفات
چه باشد اثرهای صحبت ضرور / بعقل ملک راه یابد فتور
بسی ملک آباد بر باد داد / رسوم سیاست بیکسو نهاد
دگر دشمن عقل شرب مدام / که خیزد ازو نفرت خاص و عام
طبیعت چو بر نفس غالب شود / بمطلوب خود نفس طالب شود
ز مطلوب ها بیش که باشد زبون / بود راندن شهوت نفس دون
وجود سلاطین گیتی مدار / که باشند نواب پروردگار
بود بهر آسایش و داد خلق / که آرند در گوش فریاد خلق
نگهبانی خلق و پروردنش / چه بار گرانیست بر گردنش
جهانبان که شوریده سر اوفتد / ز کار جهان بیخبر اوفتد
بسی فتنه از غفلت سروران / برآید ز پهلوی فرمانبران
درین وقت یابند فرصت بسی / کنند آنچه خواهند با هر کسی

از این هفت کس صحبت بادشاه — نباید که خالی بود هیچگاه
فقیهی که عالم بود با عمل — بدین و دیانت بعالم مثل
باحکام دین نیک ماهر بود — بباطن بد انسان که ظاهر بود
وگر ناصح مشفق و راست گوی — بود نرم گفتار و پاکیزه خوی
بود ناکس از فیض صحبت کسی — که باشد ز افادات صحبت بسی
رعایت کند وقت القای پند — که سلطان ز پندش شود بهره مند
بخلوت دهد پند و اندرز شاه — نه در صحبت و مجلس و بارگاه
ز اظهار حق ناصح سینه صاف — گهی خویشتن را ندارد معاف
ریا و طمع را ندارد بکار — بود پاک دامان و پرهیزگار
چو این کس نصیحت بکار آورد — نهال هدایت ببار آورد
ولیکن درین روزگار زبون — که شیطان نخوت بود رهنمون
نصیحت بتلخی نباید نمود — که هرگز نه بیند در آن پند سود
مگر این زمان را به پیشین زمان — نباید نمودن قیاس و گمان
که پیشین ملوک از لب پندگوی — چشیدند تلخی بخلق نکوی
شنیدند شاهان بسی سخت و نرم — ز پست و بلند و ز سرد و ز گرم
از آن حکم راندند بر خشک و تر — چه بالا چه پست و چه بحر و چه بر
طبیبی نکوکار پرهیزگار — بعلم و عمل شهرهٔ روزگار
شفا داده باشد بدستش خدای — که آن ماوراییست از علم و رای
بقانون طبی مداوا کند — نهان مرض آشکارا کند

الا هر کرا تاجداری دهند — نخستین بدو هوشیاری دهند

ادب پنجاه و چهارم در تعلیم ارسطو اسکندر را از دانش سوم

سکندر بتعزیر یک مجرمی — که بودش محابا به بیش و کمی
ز رای ارسطو همی رای جست — که آید بپاسای دولت درست
حکیم نکو رای نیکو سیر — بدو گفت که ای خسرو نامور
چو عفو است فاضلترین خصال — پسندیدهٔ درگه ذو الجلال
بود اجر عفو از وقوع خطا — بود از خطاها ظهور عطا
بچشم بصیرت کنی گر نگاه — عطای بزرگ است عفو گناه
بآیینه ماند وجود و قصور — که زو پرتو عفو یابد ظهور
ازین رو همانا که جرم جریم — نهد بار منت بدوش کریم
کریم از کرم در ازای جزای — گنهکار را شکر آرد بجای
تو عفو خطا خواهی از کردگار — خطای خدا بندگان در گذار

ادب پنجاه و پنجم در آموزش ملوک ملازمت و مصاحبت هفت قسم مردم از دانش سوم

بباید که سلطان گیتی مدار — کند صحبت هفت کس اختیار
بداند که این دولت معنوی — به از هفت گنجینهٔ خسروی

چه آرد علامات را در نظر | هم اسباب را بیند آن دیده ور
کند حکم از دانش دوربین | که پایان آن کار باشد چنین
ز شخصی چنین شاه جوید صلاح | که رایش بود جمله رو در فلاح
بباید که در کلیات امور | بپرسد از و تا نیفتد فتور
در آیین دانش بفرمانروای | مخالف ز رایش بود ناروای
دهد صحبتش از فواید ثمر | کز و جلب نفع است و سلب ضرر
بود صحبتش کیمیای فتوح | بجسم ریاست کند فعل روح
اگر اینچنین مرد کامل عیار | نیاید بدست اندرین روزگار
کتاب سیر آورد در نظر | کزین نخل بسیار چیند ثمر
دگر شاعر ماهر نکته سنج | دلش از معانی گهر ریز گنج
کند گرم بازار دانشوری | دهد داد لطف سخن گستری
سخن گرچه باشد چو آبحیات | کمال دگر یابد از محسنات
ز هر گونه اشعار گوهر نثار | پسندیدهٔ خاطر شهریار
رساند بسمع همایون شاه | کز و بشگفد طبع کشورپناه
بگاه مناسب بتقریب خاص | سخن را دهد پایهٔ اختصاص
بصورت مخاطب بود دیگری | بمعنی بود شاه دانشوری
پسندد اگر سیرت خوشتری | که عادت نماید بد و سروری
بنظم آرد آن وصف را مردکار | بنظمی که سلطان کند اختیار
اگر سیرت ناپسند آیدش | بفکر خود اصلاح فرمایدش

شفیق مریضان بگاه علاج | بیارد باصلاح سقم مزاج
ندیمی سخن پروری نکته سنج | زبانش کلید و دلش هفت گنج
دگر لایق صحبت بادشاه | منجم بود صاحب دستگاه
بدستش کلید کنوز نجوم | دلش گاو گنج رموز نجوم
که بر کوکب طالع بادشاه | کند با کمال تعمق نگاه
چو بیند علامات اقبال و جاه | بسوی سپاس آورد روی شاه
که آرد بجا شرط شکر و سپاس | بدرگاه حق خسرو حق شناس
بجلدوی شکر و سپاس خدای | بود دولتش را قیام و بقای
چو بیند امارات خوف و خطر | بساطل دهد از نظرها خبر
که خسرو بدرگاه یزدان پاک | سر عجز نالی گذارد بخاک
بدعوات و خیرات فرمان دهد | که از بند رنج و بلا وارهد
دگر آنکه باشد بدرگاه شاه | ز اعیان ذیشان با آب جاه
که در علم تاریخ و فن سیر | مسلم بود نزد صاحب خبر
ز تغییر اوضاع دین و دول | ز تبدیل اطوار ملک و ملل
بود مرد تاریخ دان باخبر | که جام جمش باشد اندر نظر
بسی انقراض و بسی انقلاب | ز روی خطا وزرای صواب
علامات اسباب اقبال و جاه | امارات و آثار روز سیاه
بیادش بود با وجوه و علل | اگر در دماغش نیاید خلل
مورخ اگر مرد دانا بود | بحکم خرد کار فرما بود

که تا یابد از پرتو تربیتش — کند کسب دانش ز تربیتش
شود تا کسی از فیض صحبت کسی — که دیدند تأثیر صحبت بسی
اگر کار ران مرد دانشوری — بقومی شود حاکم و سروری
بداد و دهش کند خلق را یاوری — بجا آورد خدمت داوری
نه لغزاند از منهج عدل پای — رضامند ازو بنده و هم خدای

ادب پنجاه و هفتم در پند لقمان بفرزند خویش از دانش سوم

بفرمود لقمان به شایان نژاد — گرامی گهر پور والا نژاد
بباید بصبر و شکیبائی ساختن — دل از غصه و غم بپرداختن
بمحنت زبون کردن نفس دون — ترا بر دهد تحمل صبر و سکون
بود هرچه شایسته اجتناب — نباید که آنرا کنی ارتکاب
همانا درین دار ناپایدار — کنی بی ریا زهد را اختیار
بود بر تو چیزی که دشوارتر — مصیبت بود پیش تو خوارتر
دگر از نعیم جهان دگر — نباشد برت هیچ محبوب‌تر
برزق مقدر قناعت کنی — تو بر آزمندان شفاعت کنی
دگر چشم چون چشم تن پروران — مبند از بر روزی دیگران
ز دام ره نفس درنده خوی — سلامت بمانی بخوی نکوی
ازین دار ناپایدار غرور — چه خواهی روی در سرای سرور
بر اندک رضا ده ز بسیار آن — که بر تو نگردد گران بار آن

که ذکرش نماید در اشعار خویش — بیارد به نظم گهربار خویش
ولیکن بهتر ز کار دیگر کسی — دهد پند تا نفع بیند بسی
غزلیات مرغوب اشعار خوب — پر از محسنات و بری از عیوب
ز هر گونه تمهید های لطیف — اشارات نغز و نکات شریف
به تهذیب اخلاق مائل کند — مهیای کسب فضایل کند
صفات پسندیدهٔ شهریار — بنظم آورد از پی اشتهار
قصاید که در مدح انشا کند — همه سیرت راست املا کند
بدان محمدت نام نیکوی شاه — بماند درین دار تا دیرگاه
چو سلطان کشد از فنا جام زهر — بماند بدان نام نیکش بدهر
ندیمی نکو طینت بذله سنج — کز آئینه دل برد زنگ رنج
کند نقل رنگین بالفاظ چست — به هنگام خاص و بوضع درست
که آید پسندیدهٔ طبع شاه — ولی از ادب نگذرد هیچگاه
ز نمامی و غمزه باشد نفور — بماند بدور از ره مکر و زور

ادب پنجاه و ششم در نصب عمال از دانش سوم

سخن پرطراز ز یونان زمین — که بودی چنین نورکه آن زمین
که هر کس بحکمت سر آمد بُدی — بشغل حکومت مقرر شدی
بتاج حکومت شدی سرفراز — که بودی ز دانش در و امتیاز
دگر آنکه محکوم حکم حکیم — پسندیده رائی مرد علیم

ازاں نامہ ہا نکتہ ہای بکار — کہ بد چار صد الف اندر شمار
دو باشد ازاں قابل یاد داشت — نمک گردد آں ہر کسی یاد داشت
یکم گر نکوئی کند با تو کس — فرامش مکن تا دم مرگ و بس
دوم آنکہ گر بد کنی با کسے — بود ناتواں یا توانا کسے
ز خاطر مدہ آں بد خویش را — کہ روز نہی مرہم آں ریش را
دو باید فراموش کردای عزیز — بد دیگر و نیکی خویش نیز

ادب اول در جواب کیومرث از دانش چہارم

یکی از کیومرث کرد ایں سوال — کہ ای خسرو با شکوہ و جلال
دریں مدت زندگانی خویش — بناکامی و کامرانی خویش
چہ اعجوبہ دیدی ازیں روزگار — کہ نبود بیک حالت و یک قرار
جوابش بگفتا برای رزیں — کہ امرے عجب تر چہ باشد ازیں
کہ ہر روز انساں ہمی بنگرد — کہ جمعی ز دنیای دوں بگزرد
ببیند ز بیگانہ و آشنای — کہ گردد بسوی عدم رہگرای
چہ خرد و کلان و کہان و مہاں — ببندند رخت سفر از جہاں
ولی آدمی زاد خاکی نہاد — ز مرگ یکی ہم ندارد بیاد
مگر خویش را داند از ضعف رای — کہ جاوید ماند بفانی سرای

برآیی گر از پنجهٔ نفس دون   سر از کام اژدر برآری برون
تهی دار طبل شکم را ز جوع   که کوبد بنام تو طبل خضوع
به اسرار حکمت شکم پُر کنی   به پردازی از شیوهٔ پُر دُر کنی

ادب پنجاه و هشتم در قبح تندخوی از دانش سوم

درشتی مکن در سخن با کسی   که روزی دلت خسته گردد بسی
بمانی سر اندر گریبان فکر   مده از کف خویش دامان فکر
تفکر در آلاء پروردگار   کند بر تو راز نهان آشکار
اگر باعث خنده نبود مخند   نباید چنین هرزه از هوشمند
نه جنبی ز جای خود ای باشعور   ولیکن چه بینی که باشد ضرور
اهانت بتو از زبانت رسد   اهانت چه آفت بجانت رسد
بفردا میند از امروزه کار   که شاید بفردا نیاری بکار
ز هر کس که آید خطا در وجود   لب طعنه بروی نباید کشود
که خود مطمئن نیستی ای پسر   به عبرت نظر کن بسهو پدر
گر آید خطا از تو هم دور نیست   که حفظ تو در لوح مسطور نیست

ادب پنجاه و نهم در نکات چهارگانه لقمان از دانش سوم

بفرمود لقمان حکمت مآب   که گرداندم اوراق چندین کتاب
ازان نامه ها بهره برداشتم   که مقصود خود در نظر داشتم

ادب سوم در سوال و جواب پدر و پسر از دانش چهارم

بگفت این طاهر بفرزند خویش — که بودی بعقل از پدر دست پیش
ندانم که دولت درین خاندان — بود تا بکی پایدار ای جوان
پسر گفت تا فرش عدل ست ای — مر این کاخ دولت نیفتد ز پای
عدالت چراغی بود از طلسم — در ایوان دولت چو جانی بجسم
چراغش دهد تا ضیای بقای — شبستان دولت بماند بپای
نیفتد مکان تا نمیرد چراغ — پرد هوش از سر چو پریزد دماغ

ادب چهارم در فوائد خند منوچهر از دانش چهارم

منوچهر شاه فریدون تبار — بلب داد حرف جواهر نثار
که از بادشاهان پسندیده تر — بود آنکه بر خلق دارد نظر
نکویان از و در مقام سپاس — بدان را بگردن کمند هراس
بعفو قصور آن که دارد قصور — ز نزدیکیش با بدت بود دور
بیندیش و بی صرفه چیزی مجوی — که تا بد بدست تو از جستجوی
رعیت بعهد رعیت نواز — بگهوارهٔ امن در خواب ناز
نوالش بیکسان بعیب و حضور — بود رافتش دام نزدیک و دور
حقوق رعیت بود چند چیز — که بر بادشاهان بود ای عزیز
یکی آنکه زو جز بمال قرار — نخواهند فرماندهان زینهار

ادب دوم اندرز هوشنگ از دانش چهارم

ز گفتار پور سیامک هوشنگ — بیفزایمت پایهٔ هوش و هنگ
که فرمود آن خسرو نیک رای — حکیمانه اندرز دانش فزای
اگر مورد لطف سلطان شوی — نباید که بر خویش نازان شوی
خصوص اندران حالت خطرناک — نباشی دمی فارغ از بیم و باک
که اعیان و خاصان نزدیک شاه — نباشند از دل ترا نیک خواه
فشانند در دام افسانه ها — پی صید مقصود خود دانه ها
به افسون و افسانهٔ دلپذیر — مزاج خداوند تاج و سریر
ز تو پر غبار و مکدر کنند — بتقصیر خدمت مقصر کنند
چو از بدسگالی تو دم زنند — ز تو شاه را طبع بر هم زنند
دم فرصت آن بدسگالان تو — گزندی رسانند بر جان تو
هم از جان و هم مال و هم آبروی — بآب غم و غصه با دست شوی
دگر آنکه چندانکه بالا روی — بحکم خرد کارفرما شوی
که هنگام بالاروی ناگزیر — ببایدکه چشم تو ماند بزیر
وگرنه فرو رفتنی بالضرور — بر اهل بینش بمانی بکور
فرامش مکن حال پیشین خویش — که داری بکف دولت دین خویش
به نیک و بد خود بخلق نکوی — بساز و ره کامرانی بپوی
منازی بهر آمیزش کینه کوش — که هرگز نسازد بهم نیش و نوش

ادب ششم در اسباب انتقال دولت از دانش چهارم

ز موبد بپرسید نوشیروان — که ای دانش آموز پیر و جوان
چه باشد ز اسباب نقل دول — که ز ملک و دولت پذیرد خلل
بفرمود موبد که ای شهریار — بود بخت و دولت ترا سازکار
سه چیز است کان دشمن دولت است — که آتش خرمن دولت است
یکی بی خبر بودن پادشاه — که پوشد بر او حال ملک و سپاه
دگر تربیت کردن ناکسان — که جویند بالاتری با کسان
سوم ظلم باشد سر فتنه ها — که هر سو گشاید در فتنه ها
بفرمود او را خداوند داد — که اسباب آن بایدت شرح داد
همین موبد دانش آموز کار — بدو عرض بنمود تفصیل وار
که هر گونه اخبار ملک و سپاه — چو پوشیده ماند بر پادشاه
ز هر چار سو فتنه ها سر کشد — جهان جامهٔ سوگ در بر کشد
فرومایه هر پایگه بلند — به اشراف و اعیان رسانند گزند
کشد از تن آدمی زاد پوست — ز کوری نه دشمن شناسد نه دوست
بزرگان دل از شه دگرگون کنند — بخوناب دل دیده پر خون کنند
رعیت چو بیداد بینند ز شاه — بنالند بدرگاه پاک اله
ز سلطان چو بینند رای دگر — بجویند فرمانروای دگر
چو آوازهٔ غفلت شهریار — رود از دیاری بدیگر دیار

دگر تازه آئین و رسم جدید ‌‌ نیارند میان رعیت پدید
چو بینی شود سود آن اندکی ‌‌ و بالش بود بیشتر بیشکی
اگر خشک سالی بود لا علاج ‌‌ نباید بنوبت بگیرند باج
نیارند اگر اندر آن سال و ماه ‌‌ رسانیدن مال دیوان بشاه
بنرمی ستانند از باج خویش ‌‌ که تندی نشاید بمحتاج خویش

ادب پنجم در عفو از دانش پژوهان

ز پند فریدون فرخنده رائی ‌‌ بگوش آور و چشم دل برگشای
که فرمود آن خسرو خسروان ‌‌ بگوش منوچهر روشن روان
شهان را بباید که اندر نهاد ‌‌ بود بیش عفو از عقوبت زیاد
بعفوش گر آید خطا در وجود ‌‌ نه اندک به اساس تواند نمود
اگر در عقوبت خطائی رود ‌‌ که بر بیخطائی جفائی رود
ندارد علاجش کسی ذو فنون ‌‌ گر باشد از حد امکان برون
دگر آنکه پاداش کردار او ‌‌ بود بیش از کار و هنجار او
بوقت غضب گر بتیغ جفا ‌‌ ستمدیده را در آری ز پا
بگاه عقوبت گر از تیغ تیز ‌‌ تن نازنینانی کنی ریزه ریزه
از آن پس که خشم از تو بیرون رود ‌‌ ز تیغ ندامت دلت خون شود
چو جان دادن از تو نگیرد وجود ‌‌ ندانم در آن دم چه خواهی نمود
چه سنجیده گفت آن سخن سنج فرد ‌‌ که نتوان سر کشته پیوند کرد

ادب هشتم در نکوی کردن از دانش چهارم

ز لفظ فریدون فرخ نژاد — دو حرفی نگارم که آید بیاد
که این صفحه روزگار دوروی — که از روز و شب دارد آبی بروی
ز احوال مردم بود دفتری — نماید ز نیرنگ تو پیکری
چه دفتر ز احوال و اطوار او — ز نیک و بد کار و کردار او
درین حال باید که ای مرد هوش — بتاب و توان در نکوئی بکوش
که در دفتر ابتر روزگار — نکوئی بماند ز تو یادگار
کند خلق خالق ترا پیروی — نشانت بماند اگر خود روی
نکوکاریت بشنود چون کسی — دعا و ثنای تو گوید بسی
ز بدسیرتی هاے تو بالضرور — ز نامت شود گوش مردم نفور
بدنبال تو خلق تحسین کنند — از آن به که بعد از تو نفرین کنند

ادب نهم در پاس داشتن وقت فرصت از دانش چهارم

دگر نکته ها آورم از هشنگ — که در هیچ کاری نباید درنگ
مده ای پسر وقت فرصت ز دست — دمی هم بغفلت نباید نشست
غنیمت شمر مهلت یک نفس — پی رحلت آماده باشی و بس
بزاد سفر تا توانی بکوش — که بانگ رحیل اینک آید بگوش
سحر کاروان چون بره پا نهد — کجا فرصت بار بستن دهد

شود دست شاهان بملکش دراز | کند هر کسی تیز دندان آز
مبادا چنین مرد فرمانروای | که دارد سبک مایه ظلمی روای
چه عمال بینند ازو هیچ طور | که سلطان برآورد دستی بجور
ز پهلوی آن دست آموزگار | برآرند دست ستم صد هزار
ز هر دست صد خانه ویران کنند | بسی جمع دفتر پریشان کنند
شبان گر نهد سر ببالین خواب | شتابند بر گله گرگان شتاب
چو غافل شود نوذر تیره بخت | ز دستش ربودند ترکان تاج و تخت
بدریافت آن حال افراسیاب | کند قصد تسخیر ایران شتاب
بجنبید با لشکر چو دریا بموج | درآید باقلیم ایران بفوج
ز دستش بنوذر چه بیداد رفت | مرآن تخت وآن تاج بر باد رفت

ادب هفتم در وصایای هوشنگ به پسر خویش از دانش چهارم

هوشنگ ابن طهمورس دیوبند | شه دادگر خسرو ارجمند
همی آورد در وصایای خویش | بتعلیم فرزند دانای خویش
که ای راحت جان و نور نظر | ز روی تو روشن دو چشم پدر
بپرهیز از نقض پیمان بسی | درین جنس سودی نه بیند کسی
به پیمان شکن زشت کار دغل | رسد زود ترشامت این عمل
که بدعهد را زود کیفر دهند | جزای عمل در کنارش نهند

ادب یازدهم در محض کردار و رفتار عمال با رعایا از دانش چهارم

ز بهمن بهاندار فرخنده خوی / روایت کند راوی راست گوی
چو سالی ز دورش بسر آمدی / همانا که سالی دگر آمدی
در آغاز آن سال فرخنده فال / که ملک و ملک را بدی نیک حال
رعایای آن ملک از جا بجای / طلب داشتی خسرو نیک رای
چو گرد آمدی جملگی آن گروه / بدرگاه آن خسرو جم شکوه
بخلق نکوی شاه والا جناب / بهر کس ازان جمع کردی خطاب
که سالی ز دوران من درگذشت / بپرسم کنون از شما سرگذشت
که نواب من با شما هرچه طور / نمودند رفتار از عدل و جور
کنید آگهم از سر راستی / که بنمود برون از در راستی
که یابند پاداش کردار خویش / سزا و جزای سزاوار خویش
ز سلطان چو این حرف جان پرورش / شنیدی رعایای فرمانبرش
ز رفتار حکام خود بی‌هراس / نمودی بدرگاه شه التماس
ازان پس که تحقیق بردی بکار / برو حال پنهان شدی آشکار
خدیو ستم دشمن عدل دوست / که مغز حقیقت کشیدی ز پوست
کسی را بتاج و کسی را بدار / نهادی جزا و سزا در کنار

مگردای پسر گرد ناکردنی / که باشد بسی کارها کردنی
اگر کار دنیا بود یا که دین / بباید در آن اهتمام گزین
فراموش کردی اگر کار دین / معاذالله از بازپرسی چنین
اگر غفلت از کار دنیا کنی / بسی ناگوارا گوارا کنی
اگر خصم بیند بغفلت دمی / کند کی بقصد تو فکر کمی

ادب دهم در تکیه نکردن بر ملک و مال و دل نبستن بزخارف دنیا

از دانش چهارم

بفرمود ایرج دم واپسین / بنو درکه بود از پدر جانشین
که عاقل نباید که در هیچ حال / کند ناز بیهوده بر ملک و مال
درین یکصد و بیست سال شهی / که بودم بر اورنگ فرماندهی
بسی ساختم قصرهای منیع / برافراختم کاخ و طاق رفیع
بآب دم خنجر آبگون / بداندیش را غوطه دادم بخون
نهادم بسی شهرها را بنائی / فگندم بسی قلعه‌ها را ز پای
جهان پاک کردم ز جور و فساد / بفریاد مردم رسیدم بداد
درین دم که وقت رحیل من است / اجل اندرین ره دلیل من است
بدانها که از مسکن قدسیان / نگردند روی سوی این خاکدان
برابر شدم با همه چند و چون / نگر بطن مادر نزادم برون

هنوز است در نشو نخل مراد | نباید که در بخشش افتد فساد
خدیو جهانگیر مالک رقاب | ز عزم ملوکانه دادش جواب
قناعت که وصف بهائم بود | به طبع شهان کی ملایم بود
شهان را نباید که در هیچ حال | بگنجی نشینند چون پیر زال

ادب چهارم در عدل از دانش چهارم

بفرمود شاه شهان اردشیر | که از صولتش روبهی گرد شیر
بقای ریاست بلشکر بود | نگهداری لشکر از زر بود
ولیکن زر آید ز آباد بوم | نه بینی بویرانه جز بوم شوم
شود کشور آباد از داد شاه | تباهی پذیرد ز بیداد شاه
چو خواهی که دولت بپاید بتو | مهمات مشکل گشاید بتو
ز دولت بجز داد چیزی مجوی | که ماند بخلق از تو نام نکوی
شود دولت از داد در دین بنای | چو سد سکندر نجنبد ز جای

ادب پانزدهم در عزم ملوکانه از دانش چهارم

در اندم که اسکندر نامجوی | به تسخیر ایران زمین کرد روی
امیری ز اعیان درگاه او | بد بدسگال و نکوخواه او
چو دیدش مهیای آن کارزار | بدو عرض کرد ای خداوندگار
خداوند عالم ترا یار باد | بکاری که داری مددگار باد

ادب دوازدهم در شناعت غمز و نمامی از دانش چهارم

یکی از خواصی که غماز بود / بد انجام بود و بد آغاز بود
یکی را که بد بود با نیک بود / نزدیک کسری سعایت نمود
بفرمود کسری شیرین دهان / که تحقیق غمز تو سازم روان
اگر راست است آنچه گفتی بمن / که گفتی بدان اعتماد این سخن
بگیرم ترا دشمن ای سفله خوی / که غماز مردم نباشد نکوی
گر از صدق حرفت ندارد فروغ / عقوبت کنیمت بجرم دروغ
گر از غمز توبه نمائی کنون / ز تو بگذرانم درون و برون
چو بشنید آن ساعی روسیاه / بلرزید از حرف تهدید شاه
ز نمامی و غمز توبه کرد / زبان را از این هرزه کوتاه کرد

ادب سیزدهم در همت ملوک از دانش چهارم

فریدون در آغاز فرماندهی / که بودش بکف نقد کار آگهی
به اعیان درگاه عالم پناه / بجنگاش بزمی بیاراست شاه
که اندیشهٔ فتح دیگر بلاد / همیداشت آن شاه والانژاد
بدو عرض کردند دانشوران / که ای درگهت قبلهٔ سروران
ز ملکی که داری تمتع بری / که باشی ز انگیز دشمن بری
فساد آورد کینه انگیختن / بسی فتنه زاید ز خون ریختن

ادب هفدهم در دوری جستن ازین پنج چیز از دانش چهارم

بر هوشمندان دانش نهاد / نباید برین پنج چیز اعتماد
نخستین بود آن دد جان شکار / که گر دیده از دست تو زخم دار
دوم حاکم ظالم تندخوی / دل آزار و غارتگر و کینه جوی
سوم دشمنی کز تو باشد نفور / کند با تو عجز و تملق بزور
چهارم زنی کز ولا دم زند / جهانی بدین شیوه برهم زند
ازان پنجمین مرد غماز دان / که با تو بود محرم و راز دان
پی سود و اصلاح کار خودش / بآرامش روزگار خودش
چو دیوان رساند بسر دم گزند / دل عالمی را کند دردمند

ادب هیجدهم در بزرگداشت استاد از دانش چهارم

یکی از سکندر سوالی نمود / ازو خواهش کشف حالی نمود
که سلطان چرا حرمت اوستاد / بجای آورد از پدر هم زیاد
چو روشن بود بر توای شهریار / که بعد از وجود خداوندگار
ندارد کسی اینچنین آبروی / که دارد پدر ای شه نیکخوی
زنادانی خود ندانم مگر / که استاد فاضلتر است از پدر
امیدم که سلطان عنایت کند / بتوجیه فضلش هدایت کند
شهنشاه کشور کشا لب کشاد / بسایل جوابی پسندیده داد

خداوند گیتی سراسر شوی — تو فرماندهٔ هفت کشور شوی
سر بر کیومرث جای تو باد — سر سروران زیر پای تو باد
اگرچند حرفی درست است و راست — که فتح و هزیمت بدست خداست
ولی مرد دانشور و تیز هوش — که بخشید یزدان بدو چشم و گوش
ببیند چپ و راست و پیش و پس — که نبود بدو خصم را دست رس
شنیدم که دارای ایران زمین — که داری تو بادی سر رزم و کین
سپاهی که دارد پی کارزار — ز روی شمار است سی صد هزار
درین صورت ای خسرو نامدار — بری دانش و دوربینی بکار
جهاندار بیدار کشور کشای — بفرمود که ای مخلص سست رای
چو عزم ملوکانه آرم بکار — شوم با عروس ظفر همکنار
مرا جز بجوش ریختن پیشه نیست — ز انبوهی خلق اندیشه نیست
که قصاب با یک تن مستمند — نترسد ز بسیاری گوسپند

ادب یازدهم در حذر کردن از سه چیز از دانش چهارم

ز چنگیز خان این دو حرف آورم — ز دانش نکات شگرف آورم
که فرمود آن قهرمان زمان — سه چیز است کز وی نباشد امان
یکی آنکه دریا چو آید بموج — به پستی کشد سرکشان را ز اوج
دوم آنکه سلطان چو آید بقهر — به زهر آورد خاصه فساد زهر
سوم آنکه [illegible] آتش [illegible] سرکشد — در آغوش خود خشک و تر برکشد

سخن راند از هستی آدمی ز بالائی و پستی آدمی
که خاکست در خاک جایش بود اگر آسمان زیر پایش بود
نباید پسندیدهٔ عقل پاک که چون باد سر بر کشد مشت خاک
زمانی که آن خسرو بختیار شود صاحب قدرت و اختیار
بگوید که ای سرور ارجمند بعبرت چو بینی به پست و بلند
نباید ز انسان خاکی نهاد که موی ز خود کم کند باز باد
گه شادمانی و سور و سرور که باشد دلش از غم و غصه دور
بیادش دهد حال اندوه و درد که انجام گرمش بود جمله سرد
بپایان درین دیر نا دیرپای شود خانهٔ عیش ماتم سرای
بتوفیق لطف جهان آفرین کسی را که باشد رفیقی چنین
بماند جهانبانیش برقرار رعیت بود جمله فرمانگزار

ادب بست و یکم در فواید صحبت دانشمندان از دانش چهارم

بیارم ز شاپور الفاظ چند که عبرت پذیرد از و هوشمند
بآرایش شاهد عقل و هوش گهرهای معنی کنم زیب گوش
که سرمایهٔ خدمت عاقلان بود بهتر سودمندای فلان
مشو همدم و همنشین با کسی که بر عقل خود نازد آن ناکسی
میامیز با خود سر کج نهاد که چون شعله دارد سری پر ز باد
نگشتی اگر خاک همدم بباد نکردی چنان سرکشی گرد باد

که از منصب اوستاد و پدر | ز روی حقیقت نداری خبر
که اوستاد آب حیاتم دهد | پدر هستی بی ثباتم دهد
پدر از فلک بر زمین آورد | فرود از مقامی چنین آورد
برد اوستاد سعادت قرین | ز سطح زمین تا بچرخ برین
کنون در میان چنین دو مقام | کند فرق مرد حقیقت مقام

ادب نوزدهم در نصایح آردشیر بابکان از دانش چهارم

من از آردشیر آورم این سخن | کنم تازه گلزار دیرین سخن
ریاست باجرای احکام دین | قوی گردد و پایدار و متین
مبند آن چنان دل بدنیای دون | که آن پیر زالی بود پرفسون
نباید مر او را بدل داد جای | که با کس نسازد مر این نابزای
اگر میل کلی از و هم بدست | بیکباره از و بر مدارید دست
که بس مرد را ملت و اعتقاد | ز افراط فقر آید اندر فساد
بسا کس که از تنگ حالی برد | ز بی توشگی ره بجای نبرد
بسا کار ناکردنی کرده اند | بر آوردنی نابر آورده اند

ادب بیستم در عجز و افتادگی از دانش چهارم

سری را که سر زیر تاج آیدش | رفیقی چنان مهربان بایدش
که وقتی که آن سرور سرفراز | کند گرم هنگامهٔ فخر و ناز

ادب بیست و سوم در نکوئی کردن با نیکان از دانش چهارم

ز شاپور شاه ابن شاپور شاه / که بوده است دارای ایران پناه
حکیمانه حرفی در آور بگوش / که فرمود آن خسرو تیزهوش
که بهتر ز احسان دگر چیز نیست / به نیک و به بد هیچ تمییز نیست
که هر کس سزاوار احسان بود / عطای تو چون ابر باران بود
مگر آنکه باشد بد اندیش خلق / نمک پاش زخم دل ریش خلق
به پرهیز از کینه هر کسی / ولیکن ز فرمانروایان بسی
ز نعمت بود شکر نعمت زیاد / بباید گرفتند بذل نعمت گشاد
همانا که اخلاق شر و فساد / بود آدمی زاد را در نهاد
طبیعت اگر غالب آید برو / که نیست تسلط گشاید برو
کند آن فساد و بدی آشکار / دگر چشم اصلاح کارش مدار

ادب بیست و چهارم در احتیاج این چیزها از دانش چهارم

گهرهای گفتار نوشیروان / برون آرم از گنج طبع روان
که فاضلترین شه جهان از وزیر / نه بی او دولت ندارد گزیر
بود گرچه زن زیرک و باشعور / بشوهر بود حاجتش بالضرور
بود گرچه رهوار چون برق و باد / بقمچی بود حاجت آن جواد

اگر مونسی باید و همدمی | که بی همدمی بر نیاری دمی
بصحبت گزین مرد آزاده | نکوکار و دیندار و افتاده
که تا شبهر انفاس آن مرد راد | بدو سرکشی های نفس از نهاد
بصحبت اثرهاست اینکته جوی | که بد زاید از بد نکو از نکوی
اگر آدمی زاد خاکی نهاد | دهد سیرت خاک را سر بباد
که افتادگی باشد از تن زنی | نه خود بینی مردود و ما و منی
که خاصیت خاک افتادگیست | دم آتش و باد را شاد گیست
گر انسان نه بر وصف انسان بود | چو حیوان نه حیوان که شیطان بود

ادب بیست و دوم در کلمات بهرام شاه ابن بهرام شاه

از دانش چهارم

ز بهرام شاه ابن بهرام شاه | بود این سخن بر کمالش گواه
که گیتی سرای بود بیمدار | بود نام او دار ناپایدار
تو عیب کسی تا توانی مجوی | که باشند ترا دیگری عیب جوی
سخنهای سنجیده و دلپسند | ز یاران بود بیشتر سودمند
بود برتری از حرف الماس ریز | زبانکار تر از دم تیغ تیز

که پاداش کردار و هنجار را | بمردم دهد در خور کار را
بود فرع این اصل نظم بزرگ | کند گله را پاسبانی زگرگ
همانا خبرداری از کارها | تفحص نمودن ز اخبارها
که اعمال عمال فرمانروای | بفرمانبران هر چه رسم است و رای
هم احشام و ایلات فرمانبران | چه رفتار دارند با حکمران
ششم از اسیران خبر داشتن | بر آن دردمندان نظر داشتن
گر از حال بندی نپرسد کسی | ستمها ز دارو نه بیند بسی
نگارش کنم دفعهٔ هفتمین | از آن سود در نکته های متین
که تصفیهٔ مسلک رهروان | بود لازم همت خسروان
که بازارگانان نزدیک و دور | چو بینند راه روان بی فتور
نه ارزان و ارزنده هر جنس چیز | از آن ره برند و بیارند نیز
ز بازار و برزن خبر داشتن | بسنگ موازین نظر داشتن
بود هشتمین حسن تدبیر و رای | که شرط سیاست بیارد بجای
نظر داشتن بر حدود و قصاص | که مجرم ز یاسا نیابد خلاص
نهم جمع اسباب و آلات جنگ | که تا ناید در آیینهٔ ملک زنگ
دهم با قریبان خود شهریار | سلوک ملوکانه دارد بکار
بر اندازهٔ قدر و مقدار خویش | کند بذل الطاف در کار خویش
بقدر مراتب گرامی کند | تربیت خویش نامی کند
ز عرض دهم چون فراغت نمود | بشرح یکم بر دهم لب گشود

ادب بست و پنجم در طلب انوشیروان نکات جامع از دانشهای چهارم

انوشیروان خسرو دادگر — بداد و بدانش بگیتی سمر
بفرمود روزی بدانشوران — که بودند اعیان فرمانبران
که خواهم گزین نکته از هر یکی — بمعنی بسیار و لفظ اندکی
که باشد بدولت مفید و صلاح — برای رعیت رفاه و فلاح
حکیمان آگاه بیدار مغز — گشادند لب‌ها بگفتار نغز
سخن راند بر قدر خود هر یکی — گهرها برآمد ز هر درجکی
خردمند دستور بوزرجمهر — گزین حاصل گردش ماه و مهر
چو نوبت بدان مرد کامل رسید — گرانبار کشتی بساحل رسید
که بعد از ثنا و دعای بقای — بدو گفت کای شاه کشورگشای
ده و دو سخن میکنم بر تو عرض — که تعمیل آن بر ملوک است فرض
نخستین که پرهیزگاری بود — که خضر ره رستگاری بود
دوم صدق حرف و وفای عهود — که باید بدین هر دو معتاد بود
سوم در قضایای فکر آزمای — بود رای جستن ز ارباب رای
بسی کار دشوار آسان کند — بسی شام را صبح خندان کند
چهارم نگهداری آبروی — ز هر گونه مردم بخلق نکوی
باکرام ارباب فضل و کمال — هم اعیان و اشراف بر حسب حال
و پنجم نکته [illegible] مردرای — بمنصب قضات عدالت گرای

که پیوسته گردد بگردد جهان — کند آشکارا نچه باشد نهان
دهد تن بمحنت پی کار خلق — کشد بر سر خود گرانبار خلق
بچشم بصیرت اگر بنگری — طفیل رعیت کنی سروری
چو تابنده گردد رخ آفتاب — شود خلق عالم از و کامیاب
کند سروری خسرو ارجمند — که باشد رعیت از و بهره مند
کمش گر کشیدن بسر ناوری — که بار گرانی بود داوری

ادب بست و هفتم در خبرداری سپاه از دانش چهارم

قباد ابن فیروز ساسان نژاد — سر تاجداران ایران نژاد
بپرسید از موبد مرد رای — که در دین دولت بُدش رهنمای
که فرماندهان را بنظم جنود — چه تدبیر شایسته باید نمود
بدو گفت موبد که ای شهریار — بپا تا بماند جهان پایدار
ز کار دگر گر تو غافل شوی — نباید که از فوج غافل شوی
خداوند بستان که هر صبح و شام — کند فحص احوال بستان مدام
گیاهی که خود رسته باشد بباغ — برد از گیاه دگر هم مساغ
تو بیخش بر آرد بحکم خرد — بجایش گیاهی دگر پرورد
بلشکر بود لشکری گر هزار — نباشند مجموع بر یک قرار
بر احوال هر یک از آن لشکری — بچشمان فکر و نظر بنگری
بزن نقد کردار هر کس بسنگ — بود سنگ آن کوشش نام و ننگ

که صاحب خبر باشد آن پخته رای | بارسال جاسوس ها جابجای
که اخبار هرگونه از هر دیار | رسانند در حضرت شهریار
برای مشیران سنجیده رای | کند دفع گر فتنه گردد بپای
ده و دوم از نکته های گزین | بفرمود دستور دانش گزین
که سلطان بارکان دربار خویش | نوازش نماید سزاوار خویش
بقدر نکو خدمتیهای مرد | نوازد که ماند بجا پای مرد
چو کسری شنید این نکات بلند | پسندید دارای دانش پسند
بفرمان آن شاه والا صفات | نوشتند با آب زر این نکات

ادب بست و ششم در موعظهٔ کسری بهرمز از دانش چهارم

ز نوشیروان شاه والا گهر | زمان حیاتش چو آمد بسر
بهرمز گزین پندها داد شاه | که چون تو پس از من شوی پادشاه
چو خورشید روشن کنی نام خویش | باحسان کنی خلق را رام خویش
ترا چون بسر اوفتد بار خلق | نباشی دمی غافل از کار خلق
بهمت ز خورشید کمتر مباش | چو گوهر توانی شدن زر مباش
رضای رعیت بجو تا توان | که جوید رضای تو پیر و جوان
رعیت بانعام سلطان خویش | رساند بهم برگ و سامان خویش
چو تابد رخ مهر انور بنور | کند روشن از نور نزدیک و دور
رعیت بلطف و عطایای شاه | دهد در دل خویشتن جای شاه

چنین دست نازک که اورا بود
بریدن بتو کی گوارا بود

برین التماس سماجت گرای
بفرمود طمغاج سنجیده رای

که ای تیره رایان دانش شکوه
تبه روزگاران باطل پژوه

به تریدن دست آن سنگدل
شما را نباید شدن تنگدل

بدرد دلش دیده باید گشود
که این دست کالای دستش ربود

ادب بست ونهم در مبالغهٔ پیغو خان تاتار در عدل از دانش چهارم

زپیغو که سلطان تاتار بود
جهاندار سنجیده اطوار بود

چو دادش بگیتی پر آوازه گشت
کهن عدل نوشیروان تازه گشت

بیک سوز مردم دعا بقای
ز طرف دگر آفرین از خدای

ازان دادگر شاه نیکو نهاد
کنم وصف اندازهٔ دین و داد

که چون گوش آن خسرو حق نیوش
که دادی بفریاد مظلوم گوش

نیاورد تاب تحمل دگر
گرانی گرفت ازپی شور و شر

طبیبان دانا دل و پخته کار
بدفع گرانگوشی شهریار

بسی حیلهٔ تازه انگیختند
دواها بهم دیگر آمیختند

بحکم قضا هیچ سودی نکرد
خواص دواها نمودی نکرد

به بیچارگی دست برداشتند
بحالی که او بود بگذاشتند

ندارد اگر با قضا پیروی
دم اژدر آید دم عیسوی

خلاف قضا گر براهی روی
بهمپای خضر گم ره شوی

بر آید از آن هر که کامل عیار / زبر ور دنش دست کوته مدار
جفاکش وفادار مرد دلیر / که تا زد به دشمن چو برگله شیر
تو فیروز تر بینیش برفزای / که شرط نکو خواهی آرد بجای

ادب بست و هشتم در سیاست دزدی از دانش چهارم

بذکر سیاسات طمغاج خان / یکی نقل دیدم عدالت نشان
که در عهد آن شاه با دین و داد / که میداد از داد کسری بیاد
جوانی بدزدی گرفتار گشت / مهیای پاداش کردار گشت
جوان بود بسیار صاحب جمال / بصاحب جمالی عدیم المثال
فگندی نظر هر که بر روی او / شدی خم بمحراب ابروی او
چو انرا کشیدند در بارگاه / که حکم سیاست دهد پادشاه
جهاندار طمغاج با دین و داد / که بر تربتش بارش نور باد
بفرمود تا بر سر چار سوی / به بُرّند دستی ازان زشت خوی
چو صادر شد اینگونه فرمان شاه / فغان در گرفتند اعیان شاه
بهم عرض کردند فرمانبران / که ای داد گر داور داوران
رحیمی بر این کس برحمت نگر / مگر از سر جرم او درگذر
بفرمود سلطان دانش پسیج / که دخلی ندارم درین کار هیچ
خدا راست فرمان و فرمان برم / دهد هر چه فرمان بجای آورم
سپس عرض کردند که ای پادشاه / زماهی رود حکم تو تا بماه

گراستاده اند وگر افتاده اند | ز یک مادر و یک پدر زاده اند
بشر از دواں ہم زبوں تر بود | اگر در نزاع برادر بود
زبوں تر بود آدمی از سباع | که با جنس خود او فتد در نزاع
کسی را که در قدر کمتر بود | که کم علم و کم زور و کم زر بود
نباید که چوں مردم کم خرد | بچشم حقارت بر و بنگرد
نشاید که نخوت بکار آورد | که ایں خار بن کینه بار آورد
دگر نامراداں کم پایگاه | مریض تپ حسرت مال و جاه
نباید که بر نعمت منعماں | بر اقبال و بر دولت منعماں
ز کم بینی خویش حسرت برند | به بصیر فلکی غصه و غم خورند
ازیں نخوت و حسرت جانگزای | نهال مروت در آید ز پای
کند جا بدل وحشت و کینه ها | بر آماید از کینه ها سینه ها
رود از میان الفت و اتحاد | کشد کار مردم ببغض و عناد

ادب سی و یکم در سبب بنای سرمن رای از دانش چهارم

چو شد معتصم صاحب تخت و تاج | ز شاهان آفاق بگرفت باج
دگر بندها خیل در خیل داشت | بترکی غلامان بسی میل داشت
ز انبوه آں فرقه تند رای | شده تنگ بر خلق بغداد جای
یکی از اهالی آں سرزمیں | که می بود از مدتی در کمیں
به پیش آمده در گذرگاه او | گرفت از پی داد خود راه او

چو دریافت آن صاحب تخت و تاج — که آن علت آمد عسیر العلاج
بحسرت سوی خلق نگریستی — همی گفتی و زار بگریستی
که از بهر این نفس بیهوده کوش — ندارم غمی از گرانی گوش
دلم جز بدین درد مغموم نیست — که گوشم بفریاد مظلوم نیست
بدل زحمتی بیش دارم بنوش — که فریاد مردم نیارم بگوش
چو بازوی تدبیر یا دهر سست — بیچارگی چارهٔ تازه جست
که در کشورش چار زد پادشاه — که مرد ستمدیده داد خواه
پی داد خواهی ز بیدادکوش — بیاید بدیوان من سرخ پوش
بشکل چنین هر کرا بنگرم — باحوال مظلومیش پی برم
ازان داستان میتوان برد پی — که با خلق چون بود رفتار وی
خدیوی که در سیرتش داد نیست — اصم به که گوشش بفریاد نیست

ادب سی ام در تاکید موالفت همدیگر از دانش چهارم

ز منشور فغفور چین چند حرف — کنم داخل این کتاب شگرف
که هر ناظم و عامل و کدخدای — ازان رو بود خلق را رهنمای
که تبلیغ بر تیغ فرمان دهی — کند بر برایا پی آگهی
ختا را خدیو عدالت گرای — شه دادگر خسرو نیک رای
دران نامه این نکته ارشاد دهی — حکیمانه حکمی نگارد همی
که باید که افراد نوع بشر — بجان انس گیرند با همدگر

برای خواصان و خدمتگران — چه از بندگان و چه از چاکران
بنزدیک آن شهر مینو فضای — بنا کرد معمورهٔ دلگشای
چو معمور شد آن همایون مقام — شد آن جای را شُشتر من ای نام

ادب سی و دوم در اعتماد کردن بر عون عنایت الٰهی

از دانش چهارم

زمانیکه اسکندر فیلقوس — بکشور کشائی فرو کوفت کوس
زملک قدیمش که موروث بود — به اعیانِ درگاه قسمت نمود
یکی از ندیمان بدو عرض کرد — که ای لطف تو داروی جمله درد
عطای تو از مملکت هرچه بود — بما بندگان جمله قسمت نمود
نبردی ازان بهرهٔ بهر خویش — فراموش کردی مگر بهر خویش
بفرمود سلطان که ای بوالهوس — همین بهرهٔ ماست امید و بس
مرا آنکه باشد بلطف خدای — که در دست من داد طبل و لوای
توکل کند گر کسی بر خدای — بی چاشت چیزی نماند بجای
چو امید الطاف پروردگار — بود بهترین بخشش امیددار
برای خود آنرا نگهداشتم — دگر از پی خلق بگذاشتم
گرامی دو گوهر که اعلیٰ تر است — پی صاحب تاج زیباتر است
یکی باشد امید کو رهنماست — دگر همت است آنکه مشکل کشاست

بگفتش که ای شهریار جهان ز دست تو نالان کهان و مهان
هجوم سپاهان و ترکی غلام درینجا نمانده است جای قیام
ره دانش و دادگر بسپری ازین شارسان رخت بیرون بری
وگرنه کنم با تو جنگ و ستیز چو دشمن بروی تو کشم تیغ تیز
چو بشنید ازو معتصم هجو لاف بگفتش که بر لب میار این گزاف
بگو با کدامی سپاه و توان بمن جنگ خواهی نمودای جوان
دلیرانه دادش جواب آن دلیر که تنش قوی بود چون نره شیر
که ای نامور خسرو خسروان گران تا گران باد حکمت روان
چه پرسی ز مردی و نیروی من ز تیغ من و زور بازوی من
گشایم بتو این معمای راز که این راه کوتاه نگردد دراز
که از جور مرد ستمگاره گر آید بجان خلق بیچاره
به نیمی ز شب با دل دردمند بظالم کند دست نفرین بلند
بنالد بزاری و سوز جگر که دادش دهد داور دادگر
شبی چند چون زار نالی کند دل از درد بیداد خالی کند
کند لطف یزدان بدو یاوری گشاید بروییش در داوری
که ظالم سزای سزاوار خویش بیابد ز پهلوی کردار خویش
چو این حرف را معتصم گوش کرد ز سر مستی سلطنت هوش کرد
برفق و مدارا سخنهای براند بزخم دل خسته مرهم فشاند
دل وحشی مرد را رام کرد بدان دانه آن مرغ در دام کرد

گرفتند عالم بمردی و زور / ولیکن نبردند با خود بگور
چو این بیت بشنید فرمانروای / بسی گریه فرمود با های های
دگرگونه گردد این سبق حال او / که بوده است مصداق احوال او
ولیکن در آندم ز حسرت چه سود / که آندم دم کار کردن نبود
نکارد گه کار گر کشتکار / بوقت درو گریه آرد ببار
اگر گوش داری ز من بشنوی / که تخمی که کاری همان بدروی

ادب سی و چهارم در پند دارا با سکندر از دانش چهارم

بفرمود دارا دم واپسین / با سکندر از پندهای گزین
که از بازی دهر غافل مباش / ازین مار پر زهر غافل مباش
تو دیدی که با من چه کج باخته است / چه تیغ بلا بر سرم آخته است
بعبرت نظر کن بدنیای دون / نباید کسی مهر این پرفسون
تن نازپرورد ما را ببین / که افگنده از پشت زین بر زمین
مباش ایمن از حادثات جهان / که دارد بسی فتنه‌ها در نهان
تو تا باشی بر خود هراسنده باش / سرانجام گیتی شناسنده باش

ادب سی و پنجم در وصول سکندر بشهری نادر الاحوال از دانش چهارم

سکندر در اثنای طوف بلاد / بشهری نصیحت گری اوفتاد
دران دانش آباد دارالسرور / بدی بر در هر مکانش قبور

کلید در مدعا همت است
دم تیغ مشکل‌کشا همت است

ادب سی و سوم در حسرت گذشتن و گذاشتن این عالم از دانش چهارم

علاء بانی دولت بهمنی
دم چند پیش از دم جانکنی

طلب کرد اولاد را در حضور
که گیرد دل و دیده نور و سرور

دو پور گرامی دو نور نظر
رسیدند در پیش چشم پدر

جهانبان از آن هر دو نور نگاه
جهانبین خود کرد روشن چو ماه

مگر سومین پور محمود نام
ندید اندر آن فرصت تیزگام

بپرسید شه چون نفس کرد راست
که محمود فرزند من در کجاست

بگفتند حضار خدمت‌پرست
که شهزاده محمود در مکتب است

طلب کرد شهزاده را شهریار
ز مکتب رسید آن همایون تبار

بزانو نشاندش خدیو زمان
به دیدار فرزند شد شادمان

بپرسید از او خسرو نامور
چه خوانی درین روزها ای پسر

ملکزاده گفت ای پدر این زمان
بخوانم همی نسخهٔ بوستان

بفرمود سلطان بفرزند خویش
که دریابد از علم دلبند خویش

که امروز از آن نامهٔ نامور
چه خواندی بخوان پیش من ای پسر

ملکزاده خواند آن حکایت بیاد
که استادش آن روز تعلیم داد

شنیدم که جمشید فرخ سرشت
بسرچشمهٔ بر بسنگی نوشت

برین چشمه چون ما بسی دم زدند
برفتند چون چشم بر هم زدند

ادب سی و ششم در کلمات سفاح نخستین خلیفه از آل عباس از دانش چهارم

ز سفاح قولی نگارش کنم — بر هوشمندان گزارش کنم
که باشد بدولت قوی پشت من — نگین خلافت در انگشت من
نزیبد که از خوان احسان من — بماند بی بهره یاران من
دگر گوید آن خسرو نکته سنج — ز نیک و بد این سرای سپنج
که چون قدرت مرد گیرد کمال — نهد شهوتش رو بنقص و زوال
ز خیل بخیلان بود بدترین — ز رحمت بعید و بلعنت قرین
که امساک را آن نبه کار دون — کفایت شمارد بفکر زبون
دگر سیرت بردباری سزد — که خشم از و مینوان فهم کرد
یکی التماسی نگارش نمود — که داد سعایت در آن داده بود
بدست یکی از خواصان سپرد — که آن عرضه را نزد سفاح برد
پس از خواندنش خسرو حق شناس — رقم کرد بر ظهر آن التماس
ازین ره مجو قرب درگاه شاه — که دور افتی از بارگاه اله
رود هر که راه خلاف خدای — ز کردار نیکان نیابد جزای
پسندیده حق بود عیب پوش — بغمز کسان تا توانی مکوش

ادب سی و هفتم در کلمات ابو جعفر منصور دوانیقی از دانش چهارم

نگارم ز منصور الفاظ چند — پسندیده مرد دانش پسند

مکانات آن بلدهٔ دلکشائی / همی کرده بودند یکسان بنائی
نه قاضی بدش از پی داوری / که بی یاوران را کند یاوری
چو آگاه گردید ازین ماجرای / ازان قوم پرسید کشور کشای
که من اندرین شهر بینم سه چیز / وجوهش نیابد مرا در تمیز
نخست اینکه یکسان بود خانها / به انسان که در رشته‌ها دانها
دوم حاکم و حکمران شما / نباشد چه را در میان شما
سوم گورها بر در هر سرای / مهیا بود بر کدامی بنای
ازان قوم چون خسرو با تمیز / بپرسید اسباب این هر سه چیز
مرآن قوم پاسخ گزار آمدند / ز درج دهان دُر نثار آمدند
که در سینه‌ها کینه با همدگر / بوجه ترفع بود بیشتر
مگر اندرین قوم با دین و داد / که داریم هم الفت و اتحاد
ترفع بجوید کسی بر کسی / براه تساوی رود هر کسی
چو انصاف ورزیم با همدگر / نداریم ازان حاجت داوگر
دگر گویمت باعث حفر گور / که پیش نظرها بود آن قبور
نباشیم دمی غافل از مرگ خویش / بمانیم بفکر سر و برگ خویش
دگر گویمت موجب این بنای / که نبود درین قوم فرمانروای
چو رفتار این قوم دانش نهاد / بقانون عقل است و آئین داد
ازانیم بی داور و داوری / یکی را کند دیگری یاوری

که ای شهریار خلافت پناه ‌‌‌ وجود تو زیبندهٔ تاج و گاه
فلان مرد تاجر که زر داشته است ‌‌‌ گذشت و بسی مال بگذاشته است
ز اولاد او هر که باشد کنون ‌‌‌ هنوز از حد اشت نیامد برون
بفرمان بران گر تو فرمان دهی ‌‌‌ منافی نباشد بفرمان دهی
کز ان مال بعضی بضبط آورند ‌‌‌ بگنجینهٔ خسروی بسپرند
بگوش دل این عرض گر بشنوی ‌‌‌ بدان زر شود پشت دولت قوی
خلیفه چو این حرف را گوش کرد ‌‌‌ زبانش بدین حرف خاموش کرد
که آنرا که ایزد نوازد بتاج ‌‌‌ دهد افسر و سر فرازد بتاج
چو شیران بود شیر چشم و غنی ‌‌‌ نه چون روبه تنگ چشم و دنی
بود صید او روزی دیگران ‌‌‌ نگاهش نیفتد بر این و بر آن
مگر دیگران از طفیلش خورند ‌‌‌ ز پس خوردهٔ او شکم پرورند
نگردد بشاهنشهی هر که سیر ‌‌‌ که باشد ز روی زمین باج گیر
ز مال یتیمان که گیرد بزور ‌‌‌ شکیبد کجا خسرو ناصبور

ادب چهلم در کلمات ابوجعفر منصور از دانش چهارم

جهاندار منصور کشور پناه ‌‌‌ بروزی بفرمود در بارگاه
که دارم بدین چار کس احتیاج ‌‌‌ بود هر یکی درد ما را علاج
که باشند ارکان درگاه من ‌‌‌ فروزنده شمع گزرگاه من
کزین چار کس تخت ماند بجای ‌‌‌ نماند بجا تخت بی چار پای

که شاهان بدی گر ز کس بنگرند / توانند کز جرم او بگذرند
مگر زین سه جرم سیاست ثمر / نیارند بخشیدن و درگذر
یکی شرکت ملک و فرماندهی / نتابد شکوه و جلال شهی
بود دومین جرم افشای راز / که ابراز یابد ز دانای راز
که سلطان سپارد بدو راز خویش / در آن راز خود ساز دانباز خویش
قصور سوم پرخطر در برم / خطای خیانت بود در حرم
مروت بود هر کرا بیشتر / کشد بار تکلیف ها بیشتر
مؤنت بقدر مروت نگر / که باشد بمقدار سر درد سر

ادب سی و هشتم در قبح نمامی و غمز از دانش چهارم

خبیثی که غمز کسان می نمود / بحکم قضا قاضی بصره بود
بدرگاهش از سید حمیری / شکایت نوشت از سعایت گری
چو دید آن خباثت ازان ناسپاس / نوشت این جواب متانت اساس
که کار قضا من ترا داده ام / نه بهر سعایت فرستاده ام
تو از خدمت خویش غافل مباش / مکن سیرت دیگران را تلاش

ادب سی و نهم در تونگر چشمی معتصم عباسی از دانش چهارم

یکی از حواشی که غماز بود / بسلک ندیمان سرافراز بود
ز بدنفسی خود سیه دست مرد / بروزی بر معتصم عرض کرد

من اینک کنم پیکرت ریز ریز | بترم سرت را بشمشیر تیز
جزای عمل در کنارت نهم | وجودت بباد فنا در دهم
بتهدید سلطان خطا کار مرد | دلیرانه در خدمتش عرض کرد
چه خواهم ز تو عذر تقصیر خویش | که باشم سزاوار تعزیر خویش
ببخشای بر بندگان خدای | که بخشد خدایت بروز جزای
چو کردار من در خور هر جزاست | کنی هر چه خواهی که فرمان تراست
جهانبان چو این حرف را گوش کرد | ز غفلت بخود آمد و هوش کرد
ز انید بامید عفو خطا | رها کرد و خلعت نمودش عطا

ادب چهل و دوم در انتهاز فرصت و دان از دانش چهارم

ز اندرز اشک ابن اشکان شنو | جهان داوری از جهانبان شنو
که تا وقت فرصت که آید بدست | که نتواند از دست تو نصرت رست
بده آشتی و مدارا کنی | چو داروی تلخش گوارا کنی
چنان در کمینش بباید نشست | که نتواند از دست تو باز رست
چو هنگام فرصت بدست آوری | بده از دل اندیشهٔ داوری
برو تاختن آری و لشکری | چو شیران درنده از هم دری
چو دشمن در آید بدنبال تو | بچوگان مقصد فتند گوی تو
دمی گر درنگی بکار آوری | درخت ندامت ببار آوری
بسا کار کز غفلت یکدمی | بتہ گشت چون زخم مرہمی

نخستین بود قاضئ دادگر / که جز راستی ره نپوید دگر
دوم کارفرمائ شوکت پناه / برای ضعیف از قوی دادخواه
سوم باج گیر عدالت نهاد / که گیرد خراج از رعیت بداد
سخن چون بدینجا رسانید شاه / بمالید دست و بگفت آه آه
یکی از حواشئ آن بارگاه / بدو گفت که ای شاه عالم پناه
مرا چارمین کس که باشد بگوی / که باشد بگیتی بد و هم نکوی
جهانبان بپاسخ زبان برگشاد / زبان حقیقت بیان برگشاد
که آنکس بر بدی بود رهنمای / پسندیده گفتار و سنجیده خوی
که تا من رساند خبرهای راست / ولی اینچنین کس بعالم کجاست

ادب چهل و یکم در عفو از دانش چهارم

یکی را که برکوه جا داشتی / لوای بغاوت برافراشتی
بهنگام فرصت زدی دست و پای / که اورنگ ملک آورد زیر پای
گرفتند و بردند مردان کار / بدرگاه فرمانده روزگار
که یابد مکافات کردار خویش / کند هستی خویش در کار خویش
بتهدید در موقف بازخواست / پی کشتن استاده کردند راست
بدو گفت سلطان که ای تیره رای / چرا بند فرمان کشیدی ز پای
گر سطوتم را نکردی خیال / سرت کرده‌ئی در سر ملک و مال
جهان سوزد از آتش قهر من / چشد چشمهٔ زندگی زهر من

مرا این نکته باید بفهم عوام — مگر آنکه باشد بدانش تمام
که هر باب بطون خود اظهار کرد — نهان سیرت خود پدیدار کرد
یکی کینه در سینه گنجینه داشت — دگر طینت صاف آئینه داشت
بقدرت بود لطف عفو از جزای — نباید مگر از خداوند رای
بود پایه همتش بس بلند — که بر زیر دستان نیارد گزند
کرم باشدش بر بزرگی گواه — که هنگام قدرت ببخشد گناه
خرد تا بود کارفرمای تو — طبیعت بود تابع رای تو
نهال کرم را ببار آورد — که بخشش بقدرت بکار آورد
اگر خشم و آز است در حکم تو — که ره پوید این هر دو بر حکم تو
حکیمی و عرفان پناهی تراست — ز درگاه حق هر چه خواهی تراست

ادب چهل و چهارم دلیری و مردانگی از دانش چهارم

یکی از ملوک دیار عرب — ز مردان میدان مردی طلب
در آمد که آن خسرو نامدار — به پیکار دشمن همی شد سوار
وزیرش که دانش بدو بود جفت — رکابش بدو دیده بوسید و گفت
که سر رشته کار مفهوم نیست — سرانجام احوال معلوم نیست
مبادا که دشمن شود چیره دست — بحکم قضا بر من آید شکست
در آمد که باد النصیب عدوی — کجا جویمت ای شه نیک خوی
ملک از سر خشم دادش جواب — که ای بیخبر دم زدی دور از صواب

زغفلت بسی قصه کوتاه گشت — گدا شاه گشت و گدا شاه گشت

ادب چهل و سوم در عفو کسری نوشیروان از دانش چهارم

بدوران کسری نوشیروان — جهاندار بیدار روشن روان
یکی را بجرم بغاوتگری — که خاریدی آنرا سر سروری
گرفتند و بردند در بارگاه — که حکم یاسا دهد پادشاه
خدیو خدا ترس عاجز نواز — در عفو او بر رخ جرم باز
بلطف از سر جرم او درگذشت — ز خونش بخوی نکو درگذشت
چو دیدند اعیان آن بارگاه — بر آن خیره سر شفقت پادشاه
ز خصم زبون عفو با دسترس — نباید پسندیدهٔ هیچ کس
که ابقای شخصی چنین فتنه جوی — بر هوشمندان نباشد نکوی
یکی از بزرگان که رو داشتی — که روی سخن پیش او داشتی
زمین ادب را ببوسید و گفت — که ای دین و دولت برای تو جفت
یقین گر بجای تو من بودمی — خطای چنین کس نه بخشودمی
چو کسری شنید این سخن لب گشاد — جوابش هم از گفتهٔ او بداد
که چون جا نه داری تو بر جای من — نداری دل جرم بخشای من
بود عکس حال تو کردار من — خلاف تو باشد سزاوار من
از آن عفو کردیم در کار او — گزشتیم از کار و کردار او
یقین گر بجای تو من بودمی — خطای چنین کس نه بخشودمی

نشینند بعد از تو بر جای تو
گشایند چتر فلک سای تو

بود دهر یکی وارث تخت و تاج
دهد سکه دولت را رواج

نژاد بزرگ تو ای شهریار
بماند ز تو در جهان یادگار

بفرمود سلطان که ای نیک رای
جهاندیده گرم و سرد زمانی

دلیر تیغ غالب بمردان بود
بخواری زبون زنان کی شود

نکونامی و معدلت در جهان
بود بهترین یادگار شهان

از هشتم پند میر ناصر الدین محمود غازی از دانش چهارم

چو محمود غازی شه دادگر
بشهزادگی در زمان پدر

بیاراسته باغ بهشتی بهار
چو رخسار زیبای گلگون بدر

بهشتی بهشتی زمین تازه کرد
گرفتش خلد برین طرح کرد

نهالان موزون و آراسته
ببالای خوبان نو خاسته

تماشائیان را در سیر باغ
ز سیرابی گل نگه تر دماغ

چه سنبل که زنجیر تار نظر
چه ریحان خط عارض سیمبر

شگفته آمدی عکس گل که در آب
نگه غوطه خوردی چو در گلاب

دل لاله از عشق رخ خون
پراگندگی بردی از دل برون

نوا سنجی عندلیبان باغ
ز دل رنج می برد و فکر از دماغ

روان هر طرف چشمهای روان
بنزهت و لطافت چو نوشین روان

قصور نگارین بنقش و نگار
چو از خال و خط روی خوب نگار

بر و چشم تو کندهٔ کور باد | هم از رحمت ایزدی دور باد
که جویم مرا زنده بعد از شکست | ازان هستیم نیستی خوشترست
کنم جهد تا پی کنم پای خصم | زنم بر سر خاک بالای خصم
اگر فتح باشد ز خصم زبون | فتد رایت دوستم سرنگون
دهم داد مردی بمیدان کین | نیایم فرود از سر پشت زین
کنم جهد چندانکه در کارزار | دو دستم تهی بازماند ز کار
بفرجام با سینهٔ چاک چاک | در افتم ز رهوار و غلتم بخاک
بصد جان کنم سر بقربان خویش | بمیدان چو مردان و هم جان خویش
بچوگان دانش برد هر که گوی | نخواهد دگر جست جز نام نکوی
بمردانگی نام من یادگار | بماند برین صفحهٔ روزگار
بجویی مرا پیکر چاک چاک | بمیدان ته پای اسپان بخاک

ادب چهل و پنجم در ترغیب ندیمان با سکندر زن خواستن
از دانش چهارم

ندیمی نکو رای نیکی اساس | حضور سکندر نمود التماس
که ای دادگر پادشاه بزرگ | بعهد تو شیر و شکر میش و گرگ
بباید که زنها بخفه آوری | که پاینده زو تو اهل داوری
که اولاد ایشان بگیرد وجود | قبای شهی را ... از خلود

که گم گشته آن باغ‌ها را مقام شمیمی نیاید از آن در مشام
هر آن میوه کو زندگانی دهد ترا هستی جاودانی دهد
نباشد بجز فضل و دانش دگر مر این باغ دایم بود پر ثمر
افادات دانش بود بار او بجاوید ماند ثمر خوار او
چه پر میوه باغ دانشوری که در هر دو عالم ازو برخوری
چو محمود بر تخت شاهی نشست بشاهانه پند پدر کار بست
بدی هر کرا در فنی دستگاه ز اطراف عالم طلب کرد شاه
بره باهنر مرد جمع آمدند چو پروانه برگرد شمع آمدند
حقیقت که از قدردانی او بتربیت خسروانی او
بدرگاه آن شاه فرخ نهاد عجب مجمع کاملان دست داد
سخنور چو فردوسی و عنصری خدیوان ملک سخن گستری
دگر فرخی بود و عسجدی نگارشگر دفتر بخردی
بنام همایون آن شهریار ببستند بس نامهٔ نو نگار
بدارالبقا گام برداشتند گذشتند و آن نامه بگذاشتند
خصوص آن چمن بند باغ سخن کزو گشت روشن چراغ سخن
بمیدان معنی یل نامدار توانائی خامه کرد آشکار
که در نظم شهنامه آن نامور بنظم بیان داد داد هنر
در آن نامه از خامه گوهر فشاند کزو نام محمود جاوید ماند

هوا همدم فیض باد مسیح / علیلان غم را علاج صحیح
سوادش سواد ریاض جنان / بهین سرمهٔ دیدهٔ روشنان
ملوکانه اسباب سامان نمود / پدر را دران باغ مهمان نمود
چو فارغ شد از خوردن و سیر باغ / دل و دیده را شد فروغ و فراغ
به پیش پدر نازپرورد پور / نمود التماس از وفور سرور
که این دلکشا باغ نزهت فزای / که از مقدمت گشته مینوفضای
بصد اهتمامش بیاراستم / باسباب شاهانه پیراستم
درین چار گلزار با فر و شان / نباشد چنین باغ مینونشان
گمانم که این باغ را پادشاه / پسندد که خوش آیدش در نگاه
چو شهزاده این حرفها عرضداد / پدر در جواب پسر لب گشاد
که ای نامور پور والاگهر / بر نورس خانه باغ پدر
بنای چنین باغ دشوار نیست / بکاری که نازی چنان کار نیست
مرا بندگان گاه دل خواستن / ازین به توانند آراستن
برین بوستان دست باید فشاند / ازین خوبتر باغ باید نشاند
که باشد همیشه بهار روان / زمینش بود دولت خسروان
بود پر ثمر نخل این باغ نغز / ز صاحب کمالان بیدار مغز
ز سرچشمهٔ بخشش شهریار / بباید ز تربیتش آبیار
چنین بوستان بایدت ای پسر / که یابی ازو در دو گیتی ثمر
ازین خوبتر باغ ها در جهان / مهیا شد از باستانی شهان

چنان غلغل عیش افگند شور / که در خنده افتاد لب های گور
چنان چارهٔ کار در کار بست / که درد از دل بیدلان بار بست
چنان زد بگیتی صلای نشاط / که شد خار بن گلبن انبساط
زمانی که سلطان درویش خوی / ز ایوان بخلوت سرا کرد روی
از آن هر دو صورت که بگشاده بود / ز دستور اعظم تفحص نمود
که اول در اندوه بودی چرا / در آخر مسرت نمودی چرا
بمن راست گو باعث این دو حال / که بوده است وجه سرور و ملال
امیر خطیر و وزیر بزرگ / که یکجا بهم داشتی میش و گرگ
بدرگاه خسرو نمود التماس / که اول مرا بود در دل هراس
که این خودنما طمطراق جهان / سزاوار درگاه شاهنشهان
مبادا که شاهنشه از ره رود / عنان خسرو از کف شه رود
چو فرعون لاف خدائی زنی / ز نخوت دم کبریائی زنی
چو این عقده افتاد در کار من / دگرگونه شد رنگ رخسار من
چو دیدم ز سلطان سرافگندگی / بدین خواجگی اینچنین بندگی
بدرگاه یزدان نمودم سپاس / که دادم رهائی ز بند هراس
بگردون سر افتخارم بود / که چون تو خداوندگارم بود
رسیده بسر آسمان پای من / که چون تو بود کارفرمای من
بباید دل مرد خدمتگزار / بود همچنین با خداوندگار

باب چهل و هفتم در بنای تخت طاوس و فرتنی شاهجهان از دانش چهارم

بحکم همایون شاه جهان ... که در هند بوده است شاه شهان
سریری مرصع بیاراستند ... بانواع جوهر بپیراستند
چو آمد بچشمش همایون سریر ... بپسندید سلطان گردون سریر
بسی سیم و زر در نثارش فشاند ... مر آن تخته را تخت طاوس خواند
یکی خسروی بزم ترتیب یافت ... بدان تخت آن انجمن زیب یافت
چنان حشمت و شوکت بارگاه ... وفور تجمل بدان دستگاه
به پیشینیان کی بهم بوده است ... اگر بوده بسیار کم بوده است
نوینان که حاضر بخدمت بدند ... چو آیینه با خوی حیرت بدند
چو سلطان خرامید در تختگاه ... که در ساعت خاص و مختارگاه
دهد تخت را پایهٔ پای بوس ... کند سرفرازش بفر جلوس
در آن عالم شادی و خرمی ... که دل یافت [illegible] بی‌غمی
دو رخسار دستور آصف مکان ... شد از ارغوان صورت زعفران
درین حال سلطان فیروز بخت ... مصلا بگسترد پهلوی تخت
بشکرانهٔ نعمت کردگار ... دو رکعت ادا کرد و بنشست زار
بدل بودش اخلاص بر لب سپاس ... بر آمد بر اورنگ گردون اساس
در آن جشن شاهنشه جم سریر ... زر افشاند و جوهر بجای عبیر
چنان دست جودش گهربار گشت ... که دوش امل ها گرانبار گشت

ادب چهل و نهم در سیاست ملکشاهی از دانش چهارم

بروزی ملکشاه والاتبار
ز سلجوقیان خسرو کامگار

بنیک مرغزاری لب زنده رود
پی صید افکندن آمد فرود

یکی از غلامان با آب و جاه
که بد حاجب خاص آن پادشاه

یکی گاو فربه که در مرغ دید
که در کاه چراگاه را میچرید

بجورش گرفت و کبابش نمود
مگر خوف روز حسابش نبود

عجوزی که آن گاو بودی ازو
غم تنگ عیشی ربودی ازو

بنفس خود و چار طفلان زار
صغیر و پدر مرده و هیچ کار

ز شیر همان گاو کردی معاش
ز پیری دگر ره نکردی تلاش

چو آگاه گردید ازین ماجرای
گرفتش غم گاو سر تا بپای

ز آب دو چشمش روان گشت جوی
ز دود فغانش فلک تیره روی

پس از گریه و ناله دل شکن
چو آمد بحال خود آن پیرزن

به پشت پلی دادجو کرد جای
که بودی گذرگاه فرمانروای

بگاهی که زان پل گذر کرد شاه
که در انتظارش بدی دادخواه

زن از جای خود چون شرر گرم جست
که دامان سلطان بیارد بدست

همان گاو کش حاجب روسیاه
همیخواست تا راند از نزد شاه

برو بانگ زد شه کزو درگذر
که این پیرزن داد خواهد مگر

چو بگریخت شیطان ز لاحول شاه
بدامان شه دست زد دادخواه

چهل و هشتم زهد از دانش چهارم

چو شد ناصر الدین محمود شاه / بهندوستان صاحب تختگاه
ز بس در ره زهد چالاک بود / ز آلودگی دامنش پاک بود
کنیز و خواصان دولت سرای / بر آورده از خانه فرمانروای
برای رضای حق آزاد کرد / دل بندگان خدا شاد کرد
بفرجام دولت سرای شهی / شد از خیل خدمت پرستان تهی
بجز بانوی شاه دیگر نبود / که خدمتگری شاه را می‌نمود
مر آن گوهر درج نیک اختری / ز بس خستگی‌ها بخدمتگری
بروزی بسلطان نمود التماس / که ای دادگر خسروی حق شناس
خداوندی از تو ز ما بندگی / سران را بپایت سرافگندگی
چه باشد که از بهر خدمتگری / ز مال خودت گر کنیزی خری
نخواهم که باشد پرستار من / که باشد بخدمت مددگار من
چو این عرض بشنید کشور خدای / بگفتش که ای بانوی نیکرای
ز ایام عمرت بسی بر گذشت / زمان تن آسانیت در گذشت
تحمل کنی چند روزی دگر / که ایام عمر تو آید بسر
گر آسایشی خواهی از کردگار / تن خویشتن را بمحنت سپار
که در هر دو رنج و غم روز چند / تو از رحمت حق شوی بهره مند

عزیزی پس از مرگ دیدش بخواب | بگفتش که ای شاه عالی جناب
بمن آگهی ده ز پایان کار | که چون گذشت حال تو ای شهریار
بگفتش دعای زن دادخواه | که روزی رسیدم بدادش براه
ز چنگ عقوبت خلاصم نمود | نجاتی جز این ور نه ممکن نبود

ادب پنجاهم در پند منصور عباسی از دانش چهارم

بفرمود منصور کشورگشای | بفرزند خود مهدی نیکرای
که در گوش کن این گهرهای پند | که تا عمر و دولت شوی بهره‌مند
خلاف شریعت خلافت متاب | کند خانهٔ ملک و ملت خراب
نزیبد بسر شاه را افسرش | که فرمانروا نیست در کشورش
زند سروری سکهٔ سروری | که او را کند خلق فرمانبری
نیابند مردم اگر داد خویش | بگردون رسانند فریاد خویش
چه خواهی که آرامش آید پدید | بفریاد مظلوم باید رسید
بود محض ناچیز آن مرد چیز | که از کبر خودبین چو بید ستیز

ادب پنجاه و یکم در انقلاب احوال مردم از دانش چهارم

زمهدی خلیفه یکی پور بود | بنام ابراهیم مشهور بود
همی چند روزی که منصور بود | نشست خلافت تمکن نمود
در آن دورهٔ خود که فرمان براند | بفرمان نفس تبه کار ماند

بزاری بگفتش که ای شهریار — بگیتی بمانی تو گیتی مدار
معاشش من بیوهٔ هیچکار — که دارم پدر مرده طفلان چهار
بشیر همان گاو وابسته بود — بر و بیم در فکر در بسته بود
همین کس که می راندم از نزد شاه — نشانده است ما را بروز سیاه
که آن گاو را کشت و کردش کباب — زد آتش بجان من دل کباب
چو اکنون مرا معاشم نماند — زمان و توان تلاشم نماند
ز تو داد خواهم بده داد من — بده گوش اینک بفریاد من
جوابم بده ای سر سروران — بر این پل بدادم رسی یا بر آن
بر این پل نیابم اگر داد خویش — بر آن لب نه بندم ز فریاد خویش
شهنشه که این حرف را گوش کرد — تو گوئی که خود را فراموش کرد
چو آمد بخود گفتش ای پیر زال — از این پیش بر ظلم صاحب منال
من اینک بر این پل دهم داد تو — نهم گوش دل را بفریاد تو
مرا هول آن پل گدازد چنان — که ریزد ز تن روغن استخوان
همانجا بپا ایستاد شه درست — رسد تا بدر رو دل پیر زن
بدان قصه پی برد [illegible] — که دریافت سر تا بپا ماجرای
شد آن ظلم ثابت بر آن تیره سر — بیاسا رساندش شه دادگر
عوض گاو را خسرو داد ده — بدان پیرزن داد هفتاد ده
ستمگر ز کشت عمل خوشه چید — ز خود دید آن کور دل انچه دید
پس از مدتی چون ملکشاه مرد — بسوی جنان از جهان رخت برد

یکی بدرهٔ زر که همراه داشت ‌ ‌ ‌ پس از کورنش پیش سلطان گذاشت
بپرسید سلطان ازو چیست این ‌ ‌ ‌ بگفتا که زر گفت از کیست این
مخنث که بود از خدا بیهراس ‌ ‌ ‌ بدرگاه سلطان نمود التماس
که این مال از ملک سلطان بود ‌ ‌ ‌ بگفتش بگو بر چه عنوان بود
خبیث گدا طبع معروض داشت ‌ ‌ ‌ بنای سخن بر خباثت گذاشت
که از وجه جاگیر آن رهروان ‌ ‌ ‌ که گشتند ازین دار فانی روان
بُدی در کفِ وارث هر یکی ‌ ‌ ‌ ز غمش چو میراث بد بیشکی
من از قبضه آن خیانت گران ‌ ‌ ‌ برآوردم و دخل کردم بر آن
مرا این زر بود حاصل آن تیول ‌ ‌ ‌ ز بسیار آن اندکی شد وصول
چو در گوش سلطان رسید این صدای ‌ ‌ ‌ گرفت آتش خشم سرتا بپای
برافروخت رخسار خود را بقهر ‌ ‌ ‌ تو گوئی بکامش کسی ریخت زهر
ز روی عتابش نمود این خطاب ‌ ‌ ‌ که ای ناسزا بندهٔ بیحساب
نه مردی که نامرد خوانم ترا ‌ ‌ ‌ که در جنس مردان ندانم ترا
نمانی بمرد و نه مانی بزن ‌ ‌ ‌ تو داری بخود سیرت اهرمن
بامر کدامی پلید خبیث ‌ ‌ ‌ بدین کار کردی عمل ای خبیث
ازین پس نباید چنین کار کرد ‌ ‌ ‌ بگرد چنین جیب‌بائی مگرد
اگر مُرد صاحب تیول ای فضول ‌ ‌ ‌ پسر باشد ارش وارث آن تیول
پسر گر نباشد بود دخترش ‌ ‌ ‌ شود مالک ملک و سیم و زرش
اگر دخت نبود غلامش بود ‌ ‌ ‌ مر آن بنده قایم مقامش بود

ز حد عدالت برون کرد پای / نترسید ظالم ز قهر خدای
نه خوفی در انجام بیداد کرد / نه از انقلاب زمان یاد کرد
چو بد شد بد و اختر یاورش / نه اختر خدای جهان داورش
ازان بخت برگشته برگشته بخت / کشید از سر و پای او تاج و تخت
چو چشمان اقبال بی نور گشت / بپایان جهان بین او کور گشت
عصا برگرفتی بکف چون گدای / بدریوزگی یا شدی جا بجای
بعبرت بر و هر که نگریستی / بر احوال آن کور بگریستی
کسی پردهٔ غفلت ار بر درد / به نیرنگ احوال خود بنگرد
که در عمر کوتاه خود یا دراز / بها دید در خود نشیب و فراز
ز اقبال و ادبار و شادی و غم / ز رنجوری و تندرستی بهم
درین پیکر خاک ظلمانیش / که از کس نباید نگهبانیش
نه بیند اگر چشم دریافت است / بسی نقل و تحویل ره یافته است

ادب پنجاه و دوم در کلمات سرزنش غماز از دانش چهارم

مظفر که بود ابن محمود شاه / ز شاهان گجرات بادشنگاه
چو بر تکیهٔ سلطنت پشت کرد / نگین سعادت در انگشت کرد
ز خواجه سرایان درگاه او / بر اندیش خلق و نکوخواه او
بزعم غلط مخلص شاه بود / بتحقیق بدخواه درگاه بود
بدستور روزی پدر بادشاه / برای سلام آمد آن روسیاه

از ان پس که قطع مراحل نمود　　بیک فرسخ شهر آمد فرود
همانجا بفرمان فرمانروای　　سراپرده سلطنت شد بپای
چو سلطان در آنجا فروکش نمود　　زمین از فلک گوی رفعت ربود
بزرگان درگاه گردون مماس　　نمودند در حضرتش التماس
که در موکب خسروی هر که هست　　چه تاجیک و ترک چه هشیار و مست
چه سرکرده لشکر و لشکری　　که بودند با مایچپا لشکری
پس از مدتی بازگردیده اند　　سواد دیار وطن دیده اند
کنون شوق دیدار فرزند و زن　　بود هر یکی را بدل موج زن
بدین قرب از خانه ماندن بدور　　تن آدمی را رساند بگور
جهانبان بپاسخ زبان برگشاد　　چه سازم که بندی بپایم فتاد
چه سخت بندی فگندم بپای　　که جنبیدن از وی نیارم زجای
بسا کس که در ظل رایات من　　بجالش خرامیده بود از وطن
که در وادی نیستی پا کشاد　　اجل فرصت بازگشتن نداد
بتاج ظفر چون سرافراز گشت　　در گور بر روی او باز گشت
کسی از مرض از جهان رخت برد　　کسی آب شمشیر خون ریز خورد
بسا کس که فرزند و زن داشتند　　عزیزان خود در وطن داشتند
کسی را برادر کسی را پسر　　کسی را پدر شوهر آن دگر
بیاد آید و درد گیرد دلش　　کشد شعله ها سر ز آب و گلش
دل بیدلان تا نیارم بدست　　بجسمم که آزرم پایم ببست

ز هر کس که این زر گرفتی بزور — بده باز ده ای سگ ناصبور
پس آن حضرت شه مظفر لوای — که مشمول باد الطف خدای
دل بندگان خدا شاد کرد — ز زندان اندوه آزاد کرد
بدستور آبای ذیشان خویش — روان کرد دریای احسان خویش
بهر کس که در قبضهٔ خویش داشت — زمین نیز اموال را واگذاشت
بفرمان والا که اصدار کرد — مراین حکم را نیز اظهار کرد
کزین بعد هر کس که باشد دخیل — بر اقطاع خود از کثیر و قلیل
بدار البقا چون شود رهگرای — ازین محنت آباد اندوه زای
ازو هر که ماند چه اصل و چه فرع — برد بهرهٔ خود ز فرمان شرع
بدیوانیان کرد قدغن بسی — کزین حکم من سر نتابد کسی
مراین نامهٔ نیک نامی شاه — نگردد بفرسودگی ها تباه
بروزی رود هر که آید بدهر — ز دست اجل در کشد جام زهر
کسی پخته و کس بخامی رود — خنک آنکه با نیکنامی رود

ادب پنجاه و سوم در کلمات اعتبار گرفتن از دانش چهارم

ز آن مظفر دوم محمود بود — که در ملک گجرات شاهی نمود
کنم ذکر محمود ماضی کنون — که آیندگان را بود رهنمون
که از یورش سند و دیگر بلاد — چو فارغ شد آن شاه والا نژاد
پس از مدت چار سال و دو ماه — خرامید سلطان سوی تختگاه

پی هدیه دادی بخاصان خویش ‌‌ بهایش معین بدی کم نه بیش
پس از روزگاری یکی نیک مرد ‌‌ گرفت و خط شاه معلوم کرد
ببوسیدش و حرز جانش نمود ‌‌ ولی بر بهای مقرر فزود
فروشنده را مشتری هرچه داد ‌‌ بیاورد و در پیش سلطان نهاد
ز ثمن معین چو دیدش فزون ‌‌ بفرمود سلطان بسوز درون
بهای کتابم نبود این قدر ‌‌ بخط منش یاد کردی مگر
فروشنده گفتش که ای شهریار ‌‌ خطت را ندادم نشان زینهار
ولی خود خریدار بشناختش ‌‌ ببوسیدش و حرز جان ساختش
بهای مقرر گرفت ار زیاد ‌‌ بدست فروشنده شه بازداد
بگفتش که دانگی بمحنت برم ‌‌ بود خوشتر از گنج بادآورم

ادب پنجاه و پنجم در نصیحت پادشاه بوزیر از دانش چهارم

ز فرمانروایان هندوستان ‌‌ خودی دشمنی از خدا دوستان
همان ناصرالدین محمود بود ‌‌ کزین پیش کلکم نگارش نمود
شب و روز با ذکر حق ساختی ‌‌ بجز کار عقبی نپرداختی
بحق جمله اندیشه و فکر او ‌‌ نبودی دمی فارغ از ذکر او
سلیمان نگین بود و سلمان یقین ‌‌ بفرمان او ملک دنیا و دین
بشوق عبادت خدا داد داد ‌‌ نگین خلافت بدستور داد
چو بسپرد خاتم بدو گفت شاه ‌‌ که ای بازوی دین و دولت پناه

بروز دگر بادشاه ولی — چو ابر بهاران ز دریادلی
روان کرد سرچشمهٔ جود خویش — رسیدند مردم بمقصود خویش
دل ریش آن دردمندان زار — بمرگ عزیزان خود سوگوار
بجاگیر و روزینه ها شاد کرد — خراب دل خسته آباد کرد
ز تیمار مردم چو فرصت نمود — بدرگاه منعم سر شکر سود
پس آنگاه سلطان فرخنده خوی — سوی مرکز دولت آورد روی
بفیروزمندی پس از دیر باز — بدولت سرای خود آمد فراز
ز محنت دل شاه آزاد گشت — بدیدار فرزند و زن شاد گشت
پی تهنیت مردم خیر جوی — بدرگاه شاهی نهادند روی
چو نوبت بصدر معظم رسید — بخدمت بسی شاد و خرم رسید
بدیدار سلطان مسرت نمود — بلفظ مبارک زبان برگشود
جهانبان چو لفظ مبارک شنید — جگرسوز آهی ز دل برکشید
بگفتش که ای صدر دیوان قدر — ببرج صدارت فروزنده بدر
مرا این سفر شد مبارک بسی — تو این تهنیت را بپرس از کسی
که دارد بدل داغ مرگ عزیز — جهان تیره باشد بر او ای عزیز
نگنجد بمیزان انصاف سنج — که من شاد باشم و مردم برنج

پنجاه و چهارم در زهد و تقوی از دانش چهارم

سر زاهدان ناصرالدین بنام — بسالی دو مصحف نوشتی مدام

از و ماجرای گزارش کنم | دو حرف از کتابی نگارش کنم
که روزی گزارش براهی فتاد | ز درویش بروی نگاهی فتاد
سلامی بسنت برو عرض کرد | که ردش بمومن خدا فرض کرد
ز سلطان بپاسخ نیامد صدای | که بودی لبش وقف ذکر خدای
بجنباند سر شاه والا نژاد | جواب سلامش بدینگو نه داد
چو درویش بشنید از وای جواب | بگفتش که ای شاه عالیجناب
بدست انچه بر من ادا ساختم | سر از بار سنت رها ساختم
تو فرض خدا ترک دادی چرا | ره جهل بر خود کشادی چرا
شهنشه بپاسخ زبان برکشاد | مگر درج درفشان برکشاد
که مشغول بودم بشکر ای فقیر | ندادم ازان پاسخ ناگزیر
چو دارم از و نعمت بیقیاس | بجز نعمت او نگزارم سپاس
بدو گفت درویش فرمان پناه | که شکر که میگفتی ای بادشاه
بگفتش که جز ذات پاک خدای | که باشد که شکرش بیارم بجای
مرا هرچه باشد ز امداد اوست | ز مال و ز جان و ز تن داد اوست
بپرسید سایل ز فرمانروای | که چون آوری شکر حق را بجای
ز کیفیت شکر حق بازگوی | که آگاه گردم من از راز جوی
خدیو زمان شاه والا نژاد | جواب سوالش بدرویش داد
که الحمدلله خوانم همی | سپاسی ازین به ندانم همی
چو این حرف سلطان رسیدش بگوش | بدو گفت سایل که ای هرزه کوش

همین چشم دارم ز تو ای فلان | که امروز کاری مکن آنچنان
که فردا به پیش خداوندگار | تو از من خجل من از و شرمسار

ادب پنجاه و ششم در وصیت سلطان ناصرالدین بوزیر از دانش چهارم

چو شد ناصرالدین ازین تنگنائی | مهیای رحلت بدیگر سرای
دم جان سپردن بجان آفرین | جبین نیازش بروی زمین
شهنشه که بردی زیزدان رود | بدستور دانا وصیت نمود
که چون بینی ای یار دیرین من | بر آید ز تن جان شیرین من
برنگ دلم کن تو رویم سیاه | که روئی ندارم در آن بارگاه
به پیراهنی کن که دارم به تن | بپیچی تنم را بجائے کفن
چو حیوان به بندی بپایم رسن | بدان ریسمانم بخواری فگن
چنان شرمسارم ز کردار خویش | که حیرانم امروز در کار خویش
چو دیروز من کار خود کردمی | غم خویش امروز کی خوردمی
مرا منزلی سخت آمد به پیش | که از توشه دارم تهی دست خویش
سزای سیه کار مردے چنین | بروی زمین به که زیر زمین

ادب پنجاه و هفتم در تعلیم یافتن سلطان جلال الدین ملکشاه سلجوقی از درویشی از دانش چهارم

ملکشاه سلطان کشور کشائی | ز الپ ارسلان پور دانش گرای

همیخواست سلطان عالیجناب — که گنج سعادت کند دستیاب
ز مرکب فرود آورد خویش را — زیارت کند مرد درویش را
ولی چون نظر کرد داور ندید — چو گنجی که ناگه شود ناپدید

ادب بنجاه و نهم در سوال دارا از دانشمندی از دانش چهارم

بپرسید دارا ز دانشوری — ز دانش دلش گنج بادآوری
که پیرایهٔ دولت سروران — چه باشد بنزدیک دانشوران
هنرمایه مرد گرامی نژاد — بدینگونه پاسخ زبان بر گشاد
که با آبرو زیستن در جهان — بود زینت تخت و تاج شهان
بگفتش نگهداری آبروی — چه اسباب خواهد بمن بازگوی
بفرمود دانای دانش گهر — حقیر و زبون داشتن مال و زر
کسی را که خوار است زر در نگاه — بچشمش بود کوه زر کم ز کاه
کند جای خود در دل هر کسی — نماند بدان مرد دیگر کسی
زر و مال را هر که دارد عزیز — نسنجند مردم زرش با پشیز

ادب شصتم در کلمات قدردانی هنرمندان از دانش چهارم

ز الجایتو شهریار بزرگ — ز چنگیز خان تاجدار سترگ
نگارم سخن های سنجیدهٔ — ز دانش کلام پسندیدهٔ
که زیبد سری را کلاه شهی — سزد در بر او قبای مهی

نه راهی بود این که تو میروی | که از جادهٔ راست کج میشوی
حق شکر حق را نیاری بجای | بهر نعمتی هست شکر خدای
که از روی تحقیق بیدار مرد | بمقدار نعمت توان شکر کرد
بود بهر هر نعمتی شکر خاص | که گر داند از بند کفران خلاص
بدو گفت سلطان گیتی مطاع | که ما را بفرما بر آن اطلاع
به تعلیم آن شاه پاک اعتقاد | معارف پناهی زبان برگشاد
که آنرا که دولت کند یاوری | بود شکر آن نصفت داوری
بخلق و بلطف و بانعام خویش | کشد خلق را در ته دام خویش
دگر هر کرا خالق ذو الجلال | کرامت کند وسعت ملک و مال
بشکرش خدیو زمان ست آز | بمال رعیت نسازد دراز
نخواهد عوض در عطایای خویش | گران بار سازد عطایای خویش
بشکرانهٔ تندرستی خویش | بچاقی و تیزی و چستی خویش
دل دردمندان زار و نزار | که از درد بیداد نالند زار
شفا بخشد از روی قانون داد | مداوا نماید بمعجون داد
بشکرانهٔ ازدهام سپاه | بود فرض بر ذمهٔ بادشاه
که اسلامیان را بفوج گران | نگهدارد از صدمهٔ کافران
بشکر عمارات عالی بنای | دل افروز باغات و بستان سرای
مکان رعایای خود بادشاه | صیانت کند از نزول سپاه
چو ذوق سخنهای آن مرد پیر | شهنشاه را شد بدل جایگیر

ره عرض مطلب بپوید دلیر — نترسد ز جان صورت نره شیر
ادیبی که بینی جهان دیده نیز — هم از دودمان کریم و عزیز
بر افزایش و کاهش قدر و جاه — کند جانب هر دو جانب نگاه
یکی نخل نخوت ببار آورد — دگر دانهٔ کین بکار آورد
دگر اینکه بیباک بود ارجمند — بسی نادر و نغز کو دلپسند
که بیننده بیند بچشم قبول — نه از دیدنش طبع گردد ملول
نگارندهٔ نامهٔ سروران — بود کاملی از سخن پروران
به الفاظ داد فصاحت دهد — بمعنی اساس بلاغت نهد
نه در نامه آن قدر بستایدش — کز آن وصف نخوت پدید آیدش
نه این حد که از قدرش آرد فرود — کز این در دلش کینه گیرد وجود
نگارد چنان نامه دلپذیر — که لطفش بدلها بود جایگیر
اگر نامهٔ دوستی و ولاست — که عالم بجذب محبت بپاست
کشد صید دلها سطورش مدام — بهر نکته صد دانه ریزد بکام
گر آن نامه عکس وفاق و وداد — بود مشتمل بر شقاق و عناد
بمضمون صف آراید از بطش و باس — که خواننده را افگند در هراس
ولی باشد از نخوت و کبر دور — که بر خاک غلطد کلاه غرور

ادب دوم در آداب زیارت درویشان از دانش نخجسم

بدرگاه درویش چو رو نهی — خیالات عالم بیکسو نهی

که پروردگار هنرور بود — خداوند هنرمند پرور بود
هنرمند مردم بدوران او — برد نزله از خوان احسان او
نباشد کسی لایق سروری — که نبود بدو چشم بینشوری
که در دولتش ناکسان برخورند — کسان لذت تلخکامی برند
هنرمند بی قدر و خوار و نژند — بود بی هنر مقبل و ارجمند
بسر گر نهد تاج اسکندری — نزیبد برو جامهٔ سروری
زنی گر زند تیغ چون لشکری — برون نآید از عهدهٔ شوهری
هنر بین نباشد اگر چشم شاه — هنر را کجا باشد امیدگاه
بود نازشش من درین روزگار — که این سایهٔ رحمت کردگار
هنر پرور است و هنرمند هم — هنر پیشگان را خداوند هم
الهی بود تا بقای هنر — درش باد حاجت روای هنر

باب اول در انواع حکایات و اقسام کلمات پیشینیان
از طبقات مردم از دانش پنجم

زیحیی بر کلک زنم چند حرف — که باشد از نکته های شگرف
که از هدیه و نامه و نامه بر — ز حال فرستنده یابی خبر
فرستاده چون فرستد کسی — بود نکته دان و حقیقت رسی
سخن سنج و آداب دان و عزیز — خداوند ادراک و فهم و تمیز

چو بشنید شیخ المشایخ نظام | ز سلطان پیام ارادت نظام
فرستاده را گفت از من بشاه | بگو ای شه دادگر دین پناه
ز تشریف آوردن خسروان | زیانی بدرویش آید روان
همان به که بی دیدن روی تو | بغیب تو باشم دعاگوی تو
فرستاده در حضرت شهریار | گزارش نمود این سخن شرحدار
چو بشنید پاسخ ز روی ادب | شهنشه نیاورد حرفی بلب
بخسرو یکی روز فرمود شاه | که ای مخلص خاص این بارگاه
من از شیخ رخصت نخواهم دگر | درآیم بدرگاه او بیخبر
ولیکن تو این راز با کس مگوی | که افشای اسرار نبود نکوی
گر این راز من از لبت فاش گشت | مهیا بود بهر تو تیغ و طشت
امیر ملک سیرت خوش نهاد | به تسلیم آن تن به تسلیم داد
ولیکن در انجام این هر دو کار | بس اندیشه آورد بر روی کار
ز فیضان آن خسرو ملک دین | چو بود استوارش اساس یقین
در اندیشه سلب ایمان خویش | نترسید یکذره بر جان خویش
بدرگاه شیخ معارف پناه | شد و آگهی داد از عزم شاه
مر این راز چون بر ملا اوفتاد | که در گوش شاه و گدا اوفتاد
ز خسرو برنجید فرمانروای | بپاداش کردارش آورد رای
چو خسرو درآمد بدرگاه شاه | بچشم غضب کرد بر وی نگاه
بپرسید سلطان ز روی عتاب | که اینک سوال مرا ده جواب

طهارت کن و جامهٔ پاک پوش ‌ ‌ ‌ ز هر نیک و بد بند کن چشم و گوش
برون آر دود غرور از دماغ ‌ ‌ ‌ بنور خرد برفروز این چراغ
کنی برزخ شیخ را خضر راه ‌ ‌ ‌ نیاری جز او دیگری در نگاه
بدل فکر معبود و بر لب درود ‌ ‌ ‌ که وسواس شیطان نگیرد وجود
پس آنگه قدم نه بپای ادب ‌ ‌ ‌ کنی قطع ره با عصای طلب
بکف نقد خالص بنذر از خلوص ‌ ‌ ‌ خوانیم اعمال را چون نصوص
بحسن ادب از همه پیش باش ‌ ‌ ‌ تهی از خود و پر ز درویش باش
بود مجلس عارف دیده ور ‌ ‌ ‌ ز دربار شاهان خطرناک تر
درین بیم پدرودن جان بود ‌ ‌ ‌ دران خطرهٔ سلب ایمان بود

ادب سوم در وثوق اعتقاد مرید با پیر از دانش پنجم

چو سلطان تغلق پس از قطب دین ‌ ‌ ‌ بسر چتر بگرفت و در کف نگین
بسلطان ملک ولایت نظام ‌ ‌ ‌ کز و بود در دین و دولت نظام
یکی را فرستاد پیغام داد ‌ ‌ ‌ که ای هادی راه صدق و سداد
بدل از تو دارم بسی آرزوی ‌ ‌ ‌ که دریابم از فیض تو آبروی
تمنای دیدار دارم بسے ‌ ‌ ‌ ز لطف تو امیدوارم بسے
نیم گرچه شایستهٔ درگهت ‌ ‌ ‌ کنم سرمهٔ چشم خاک رهت
ببزم خودت گر مرا جا دهے ‌ ‌ ‌ مرا دولت دین بدنیا دهی
قبای شرف افگنی در برم ‌ ‌ ‌ کلاه سعادت نهی بر سرم

که باشد حکیمی رموز آشنای — خداوند علم و خداوند رای
باصدار فرمان اسکندری — فرستاد پاسخ بدانشوری
که ای خسرو خسروان جهان — در دولتت سجده گاه شهان
درین مرز مردان دانش نهاد — دو قسم اند در علم با اوستاد
یکی آنکه آن قوم حکمت مآب — مشیر اند از روی رای صواب
امور سپاه و رعیت تمام — بتدبیر آن قوم گیرد نظام
مزاج ریاست بخلط فضول — کند منهج عدل را گر عدول
بتدبیر صائب مداوا کنند — سر فتنه بر دار یاسا کنند
بدانم که زین قسم دانشوران — بود در رکاب تو فوج گران
خصوصاً بلیناس عالی مقام — که در فیلسوفیست مرد تمام
ترا با چنین مرد معنی رسی — رجوعی نباشد بدیگر کسی
دگر طبقه از فیلسوفان هند — بود مایهٔ الفخر رایان هند
ز دنیا و ارباب دنیا نفور — ندارند کاری بنزدیک و دور
شب و روز مستغرق بحر حال — بود نام هستی بر ایشان وبال
مر آن قوم را با کسی کار نیست — کسی را بنزدیکشان بار نیست
نه خود بر در هیچ مردم روند — نه خواهان کس بر در خود شوند
بود بیشتر مسکن آن گروه — بسر چشمهٔ کوه و دامان کوه
نیارم کسی زان گروه نفور — فرستم بدرگاه والا بزور
جز این هر چه گوئی بجای آورم — بفرمان بری گوی دولت برم

چرا از تو سر زد چنین کجروی — نترسید از سطوت خسروی
چو سلطان بخسرو نمود این خطاب — ز روی ادب داد شانی جواب
که فرمان سلطان عالم بجاست — بخونم اگر دست شوی رواست
ولی فکر کردم من بوالفضول — که از امر سلطان کنم گر عدول
هماناکه اندیشه جان بود — مرا این قضیه را مرگ پایان بود
مبادا اگر مرشد و پیر من — کند قهر بر من بتقصیر من
نباشد مرا در دو عالم پناه — شود کشتنم در دو گیتی تباه
سلامت بماند گر ایمان من — چه باک ار بر آید ز تن جان من
بدینگونه پاسخ چو بشنید شاه — بمیزان انصاف سنجید شاه
گذشت از سر جرم و تقصیر او — بیفزود بر جاه و توقیر او

ادب چهارم در طلب داشتن سکندر حکمای هند را از رای هند از دانش پنجم

جهاندار اسکندر نامجوی — ز تعلیم دانشوران کامجوی
دو کشور در آورد زیر نگین — یکی ملک دنیا دگر ملک دین
بهر جا رسیدی سم مرکبش — ز دانش بدی خاص مطلبش
ز هر کس که دانای دانش بدی — جهاندار جویای دانش بدی
بر افراخت چون قبه بارگاه — بهندوستان تا سر مهر و ماه
طلب کرد از رای دانش گرای — که قنوج را بود فرمانروای
کسی لایق بارگاه شهان — فرستد بدرگاه شاه شهان

شهنشه که با بخت بیدار بود / سعادت مر او را جلودار بود
لجام جنیبت شه ارجمند / بشاخ یکی خاربن کرد بند
بهم پای رهبر نیک پی / بپای خود آن راه بنمود طی
قلاوز هندی که همراه بود / ز رسم و ره کشور آگاه بود
فرا پیش بردش ز کار آگهی / سکندر چو دیدش بجان شد رهی
که نور بزرگی بسیما بدش / شکوه کمالات پیدا بدش
به پیش حکیم از ره اعتقاد / خمید و بپای ادب ایستاد
حکیم الهی که بیدار بود / بچشمان دل محو دیدار بود
پس از ساعتی دیده را باز کرد / ز روی کرم پرسش آغاز کرد
بگفتش قلاوز هندی نژاد / که اینست سلطان با دین و داد
سکندر بود نام نامی این / که روی زمین کرد زیر نگین
چو نام سکندر رسیدش بگوش / بفرمود آن زاهد زهد کوش
که با من چه کارش بود باز گوی / شهنشه چرا سویم آورد روی
که او پادشاهی ست کشورگشای / منم مرد بی هیچ و مسکین گدای
قلاوز گفت از لب پادشاه / که ای بینش اندوز دانش پناه
به پیش تو دانش طلب آمدیم / پی کسب علم و ادب آمدیم
نه بهر دگر مطلب و آرزوی / بسوی تو بختم من آورده روی
ز دانش برویم دری برگشای / که آید بکارم بهر دو سرای
بفرمای پندی که بندم بکار / منم نونیاز و تو آموزگار

چو در موقف عرض کشورگشای | همی عرض کردند معروض رای
سکندر که جویای دانش بدی | بدانش بر مرد دانا شدی
بگفتا نیارم چنین کار کرد | که آید دل پارسایان بدرد
خود اینک شتابم بپای نیاز | بر آن حکیمان دانای راز
یکی را طلب کرد از نزد رای | که او را دران ره بود رهنمای
جدا گشت از موکب خسروی | دو کس برد با خود دران رهبری
خردمایه مردی ز رومی گروه | دگر آن فلاطو ز دانش پژوه
ازان پس که گشتند هامون نورد | رسیدند نزدیک آن رادمرد
که جا داشت در دامن کوهسار | بفکر و بذکر خداوندگار
مبارک سیر پیر روشن روان | نشسته لب آبجوی روان
لب آبجوان گر خضر بود | که ایثار عمر ابد می‌نمود
خمیر تنش جوهر جان پاک | نهان بود گنج نهانی بخاک
به تن فهرس دفتر لاغری | برخ حیرت نقش صورتگری
رخ آئینه دار جمال کمال | لبش خوانسالار ذوق وصال
رگ و پی ز جسم نزارش عیان | درانبان تن مشتی از استخوان
دد آنجا قلاوز راه مراد | عنان برکشید و زبان برگشاد
که اکنون بباید بپای ادب | شدن قطره زن در طریق طلب
درین منزل آداب دان بیشتر | شود واصل از همرهان پیشتر
کسِ بی ادب از در واصلان | برد داغ حسرت چو بیحاصلان

سحر در عزا جامه بر تن درید / ز چشم فلک اشک انجم چکید
ز بیطاقتی طاقتش طاق شد / تحمل بر این بینوا شاق شد
ولی آن جگر خسته سینه ریش / بتعزیت ماتم جد خویش
ملول و مکدر بخلوت سرای / تلاوت نمودی کلام خدای
بدش دختر خسرو جان پدر / بدو شاد بودی روان پدر
چو از شدت جوع بیتاب گشت / دلش در تپیدن چو سیماب گشت
بنالید و غلطید در پهلویش / بپیچید بر خویش چون گیسویش
قضا را بچشمش بخاری رسید / بخاری چه ابر بهاری رسید
که از گوشه چادر نیک مرد / بر آمد ریاض امل تازه کرد
بخاری که ی داد بوی طعام / چه بوئیکه کردی معطر مشام
پدر را ز حالش خبردار کرد / ز بیداری بخت بیدار کرد
پدر چون نظر زیر چادر نمود / عطای نهان آمده در نمود
دو چشمش بیفتاد بر چار قاب / پلاوش معطر بمشک و گلاب
بشکر عطایای یزدان پاک / بمالید سیمای خود را بخاک
سپس خورد با جمله خویشان خویش / از آن خوان احسان یزدان خویش
بفردای آن روز عشرت سحر / سحاب کرم سایه کردش بسر
مگر مورد لطف دادار گشت / برو ابر رحمت گهربار گشت
برنج سفید از عطای کریم / که در وزن بد پنج آثار و نیم
ز گندم ببارید بعد از برنج / که بد پنج آثار و نیمی بسنج

حکیم الهی بدادش جواب   بحرفی که سازند از صد کتاب
تو خواهی گر آسایش دو جهان   ره عدل گیر آشکار و نهان
رضای خدا اگر بجوید کسی   رضامندی بنده خواهد بسی

ادب پنجم در عطایای الهی ز دانش سخن

نگارم یکی ماجرائی عجیب   که در دولت شاه اورنگ زیب
یکی سیّدی بود عالی مقام   ز اولاد امجاد خیر الانام
قناعت گزین مرد نیکو خصال   ز تنگیٔ روزی بسی تنگ حال
بنزدیک پانی پت آن نیک مرد   بسر بردی اوقات با رنج و درد
به بسیاری خرج اهل و عیال   کفیلش بدی قادر ذو الجلال
مقیم حریم توکل بُدی   بنان و نعیم توکل بری
نکردی برون از در خانه پای   نظر داشتی بر عطای خدای
خدا هرچه دادی بدان ساختی   بدریوزگی ها نپرداختی
گذشتی بروز فاقه ها پی به پی   دلی آن جوانمرد فرخنده پی
نرفتی ز منزلگه خود برون   ندادی ز کف نقد صبر و سکون
برین صورتش چند روزی گذشت   بسازی گذشت و بسوزی گذشت
چو ماه محرم نمودار گشت   زعسرت بر او کار دشوار گشت
چنان تنگدل شد ز تنگی حال   که شد زندگانی بجانش وبال
چو روز دهم از محرم رسید   صباح عزای شهید امید

نخست آنکه خود تا بمقدور خویش — مکن خاطر هیچ مخلوق ریش
چو دل در خیال دگر بسته‌ئی — بکشور کشائی کمر بسته‌ئی
شود ناگزیر تو جنگ و ستیز — کشیدن بمیدان کین تیغ تیز
ولی تا توان جنگ با کس مجوی — چو جستی ره آشتی هم بپوی
لوای عدو چون کنی سرنگون — اگر صلح جوید بحال زبون
در صلح بر روی او بر گشای — بوضعی که باید باصحاب رای
تو بر چیرگیها مکن خیرگی — که آن خیرگی می برد چیرگی
مباش ایمن از دشمن جانخراش — بود گرچه اندک تو غافل مباش
مشو غره بر کثرت مرد کار — بود گرچه بسیار اندک شمار
توان رخنهٔ دشمنی بند کرد — نه دانا بود دشمن انگیز مرد
نداری روا خواری دوستان — کزو خار زاری شود بوستان
دل مخلصان را بدست آوری — بحاجت روائی کنی یاوری
کرم کن که باغ دل دوستان — ز هم بشگفد چون گل بوستان
مهی که یابد به نرمی کشاد — درشتی دران کار زاید فساد
چو کاری توانی بتدبیر کرد — نشاید بتحریک شمشیر کرد
گر افتد بتو حاجت تیغ تیز — نباشد برون از دو حال آن ستیز
یکی آنکه داری برزمش تو عزم — دگر آنکه او بر تو آید برزم
درین هر دو حال از ره آگهی — نباید که سررشته از کف دهی
هر آن کس که بر جنگ عازم شود — برو جمله این شرط لازم شود

از آن روز روزانه معمول گشت | که روزینهٔ مرد مقبول گشت
چو این نادر افسانه افسانه گشت | که ذکر لب خویش و بیگانه گشت
ز خُرد آن بگوش بزرگان رسید | پس از چند روزی بسلطان رسید
بتحقیق و تنقیح این ماجرای | یکی را فرستاد فرمانروای
فرستاده رفت و تفحص نمود | بچشمش بدید آنچه بشنیده بود
چو برگشت و معروض سلطان نمود | ز اصل حقیقت که خود دیده بود
بحیرت فرو ماند فرمانروای | پس از برای رضای خدای
بقدر کفافش که درکار بود | بادرار سیّد مقرر نمود
از آن پس که از شاه روزینه یافت | ز گنجینه غیب روزی بیافت

ادب ششم در دانش آموختن اسکندر از ارسطو از دانش پنجم

بوقتی که اسکندر رزم جوی | برای جهانگیری آورد روی
برای ارسطو که استاد بود | که کارش همه پند و ارشاد بود
بامر خردمندش چاره جوئی نمود | بدو عرض اندرزگوئی نمود
بگفتش که ای دانش آموز من | کلامت چراغ دل افروز من
مرا اندرین سیر و چالشگری | فتد کارها مشکل و سرسری
بسی دشمن و دوست آید به پیش | چه سازم بدان هر دو رفتار خویش
حکیم دقایق رس پخته کار | بعلم و عمل پیر آموزگار
در گنج و دانش بر ویش کشود | سخنهای سنجیده القا نمود

شکستی که ازوی نگردد درست — کس آنرا نیارد دگر چاره جست
بود هفتمین شرط ای نامجوی — بتدبیر دشمن کشی کامجوی
که آنرا که سالار لشکر کنی — کلاه سری زینت سر کنی
بدین وصف ها بایدش امتیاز — بسر لشکری تا شود سرفراز
نخستین شجاع قوی دل بود — در آداب پیکار کامل بود
بتدبیر و جرارت برآورده نام — بمردانگی شهرهٔ خاص و عام
سپهدار فیروز نصرت رکاب — حسامش کلید در فتح باب
درد زهرها صولت نام او — زند برق دولت ز صمصام او
بود شرط هشتم که کارزار — کند گر کسی جرأتی آشکار
بجلدوی کار نمایان او — ستایش کنی در خور شان او
سخنها که خواهی درا وصاف راند — بسر حد تبلیغ باید رساند
ولی خشک مدحش نباید نمود — که باید بر آن خلعت و زر فزود
چو بینند مردم عطاهای تو — بگوش آورند آن ثناهای تو
ز جود و ثنای تو خوشدل شوند — بحکم تو در آب و آتش روند
نهم آنکه در عرصهٔ کارزار — مورزاند کی غفلت ای شهریار
بسا فتحمندان دیرینه سال — که کردند غفلت دمی در قتال
بدادند نقد ظفر راز دست — بدل شد مگر فتح شان با شکست
ز شرط دهم گویم ای نامجوی — که چون دشمن از جنگ برتافت روی
مرو در تعاقب که گردند باز — ترا کار کوتاه گردد دراز

نخست آنکه نبود غرض جز بخیر / بتصفیهٔ مسلک حق نه غیر
روان کردن سکهٔ عدل و داد / به برکندن بیخ ظلم و فساد
دوم یاوری خواستن از خدای / که باشد مددگار و مشکل‌گشای
باخلاص رو پیش صاحبدلان / که یاری دهد همت مقبلان
بزاد خدا صدقهٔ بی ریا / بیاری گرفتن سپاه دعا
سوم حزم چندانکه امکان بود / که مستلزم عقل انسان بود
خبردار و جاسوس بار گمار / که باشند با راستی پخته کار
کم و کیف حال و رجال عدوی / بطوری که داند کند جستجوی
چهارم بفوجی به چالش درآی / که باشد بدل با تو یک عزم و رای
دگر اتفاق اکابر بجوی / خصوص اقربای بدل خیرجوی
بود شرطهٔ پنجم نوید عطا / به لشکر به ایثار سنگین بها
که امید بخشایش خسروی / کند مرد را پشت همت قوی
سپاهی با امید سر میدهد / سر خود پی مال و زر میدهد
ششم شرط هرکس که باشد رئیس / نه جنگد به دشمن بنفس نفیس
نیارد بریدن تیغ خود از غلاف / بنفس خود آنکس نجوید مصاف
ندارد کسی علم پایان کار / بود غیب‌دان ذات پروردگار
نیارد کسی گفتن این حرف راست / که فتح از که هست و هزیمت کراست
اگر پادشاهی درآید بحرب / نماید بذات خودش طعن و ضرب
بحکم قضا گر شکست آیدش / بد اندیش او چیره دست آیدش

دو دست عطا و کرم برکشای — که گنج مراد آوری زیر پای
سخنها که در پند بردم بکار — نباشد ازین بهتر آموزگار
بدین نکته ها گر شوی کاربند — بکام تو گردد سپهر بلند
سر تاجداران کنی زیر پای — شود نام تو شاه کشورکشای

ادب هفتم در معاش سلطان غیاث الدین مالوی از دانش نجم

غیاث ابن محمود کشور کشای — چو در مالوا گشت فرمانروای
بجای گرامی پدر جا گرفت — بسر چتر خورشید سیما گرفت
به بسط بساط بسیط نشاط — بپا کرد هنگامهٔ انبساط
چو فارغ شد از جشن عام جلوس — چه جشنی که هم جلوهٔ نوعروس
نخستین همی که سلطان گشود — گشود در گنج ایثار بود
گهربار شد ابر گوهر نثار — چه ابری که ابر کف شهریار
جهان دار دریا دل ابر کف — ز گوهر تهی ماند بطن صدف
از آن پس که خلقی برون از حساب — شد از گنج ایثار شه کامیاب
بکار خود اندیشه در کار برد — دمی چند فرصت غنیمت شمرد
زمام نظام بلاد و عباد — بدست ارا کین دولت نهاد
که بودند فرمانبر و کاردان — امین و بهی خواه آن خاندان
در عیش بر روی خود باز کرد — سرود سرور و طرب ساز کرد
ز هر جا سر و برگ عیش و طرب — طلب کرد سلطان عشرت طلب

بسا دیده ام تا گریزان سپاه — چو دیدند پایان زور اتباه
دلیرانه برگشته کردند جنگ — بهی رفتگان عرصه کردند تنگ
زدند و فگندند و کردند پست — پس از فتح دادند سنگین شکست
ز اسپ و سلاح و ز مال و متاع — گرانبار گشتند و سنگین متاع
ازین فتح چون تقویت یافتند — عنان جانب خصم بر تافتند
بفرجام بر عکس شد ماجرای — که مغلوب شد غالب سست رای
اگر دیگری با تو جوید نبرد — ترا دفع او باید البته کرد
ولی تا توان فکر باید نمود — که با همدگر صلح گیرد وجود
اگر صلح صورت نه بندد برای — چو مردان بمیدان مردی درآی
بشرطیکه من پیشتر گفته ام — گهرها بسلک بیان سفته ام
بدان شرط باید رعایت نمود — که گوی سعادت توانی ربود
اگر عاجز آئی تو در کار او — که نیرو نداری به پیکار او
بسی دیدبان و خبردار ها — همی برگماری به اخبار ها
گذرها و درها ز هر سو ببند — که از دست دشمن نیابی گزند
بباید کنی شهر بند و حصار — بر آذوقه و محکم و استوار
اگر خصم باشد ز تو صلح جوی — تو هرگز طریق لجاجت مپوی
لجاجت مبر تا توانی بکار — لجاجت کند مرد را خوار و زار
که دیدم بسی عاجز صلح جوی — ظفر یافت بر غالب تندخوی
چو بینی که از دست ایثار مال — کشاید نز اعقده های محال

بدان توره پانصد کنیزان زنگ — بیاراست با ساز و سامان چنگ
چو سلطان بدیوان گرفتی قرار — زده بستی بر دست چپ روز بار
نبودی زن کم ز زشت روی — بدی گر نگشتی بد و رو بروی
ولی با چنین عیش و جشن دوام — مه و سال و روز و شب و صبح و شام
که نرد هوا و هوس باختی — بجز عیش و عشرت نپرداختی
به اعیان دولت که بیرون بدند — بفرمان حکم همایون بدند
جهانبان بتاکید فرموده بود — که در ملک من هر چه گیرد وجود
از آن آگهی بایدم ناگزیر — ز درد و ز درمان ز سهل و عسیر
دگر چون عرایض رسند از بلاد — ز حکام یا مردم نامراد
فرستند نزد فلان در حرم — که سنجیده پاسخ بکاغذ برم
نباشد که این کامرانی من — بود مانع پاسبانی من
ازین پاسبانی که دارم همی — اگر غفلت آید ز من یکدمی
ز من باز پرسند روز حساب — بدیوان محشر چه گویم جواب
بهفتاد زن کز خواصان بدند — خوش الحان و حفاظ قرآن بدند
همی بود حکم شه حق شناس — بهنگام تبدیل و خلع لباس
که میخواند هر یک کلام خدای — دمیدی برو با دعای بقای
جهاندار بیدار صافی درون — بدر جسته از بند نفس زبون
که از غیر حق چشم بر بسته بود — بفرمان داور کمر بسته بود
ز اوقات طاعت خبر داشتی — عبادات شب دوست تر داشتی

ز اقسام رامشگر و نغمه سنج / بشکوی شه جمع شد گنج گنج
مغنی و مطرب ز هر چارسوی / بدرگاه سلطان نهادند روی
جداگانه یک سلطنت اندرون / بنا کرد سلطان صافی درون
بدی هر که از خاندان بزرگ / شده نصب بر عهدهای سترگ
مفسر محدث مورخ ادیب / ندیم و مشیر و حکیم و طبیب
ندیده کس آنگونه دولتسرای / زنان جای مردان گرفتند جای
دگر منشی و شاعر و خوشنویس / هم افسانه خوان و جلیس انیس
وکیل و وزیر و خداوندبار / سپهدار و جاندار و دفترنگار
دگر ناظم و عامل و چکله‌دار / دگر عهده‌داران حصن و حصار
دگر عارض و شحنه و کوتوال / دگر میرسامان و گنجور مال
ز هر صنعت و حرفه از اوستاد / خواص حرم را دها بسته یاد
بهر صنعتی اوستاد آمدند / بل از اوستادان زیاد آمدند
فن نیزه بازی و ناوک زنی / دگر اسپ تازی و صید افگنی
دگر طرح افگند بازارها / دکاندارها از پرستارها
چه از عهده‌داران چه اصحاب فن / درون محل جمله بودند زن
ببازار شهر آنچه پیدا بدی / دران قصر دولت مهیا بدی
امارات دولت که بودی برون / بدان نظم ترتیب داد اندرون
بپانصد کنیزان ترکی نژاد / سلاح و سلب‌های ترکانه داد
بنظمی که آیین دربارهاست / صف آراستی جانب دست راست

ادب هشتم در بذل و ایثار آن پادشاه از دانش پنجم

نگارم ز ایثار آن شهریار — که آمرزدش لطف پروردگار
که هرگاه آن خسرو دوستکام — روان کردی سرچشمهٔ فیض عام
برآوردی نام از نثار درم — گران تا گران رفت صیت کرم
بامید ایثار آن پادشاه — که دست عطایش برآرد ز چاه
ز ارباب حاجت یکی نامراد — ز دهلی سوی مالوا رو نهاد
پس از رنج محنت که در راه دید — چو در شادی آباد مندو رسید
بر شیخ محمود لقمان رسید — که دردش تو اند بدرمان رسید
چو دهلی هم او را بده زاد جای — بدو بود این کس کهن آشنای
در آنجا ز اعیان درگاه بود — ندیم شه چرخ خرگاه بود
بدو عرض بنمود احوال خویش — خبر کردش از تنگی حال خویش
دگر گفت او را که ای دستگیر — درین تنگدستی مرا دست گیر
که دختی مرا هست ناکتخدای — قریب بلوغ و منم بینوای
بریدم از آن این ره دور دست — که آرم بکف مایهٔ عقد بست
بدو شیخ لقمان بگفت ای عزیز — ز انجاح حاجت ندارم گریز
بگیر از من آن وجه و دل شاد کن — دل از بند اندوه آزاد کن
ترا کار دشوار آسان کنم — باصلاح درد تو درمان کنم
چو این حرف بشنید لب برگشاد — که من بندهٔ مفلس و نامراد

چو محکم بد ارکان ایمان شاه — بفرمان بران بود فرمان شاه
که چون دور افتم ز راه صواب — که وقت نماز آید و من بخواب
در آندم نباید که دم درکشند — بگیرند دست من و برکشند
عبادات شب دوست تر داشتی — که زو نفع بسیار برداشتی
چو پاسی ز شب بازماندی شتاب — جهاندار بیدار گشتی ز خواب
نماز تهجد بسوز و گداز — نمودی ادا با هزاران نیاز
بدرگاه حق دست برداشتی — سر عجز بر خاک بگذاشتی
مراد خود از بارگاه خدای — بدریوزه درخواستی چون گدای
دگر بود فرمان فرمانروای — بخدمت گذاران طاعت گرای
که در عین هنگامهٔ انبساط — که مشغول باشم بعیش و نشاط
کفن یا بود هرچه مثل کفن — بپیش من آرند در انجمن
دران حال بر حسب فرمان شاه — شدی حاضر آن چیز در پیشگاه
نظر چون بر آن جامه انداختی — دل از عیش و عشرت بپرداختی
بعبرت ازان بزم برخاستی — بخلوت دگر مجلس آراستی
چو در گوشه رفتی بسوز و گداز — نشستی بصد عجز بر جا نماز
چو مجرم که یأسش بود از خلاص — دهد تن بلرزش ز بیم قصاص
مصلا که سلطان برو بر شدی — ز آب دو چشم ترش تر شدی

ندیم نکو رای نیکو نهاد   ز نیکو نهادی بدو عرض داد
که این مرد آوارهٔ روزگار   ز درگاه فضل تو امیدوار
ز جور فلک رنج بسیار دید   بپایان ز دهلی بدینجا رسید
که از فیض سلطان شود کامیاب   بتابد برین ذره هم آفتاب
ولی هدیه بهر خسرو حق پرست   ندارد بجز مشتی گندم بدست
چو بشنید احوال آن بینوای   بسی شادمان گشت فرمانروای
ازان پس به لقمان ز روی عتاب   بفرمود سلطان عالی جناب
که ای شخص بسیار بد کردهٔ   که او را بنزد من آوردهٔ
بهبینیم شایستهٔ شان خویش   که خود در قیمتی نزد مهمان خویش
ندیم نکو خو بدو عرض کرد   نبوده است شایان این زیبه مرد
بفرمود سلطان که ای همنشین   گر او را نبودی مقامی چنین
تو خود داد من ده ز روی تمیز   که در نفس خود هدیه باشد عزیز
بگو تا چه آورده پیش آورد   به پیشم رد آورد و خویش آورد
مقرر چنان شد بپایان کار   میان ندیم و شه نامدار
که در روز آدینه بعد از نماز   بمسجد دهد هدیهٔ با نیاز
در آن روز سلطان با دین و داد   بتعمیل فرمان بدو حکم داد
ز بالای منبر بفرمان شاه   فرو ریخت گندم بدامان شاه
به انعام آن هدیهٔ کم بها   گرانبار کردش بسنگین عطا
بسنگین عطائیکه در نمود   بدر ثمین دامنش پر نمود

بامید فیض از در شهریار | ز دهلی شدم وارد این دیار
نیارم عطای کسی در نگاه | بود روی من سوی ایثار شاه
ولیکن ز لطف تو دارم امید | ترا حق برآرد برآرم امید
که مارا بدرگاه سلطان بری | بمنزل رسانم بدین رهبری
بدو گفت آن مرد صافی نهاد | که مارا درین کار مشکل فتاد
که ذکر تو در حضرت شهریار | کنم بر چه اسلوب ای دوستدار
بود ذکر شخص از حسب یا نسب | یکی باید البته زین دو سبب
تو از هر دو تقریب شایان ذکر | یکی هم نداری کنم تا چه فکر
بگفتش که در خاطر نکته یاب | بیندیش فکری که باشد صواب
بنزد تو خود را رسانیده ام | دل از فکرها وارهانیده ام
چو این حرفها از زبانش شنفت | خموشید لقمان و چیزی نگفت
چو روز دگر رو بدیوان نهاد | گرفتش بهمراه و ره برگشاد
چو بنهاد پا بر در بارگاه | بر انبار گندم فتادش نگاه
که بر مردم بینوا و گدای | شدی قسمت از حکم فرمانروای
بدو گفت لقمان که ای دوستدار | ازین توده مشتی بگیر و بدار
به ارشاد شیخ آن کس نامراد | کفی بر گرفت و بدامان نهاد
مر این هر دو کس اندر آن بارگاه | رسیدند در حضرت بادشاه
چو فرمانروا روی بیگانه دید | که گاهی چنین صورتی را نه دید
ز لقمان بپرسید کاین مرد کیست | درودش بدرگاه ما بهر چیست

بفرمود که این داروی نابکار | در اصلاح عالم نیاید بکار
مگر در خور طبع آتش بود | در آتش اگر افگنم خوش بود
مرا این دم بباید باتش فگند | که بر دین مردم رساند گزند
یکی گفت کای خسرو محترم | کسی را عنایت کنش از کرم
بفرمود سلطان کای بی‌شعور | ز سر منزل دانش افتاده دور
ندارم برخود روا خوردنش | نیارم بکاری دگر بردنش

ادیب یازدهم در مباحثه دو نادان برخود غلط مغرور از دانش نجم

دو نادان برخود غلط خودنمای | خودی دوست دستور خودستای
عنان خرد داده هر یک ز دست | بصهبای پندار بیهوده مست
یکی بود از خاندان رسول ؑ | نهال سرابوستان رسول ؑ
ز اولاد قدسی نژادان بده است | که سرتاج ارباب ایمان بده است
دگر بود از نسل تیمور شاه | که بوده است شاهنشه جم کلاه
بدعوی بی سود فخر نسب | که نازد بران سفله بی ادب
ز هم گفته علم و ادب را وداع | بهم بحث‌ها داشتند و نزاع
یکی فخر کردی که من سیدم | ز ذریّه طاهر احمدم
که دارد چو من خاندان بزرگ | مراهست نام و نشان بزرگ
که لولاک در شان جدّ من است | شفاعت به پیمان جدّ من است
گزشت از فلک پایه برزم | که از دودهٔ احمدؐ و حیدرؑ م

بچشم مهندسین اگر بنگری | با خلاق پیشینیان پی بری
که باآن چنان قدر و مقدور خویش | دل کس بنخوت نکردند ریش
بخلقی چنین زندگی کرده اند | دل عالمی در کف آورده اند

ادب نهم در ترتیب اولاد خدام و غیره از عطایا از دانش پنجم

بروز سواری و دربار عام | بهر کس که سلطان شدی همکلام
بافزایش پایه اعتبار | بدو لطف کردی درم صد هزار
بر اولاد خود یا بارباب جاه | جهاندار چون بر فکندی نگاه
شدی شکرین لب بشکر خدای | شگفتی چو گل طبع فرمانروای
بشکرانهٔ لطف پروردگار | که جاری شدی بر لب شهریار
گدا را جهانبان خلجی نژاد | به پنجاه درهم همی کرد شاد

ادب دهم در ورع و تقوی سلطان مغفور از دانش پنجم

یکی طرفه معجون چون کیمیا | مرکب شد از بهر فرمانروا
در آن رفت اجزائی نادر بکار | درم صرف شد اندر آن صد هزار
به پیش وی آورده کردند عرض | که اصلاح جسم آدمی راست فرض
شد از فکر بسیار و صرف کثیر | هیولای این نسخه صورت پذیر
بفرمود تا جمله اجزای آن | بخوانند در خدمتش حاضران
چو یک جزو اجزای آن جوز بود | همی نام آن را که سلطان شنود

بخندید و فرمود فرزانه مرد ❊ در دانش و معرفت باز کرد
که ای بی‌خبر مردم تیره‌رای ❊ ره راست گم کرده بی رهنمای
شما هر دو از عقل بیگانه اید ❊ که بر شمع تصویر پروانه اید
بکف نقد مطلب نیاورده اید ❊ ره گنج مقصود گم کرده اید
بسیّد بگفت ای سیادت‌مآب ❊ سوال مرا ده بدانش جواب
طریق کرامی سیاری بگوی ❊ ز فضل بزرگان چه داری بگوی
علیؑ و بتولؓ است گر مام و باب ❊ ترا چیست حاصل زان انتساب
به جدّ تو بوده است پیغمبری ❊ بود منصب ذات تو خودسری
بذات تو فضل و هنر بایدت ❊ کمال بزرگان چه کار آیدت
چو نبود کمالی ترا در وجود ❊ ترا از کمال بزرگان چه سود
پدر عالمی را نظر باز کرد ❊ نیارد پسر چشم خود باز کرد
پدر عالمی را بصیرت فزود ❊ پسر دیدهٔ خود نیارد گشود
ولای تو فرض است بر مومنان ❊ ترا زین چه حاصل بگو ای فلان
ثوابی نباشد ترا در بدل ❊ برد حاصلش عامل آن عمل
اگر از تو پرسد رسالتمآب ❊ سوالی کند گر ز تو بوتراب
که ای بی‌خبر ننگ اولاد من ❊ برنجم چو آئی فرا یاد من
تو از مسلک من برون تاختی ❊ لوای بغاوت برافراختی
فگندی به پشت خود اطوار من ❊ نرفتی دو گامی برفتار من
چه داری جواب نبیؐ و علیؑ ❊ نیاید ز تو پاسخ منجلی

دگر گفتی از غایت ابلهی   که هست انتسابم بشاهنشهی
خدیو جهانگیر تیمور شاه   شهنشاه جم جاه انجم سپاه
چه هند و چه روم و چه ایران زمین   چه مصر و چه قبچاق تا حد چین
دگر ملکها تا ورم در شمار   که باشد بتاریخ تفصیل وار
گرفت آن شهنشاه بیدار بخت   ز بسیار فرماندهان تاج و تخت
چو کردند آن تختها را شمار   ز روی شمار آمده بیست و چار
ملوک جهان بندگانش بدند   زمین بوس بر آستانش بدند
پس از وی در اولاد آن بادشاه   جهانداوری ماند تا دیر گاه
کسانیکه سیر سیر کرده اند   بتاریخ شاهان نظر کرده اند
کسی را نسنجند هم سنگ او   نگیرند شاهی هم اورنگ او
ز عالم برفتند شاهان بسی   نیامد در اسلام چون او کسی
منم یادگار تبار بزرگ   نیایم بود شهریار بزرگ
که جوید ز من برتری بر زمین   چه قیصر چه خاقان چه فغفور چین
چو آن هرزه لافان بیهوده جای   سخن پروران نکوهیده رای
ز بیهوده گفتار بالا و پست   یکی هم از آن هر دو لب را نه بست
ز بیهوده گویی ستوه آمدند   بر مرد دانش پژوه آمدند
که آن مرد پیر خردمند بود   سخن سنج و گنجینهٔ پند بود
بر او هر یکی دعوی خویش گفت   چه دعوی که با ابلهی بود جفت
چو پیر جهاندیدهٔ نکته یاب   شنید این دو دعوی دور از صواب

خود از انبیا بیش و کم صد هزار | گذشتند ازین دار ناپایدار
که البته فرزند و زن داشتند | گذشتند و اولاد بگذاشتند
ازان خاندانها هزاران هزار | پراگنده باشند در روزگار
بکسی راند اند کسی زینهار | که اینکس بود از کدامی تبار
چنان گشته آن خاندانها نهان | کزو نیست آگه کسی در جهان

ادب دوازدهم در نیرنگی این عالم نیرنگ از دانش پنجم

جهان دیده مردی سفر کرده | به نیرنگ عالم نظر کرده
همی کرد نقل بصیرت فزای | بعبرت جهانبین مردم کشای
بحکم ضرورت که پیش آمدم | برون من ز بنگاه خویش آمدم
بکشتی نشستم در رود گنگ | روان گشت کشتی سوی ملک بنگ
بکشتی من چند جاشو بدند | نکو خدمت و هم نکو خو بدند
دران جاشوان نوجوانی بده است | بتاب و توان پهلوانی بده است
بکار خودش گرم و چالاک بود | جوانی جوانمرد و بیباک بود
ازان هر یکی حرمتش می نمود | عزیز دل و جان آن قوم بود
بپرسید از مهتر جاشوان | چرا میکنی حرمت این جوان
بگفتا که هم پیشه و قوم ماست | بدین کس مرا ربط و پیوندهاست
بگفتم که در حالت همسری | چرا میدهی بر خودش برتری
بگفتا که از نسل شاهان بود | ز تخم حکومت پناهان بود

مگر آنکه در عرصهٔ داوری — ز روی بزرگان خجالت بری
سپس پیر دانشور باتمیز — بشهزاده رو کرد و گفت ای عزیز
گرفتم که خود بودهٔ بادشاه — زدی بر سرت خسروانی کلاه
چو امروز بر تارکت تاج نیست — بدست تو سررشته باج نیست
نزیبا بود بر تو نام شهی — که بر خود نهی از رہ ابلهی
نه لایق که گوئی منم بادشاه — که امروز محرومی از تاج وگاه
ز تخم کیومرث تا شهریار — بسا کس که نارد کسی در شمار
نزیبد ترا این همه فخر و ناز — که کوته شد آن داستان دراز
کجا رفت تیمور و شاهنشهی — کسی را نباشد بدان آگهی
کمالی که آخر زوالش بود — نه جای بچشم کمالش بود
اگر خواهش سروری در دل است — که از دل برآوردنش مشکل است
علم برکش و چتر بر سر بزن — بکف تیغ الماس گون برق زن
بکش زیر ران ادهم بادپای — بزن چوب بر کوس نصرت صدای
بکشورکشای کمر چست بند — بآهنگ شاهان بعزم بلند
کسانیکه بیجوهر افتاده اند — ز مادر به بیدانشی زاده اند
بنازند بر فضل آبای خویش — نیابند بر آسمان جای خویش
ز راه ادب دور افتاده اند — عنان در کف رهزنان داده اند
ندارند جز فخر در بار خویش — ازان گرم دارند بازار خویش
نرخشد اگر تیغ تو در مصاف — مکش تیغ تیز زبان از غلاف

ادب چهاردهم در الم عارفان از عارفان از دانش پنجم

من از عارفان نکته آورم | برسم هدایت بکاغذ برم
ز بیگانه یابند اگر صد گزند | نگردد دل ایشان چنان دردمند
که از خردهٔ ضربت دست دوست | تو گوئی دَرَد بر تن زنده پوست
چو رفت ابن منصور بالای دار | که پوشیدنی راز کرد آشکار
بکشتن گهش گرد گرد دید خلق | ز اهل عمایم ز اصحاب دلق
ز هر سو برو سنگها میزدند | بفتوای شرع خدا میزدند
ولی بر سر دار بیدار مرد | بر آن ضربها اعتنائی نکرد
در آن جمع شبلی که حاضر بده است | بحال بد و نیک ناظر بده است
به تبعیت بندگان خدای | که جا داشتندے در آن تیره جائی
گلی تازه را که بودش بدست | بیفگند شبلی بر آن حق پرست
بر آن ضرب گل آن جفا دیده مرد | کشید آه سرد از دل پر ز درد
ازین بوالعجب حال عبرت فزای | بحیرت فرو رفت مرد خدای
بگفتش که ای محرم راز دوست | سبب را بمن گوی برکنده پوست
بدان سنگهای جگر دار مرد | دل دردمندت نیامد بدرد
بضرب گلم ناله کردی چرا | کشیدی ز دل آه سردی چرا
چو این حرف شبلی رسیدش بگوش | بگفتش که ای مرد با عقل و هوش
گزندم از سنگ دیوانه ها | نباشد که از حرف فرزانه ها

نیاگان او با فر و فرهی ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ به بنگاله کردند فرماندهی
چو بر یک روش نیست دور سپهر ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ سعادت از آن دوده ببرید مهر
کسی را که اختر نه یاور بود ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ ز امروز فرداش بدتر بود
بتدریج نوبت بدینجا رسید ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ که امروز دیدی بچشمان دید
ز شاهی و سرداری و مهتری ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ کشیده است کارش بجاشوگری
ازین قصه معلوم شد اصل حال ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ که اصلی ندارد نسب جز خیال
ندانند مردم پس از چند پشت ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ که از اصل نرم ست یا از درشت
بود خاندان تا بمال و کمال ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ بزرگی آن دوده ماند بحال
از آن پس که زو دانش و مال رفت ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ نحوست خرامید و اقبال رفت

ادب سیزدهم در ترک غفلت از دانش پنجم

درین مدت عمر شصت سه سال ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ بسی دیده ام از کمال و زوال
که بسیار ساماں پریشان شده است ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ پریشان بسیار ساماں شده است
ز پستی و بلندی و عروج و نزول ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ ز اوج و حضیض و ز رد و قبول
ز پیش نگاهم ازین پهن دشت ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ سوار و پیاده بسی برگذشت
بسی دوستان و عزیزان من ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ گذشتند از پیش چشمان من
ولی اندرین عرصهٔ دار و گیر ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ نباشد مرا چشم عبرت پذیر
اگر چشم عبرت گشاید کسی ‌‌‌‌ — ‌‌‌‌ ز نادیدنیها نه بیند بسی

زدم اندران جا بسی دست و پای　　　که بیرون بر آرم ازان بند پای
ولی فکر من ره بجائی نبرد　　　بصحرای ناکامیم ره سپرد
بدریافت این حال دریافتم　　　که بوده است نقصان بدریافتم
قضا گر نباشد بدو سازگار　　　نیاید ز تدبیرها هیچکار
اگر بیخبر دور بود هوشمند　　　کسی سر نیارد برون زین کمند
کنون امر دیگر نگارش کنم　　　دگر سرگذشتی گزارش کنم
که وقتیکه بودم بزندان اسیر　　　نبودی مرا جز خدا دستگیر
احبای اشفاق فرمای من　　　چو پروانه بر شمع شیدای من
دران فرصت بیغمی‌های من　　　جلیسان بزم طرب‌زای من
ز روی ریا لاف یاری زدی　　　دم الفت و دوستداری زدی
چو نیرو ندیدند در بال من　　　نگشتند پرسان احوال من
ازان جمله احباب گر یکدو کس　　　که بودش به بهبود من دسترس
پی دیدنم آمد و دید و رفت　　　ز احوال من باز پرسید و رفت
بر اخلاص او اعتمادم بودی　　　امید حصول مرادم بدی
یکی زان دوسه بندگان خدای　　　همی بود با من کهن آشنای
که دعوای اخلاص من داشتی　　　مگر سیرت اهرمن داشتی
بفرجام دیدم خلاف مراد　　　نهال امیدم بر عکس داد
نیامد ازان کس مددگاریم　　　نکرد اتفاقی بغمخواریم
درین چار گلزار بی آبروی　　　نیابم ز مهر و وفا رنگ و بوی

دل آزار حرفی بگوشم زد دست　　برون آورد مغز جانم ز پوست
کسی را که در باطنم راه نیست　　ز نقص و کمال من آگاه نیست
ننالم اگر سنگسارم کنند　　ز نجم اگر سر بدارم کنند
هر آنکس که دانای عالم بود　　شناسای نقص و کمالم بود
بحرفی دلم را بدرد آورد　　بنای سرورم بگرد آورد

ادب پانزدهم در بیوفائی دوستان یا کار از دانش پنجم

زمانی که بی غم بسر بردمی　　نگشتی به پیرامن من غمی
بناگه ز نیرنگی کار چرخ　　که بر یک روش نیست رفتار چرخ
دگرگونه شد صورت حال من　　نماند آنچه بد نیروی بال من
چو کجبازی چرخ رفتار اوست　　اسیری آزادگان کار اوست
بناسازی روزگار زبون　　بناگه فتادم بزندان درون
در آن چند روزی که بودم دران　　دو امر بزرگ آزمودم دران
یکی آنکه تقدیر قدرت نمای　　دگرگون نگردد بتدبیر رای
خرد را گرفتم بیاری خویش　　بجستم از در رستگاری خویش
بتدبیر من شد خرد کاربند　　مهیا شد اسباب رستن ز بند
ره راست پیش نظر داشتم　　ولی یک دو گامی نبرداشتم
که با وصف چندین طریق گزین　　ز دستگر متین وزرای ازین
ز صد بر یکی هم نکردم عمل　　بحکم قضا کس نیارد خلل

اگر شاه دگر مرد درویش یافت
بپا مردئ همت خویش یافت
سکندر که او هفت کشور گرفت
جهانرا کران تا کران بر گرفت
چو همت به تسخیر عالم به بست
در آورد نقد سعادت بدست
کنی گر بهمت بکارد شجر
بهار سعادت شود بارور
اگر جفت همت کنی رای خویش
نهی بر سر سروران پای خویش
کسی را که همت کند رهبری
کند بخت اقبال فرمانبری
کسی را که گنج سعادت دهند
نخستین بکف نقد همت نهند
گدایان بهمت بدولت رسند
سفیهان بهمت بحکمت رسند
سعادت که وابستهٔ همت است
بری همتان کی در آید بدست
چو دامان همت بدست آوری
کند بخت و اختر ترا یاوری
کسی را که یاری کنند این دو یار
فتد بخت و اختر بدو سازگار
کسانرا بود نسبتی باکسان
نباشند جنس کسان ناکسان

ادب هفتدهم در ذکر انقلاب بعضی از خاندان دولت بنگاله از دانش پنجم

زتاریخ بنگاله آرم سخن
خوش افسانهٔ بر نگارم کهن
که چون شمس دین از جهان رخت برد
بخردی بملک عدم ره سپرد
که از تخمهٔ شمس دین بزرگ
بدو هم از دو جانشین بزرگ
بدی کنس نامی یکی چاکرش
زمیندار از هندوی فرمانبرش
گهی صولت شیر نر داشتی
چو روبه گهی مکر بر داشتی

کسی را بسر شور اخلاص نیست / کسی را بدل نور اخلاص نیست
جهان مسکن دیو مردم شده است / کز و مردم و مردمی گم شده است
مهمات مشکل که پیش آیدت / کسی عقدهٔ کار نگشایدت
رها کن بلطف خدا کار خویش / که جز وی نیابی مدد کار خویش

ادب شانزدهم در ثمرات همت از دانش پنجم

ملکزاده از تبار بزرگ / همی رای جست از حکیمی سترگ
که ای دانش آموز حکمت مآب / زبانت کلید در فتح باب
در آنم کز اندیشه ورای خویش / بصدر سعادت کنم جای خویش
بمال و منال و بجاه و جلال / بملک و سپاه و بفضل و کمال
میسر شود پایهٔ برترم / ز امثال خود گوی سبقت برم
بود فیض عام تو ابر بهار / که بارد بگلزار و هم خار زار
کشی گوهر رای در گوش من / گرانبار منت کنی دوش من
که آید عنان مرادم بکف / رسد تیر تدبیر من بر هدف
حکیم این سخن چون از و گوش کرد / در حکمتش گوهر گوش کرد
که ای مرد بیدار بیدار بخت / ز تخم شهان وارث تاج و تخت
گر این دود پیچیده اندر سرت / که چتر شهی بر زنی بر سرت
ز دانش کنم نکتهٔ دلنشین / که بر پشت یکران همت نشین
چه ملک و چه مال و چه قدر و چه جاه / چه علم و چه فضل و چه تاج و چه گاه

بوقتی که شه مست و مدهوش بود — بسر اندرش باده در جوش بود
بخنجر جدا کرد از تن سرش — سپرد آن سیه رو بخاک اندرش
از آن خاندان هر که بوده است مرد — غلامش ته تیغ بیداد کرد
پس آن بندهٔ دودمان شهی — برآمد براورنگ فرماندهی
چو دو ماه بگذشت ازین سرگذشت — برد آب شمشیر از سر گذشت
نیاورد تاب تحمل دگر — ببستند مردم بکینش کمر
بزرگان دولت پی انتقام — کشیدند شمشیر کین از نیام
چو آن نابکار تبه روزگار — بپاداش کردار شد همکنار
در آن دوده از دست آن تیره بخت — نبوده است کس وارث تاج و تخت
که بر تخت شاهی نهد پای خویش — زند تکیه بر جای آبای خویش
ارا کین دولت ز روی وفاق — نمودند با همدگر اتفاق
که بی بر شد آن خسروانی درخت — یکی را بباید نشاندن به تخت
مگر آنکس از تخم شاهان بود — ز ابنای کشور پناهان بود
خصوص از سلاطین پیشین بنگ — کند نو کهن رسم و آئین بنگ
پی جستن وارث تخت و تاج — که بر نام او سکه یابد رواج
براه طلب گرم بشتافتند — در آخر ز ناصر خبر یافتند
که در روستائی در افتاده زار — نمودی بسر عمر ناپایدار
بیاری اقبال و تائید بخت — برسم نیاگان برآمد به تخت
بسی سال فرماندهی کرد و رفت — دمی چند گوئی برآورد و رفت

گهی صورت شیر غران بُدی | گهی شکل روبه گریزان بُدی
بزور و بزر آن نکوهیده رای | ز فرمانبری گشت فرمانروای
چو کرد اختر طالعش یاوری | برآمد به تخت جهان داوری
به عهد خود آن کافر پرعناد | در جور بر روی مردم کشاد
ز مسلم به دل کینه‌ها داشتی | بر و ظلم بی حد روا داشتی
پس از مرگ آن هندوی تیره رای | جدو پور او گشت فرمانروای
بتربیت قطب دور زمان | که او قطب عالم بدی بیگمان
چو او را سعادت بُد اندر نهاد | نکوهیده کیش پدر ترک داد
مسلمان شد آن مرد نیکو مآل | بدل گشت نامش بنام جلال
چو از دور او دوره‌ها درگذشت | بفرجام ازین تنگنا درگذشت
پس از وی پسر جای او را گرفت | که بر تخت فرماندهی جا گرفت
شه بیخرد احمدش نام بود | مدامش می عیش در جام بود
سر و کار بودش بمعشوق و می | نه کاری به اُردی نه پروا ز دی
چو سلطان به بیهوشی از داد رفت | بمردم بسی جور و بیداد رفت
چو دیدند ارکان فرصت طلب | ز سلطان چنان غفلت روز و شب
بهر سر سر سروری اوفتاد | که هر کس بلشکر سری اوفتاد
غلامی سیه کار و گم کرده راه | که ناصر بُدی نام آن روسیاه
بدرگاه شه آبرو داشتی | بدل تخت و تاج آرزو داشتی
چو صیاد هر دم بدی در کمین | که بُرّد سر شه بشمشیر کین

جهاں پیشوا انجم کبری بنام ‌ ‌ ‌ که آن زو زخوارزم بودش مقام
پی رہنمائی خلق خدائے ‌ ‌ ‌ بعہد رہدایت ہمی داشت جای
کمالات اورا ز مردم شنید ‌ ‌ ‌ ره دور در اشتیاقش برید
رسانید در خدمتش خویش را ‌ ‌ ‌ پی نوش زد در جگر نیش را
بدرد دل فخر پے برد شیخ ‌ ‌ ‌ بدو خدمت و لک بسپرد شیخ
برای قیامش پی چند گاه ‌ ‌ ‌ اوتاقی بدو داد در خانقاه
که از وی دہد کار خود را انتظام ‌ ‌ ‌ مگر کار خود را دہد انتظام
بقیلوله پیر مبارک وجود ‌ ‌ ‌ زمانیکه پہلو بدل می نمود
بتصفیه قلب ظلمانیش ‌ ‌ ‌ که بر تابد انوار انسانیش
که از زنگہا ساده گرداندش ‌ ‌ ‌ غبار تعین برافشاندش
ہمی بر دل آں نکو سیر رای ‌ ‌ ‌ بفرصت رساندی نز انگشت پای
بسر آمدش چند روزی بران ‌ ‌ ‌ که بودی بخدمت چو خدمتگراں
بروزی سیه باسری پر ز باد ‌ ‌ ‌ بآموزگاہی گزارش فتاد
دو کس دیدن آں پیر دانش متاع ‌ ‌ ‌ که بودند باہم به بحث و نزاع
دمی اندراں جایگه ایستاد ‌ ‌ ‌ بتقریر آں ہر دو کس گوش داد
بفہمش نیامد ازاں گفتگوی ‌ ‌ ‌ ازاں رو ملالی بدو داد روی
که خود اندراں دانش دلکشای ‌ ‌ ‌ کتابی ازو بود دانش فزای
پس از غور بسیار و فکر دراز ‌ ‌ ‌ برو کشف شد این معمای راز
که از عقل و نقل آنچه در سینه بود ‌ ‌ ‌ مگر سینه از علم گنجینه بود

پس از وی در اولاد آن بادشاه — خطاب شهی ماند تا دیرگاه
چو امروز جویند جویندگان — ره خوض پویند پویندگان
از آن خسروان از آن خسروی — وز آن شوکت و حشمت دنیوی
از آن دودمان بزرگ شهی — که بوده است با فر فرماندهی
اگر مانده باشد کسی فی المثل — ندانم که دارد چه شغل و عمل
بکار خسیسی در افتاده است — که بر خود در فضل بگشاده است
همین حاصل این حکایت بود — بداند که آنرا درایت بود
که دانندهٔ تا بماند بجای — همی باز داند ز شاه و گدای
شناسندهٔ هر کسی تا که هست — بیاد آورد آن شناسا که هست
چه مردم شناسا ز دنیا برفت — شناسائیش با شناسا برفت
نیارد کسی باز نامش بیاد — تو گوئی که او خود ز مادر نزاد

ادب هیجدهم در حرمان مقصود از دانش پنجم

کنم نقل فخر زمان فخر راز — کشایم در گنج پنهان راز
که پیرانه سر پیر دانش نهاد — در اندیشهٔ علم باطن فتاد
که از دستیاری خود پای دل — برون آرد از کنده آب و گل
کند مرکب سرکش نفس پی — نماید مقامات توحید طی
ولی رهبر کاملی ناگزیر — درین ره برهرو شود دستگیر
بجویائی آن پختگان رهنمای — بیاورد در شرط تفحص بجای

ز گم گشتن آن فنون زبون
که گردد بتیه خودی رهنمون

بوحشت سوی خانه خود شتافت
ز گنجینه سرمدی رو بتافت

همانا که بر صدر جاه و جلال
زدی تکیه از وجه فضل و کمال

خیالش که چون آن کمالم رود
بد و جمله جاه و جلالم رود

مرا این پوچ اندیشه ناصواب
بناکام راند از در آنجناب

دگر راوی پر نگارد همی
مر این نقل را بر گزارد همی

که روزی ازو فخر کرد این سوال
گر پر فشاند به اوج کمال

اگر سالک این طریق صواب
کند دانش معنوی اکتساب

بفرما که در مدت چند روز
برو تابد آن نیر جانفروز

جوابش بفرمود شیخ اجل
سیه مست صهبای فیض ازل

که آن حال گفتن نیارد کسی
که آگاهی از وی ندارد کسی

ولی باز گویم ترا در جواب
که دوری این ندارد حساب

چهل سال باید تکاپو نمود
که سالک در آن منزل آید فرود

چو علامه از شیخ پاسخ شنود
دگر بار از وی گذارش نمود

که مقدار این مدت دیر باز
زمان طویل است عهد دراز

که تا آن زمان صبر نتوان نمود
توانی که بر کمتر آری فرود

بفرمود شیخ عدیم المثال
فرود آرمش بر ده و دو سال

سپس گفت از این هم بکمتر زمان
رسی تا بمقصود خود بیگمان

مگر در زمان نفس بر زدن
توانی بعرشش بر این پر زدن

چو آگہ بد از درد آنمرد شیخ ‌ ‌ ‌ چو حرف غلط محو میکرد شیخ
پس از آگہی فخر ازین سادگی ‌ ‌ ‌ بزنداں در آمد ز آزادگی
کہ نفس زبونش بر و چیرہ گشت ‌ ‌ ‌ چناں روز روشن بر و تیرہ گشت
چو او را نبود ایں سعادت بہ بخت ‌ ‌ ‌ ز دار سلامت بروں برد رخت
گمانش کہ علم مشیخت مآب ‌ ‌ ‌ مبادا کہ ظنی بود در حساب
ز تلبیس ابلیس پر مکر و کیں ‌ ‌ ‌ دگر آں گماں شد بدل بالیقیں
کہ بالفرض موجود باشد اگر ‌ ‌ ‌ بخارج مرایں علم خاص بشر
بحکم موانع کہ آید بہ پیش ‌ ‌ ‌ نیابم ازاں علم گر کام خویش
نگردم ز فیضان آں بہرہ یاب ‌ ‌ ‌ ز چشم دلم برنخیزد حجاب
دہم جان شیریں ز فرط ملال ‌ ‌ ‌ کہ از من رود دانش شصت سال
بامید موہوم علم لطون ‌ ‌ ‌ شود از دلم محو پیشیں فنون
براہی کہ مجہول باشد بحال ‌ ‌ ‌ قدم کے نہد سالک خوردہ سال
غرض آں گرفتار اوہام خویش ‌ ‌ ‌ کہ چوں خود ندیدی در ایام خویش
زہنگامہ آرائی نفس دوں ‌ ‌ ‌ کہ بر وی و مادم دمیدی فسوں
چناں عالم ذوفنوں پختہ رای ‌ ‌ ‌ رہ رفتنی کردہ گم زیر پای
چو اینگونہ حالی بدو دست داد ‌ ‌ ‌ گسست از دلش رشتۂ اعتقاد
چو نادان غلامانِ بی پا و سر ‌ ‌ ‌ شد از خانقاہش بروں بیخبر
ارادت کہ با مرشدِ دستگیر ‌ ‌ ‌ بود بہر مسترشداں ناگزیر
نبودش بشیخ آنچناں اعتقاد ‌ ‌ ‌ چناں بد مریدی بعالم مباد

چو از رہ برد غول نفس زبون   چہ کار آیدش دانش چند وچون
اگر یاورش نیست فضل خدای   نیاید بکار کسی علم ورای
بحرمان مقصود فرزانہ مرد   تاسف بود کار دیوانہ مرد
کہ چون فخر رازی بسے نامور   گذشتند ازین کہنہ کاخ دو در
کس از نام آنہا خبردار نیست   نشانی بگیتی پدیدار نیست
بسے از بزرگان با علم ورای   بناکام رفتند ازین خاکنای

ادب نوزدہم در فوائد بنای باقیات صالحات از دانش پنجم

بباید کہ بر بندہ ہای خدای   عطا کن بقدر عطای خدای
بقدر تواں بار بر سر نہی   بر اندازۂ داد حق در دہی
بروں باشد از حد نیروی خلق   نبرتابدش زور بازوی خلق
ازیں خوان نعمت کہ بنہادہ اند   ترا ہم نصیبی ازاں دادہ اند
بداں مایہ قدرت کہ داری بدست   دل آزردۂ را دل آری بدست
گر دست آں بندۂ پر نیاز   بدفع بلای تو گردد دراز
تو باشی زحال دعا بیخبر   کہ باشد بہ تیغ بلاہا سپر
بتذکار نقلے نگارم کنوں   مثالی مناسب بیارم کنوں
عزیزیکہ توفیق بودش رفیق   برو بود بخت ہمایوں شفیق
بآسایش بندگان خدای   بصحرا بنا کرد مہماں سرای
ہر آنکس کہ زاں سوی افتادی رہ   فرود آمدی اندراں جایگاہ

نویدی چنین آمدش چون بگوش ‌ ‌ ‌ بشادی شد از هوش آمد بهوش
چو آمد بخود فاضل سست رای ‌ ‌ ‌ بعرضش رسانید کای رهنمای
مرا تا بمقصد کُنی رهبری ‌ ‌ ‌ بدان جای ما را از این رهبری
چو بشنید عرض طلبگار مرد ‌ ‌ ‌ خداوند ارشاد ارشاد کرد
ترا گر بدل باشد این آرزوی ‌ ‌ ‌ که در پیری آری تو آبی بجوی
مشرف بقرب الهی شوی ‌ ‌ ‌ ز خاصان درگاه شاهی شوی
همه تن دهی تن بفرمان من ‌ ‌ ‌ برون نادری سر ز پیمان من
برو در فلان خانهٔ میفروش ‌ ‌ ‌ سُبوی پُر از می بیا در بدوش
چو این حرف در گوش او کرد جای ‌ ‌ ‌ کز این نغمه گوشش نبود آشنای
ز خود رفت علامهٔ روزگار ‌ ‌ ‌ تو گوئی بر آمد ز جانش دمار
ز راه خطا ره بمنزل نبرد ‌ ‌ ‌ که نفس خطاکارش از راه برد
سگالش گرفت از تباهی رای ‌ ‌ ‌ که این کار از من نباشد بجای
کشم گر سبوی پُر از می بدوش ‌ ‌ ‌ نهم پا برون از در میفروش
چو بینند از من چنین ناسزای ‌ ‌ ‌ بگویند بیگانه و آشنای
دل هر که روشن شد از نور عقل ‌ ‌ ‌ بداند همین حاصل هر دو نقل
که منشا بود هر دو را حسب جاه ‌ ‌ ‌ بیک جا نشود منتهی هر دو را
کجا جمع آید خودی با خدای ‌ ‌ ‌ ز خود بگذری تا رسی تا خدای
نبود آن سعادت بتقدیر مرد ‌ ‌ ‌ از آن صحبت شیخ سودی نکرد
کسی را که توفیق نبود رفیق ‌ ‌ ‌ چه حاصل ز یاری پیر طریق

سرائیده سنجیده ابیات چند — بمضمون چست و بفکر بلند
به پیش وزیر آن هنرمایه مرد — برفت و ثنا خواندن آغاز کرد
چو شعر نخستین بگوش آمدش — خم قدردانی بجوش آمدش
بفرمود فرمان بفرمان گذار — که بخشند او را درم صد هزار
بناصر علی گفت که ای نکته ور — نیارم شنیدن ازین بیشتر
گشتم ار بگوش این دُر شاهوار — بهر بیت بخشم درم صد هزار
چو آن مایه نبود مرا در بساط — نیارم شنید از ره اختلاط
زخواندن از آن باز دارم ترا — که آن مایه دادن نیارم ترا
چو این حرف دستور سلطان نشان — شنید آن کهن شاعر نکته دان
برآشفت و نگرفته سنگین زرش — برون آمد آزرده دل از درش
چو برگشت برجای خود رادمرد — بقصد هجا خامه در دست کرد
بیاران ز درد دل خویش گفت — غم و غصه خاطر ریش گفت
که سودی نداد این گهر سفتنم — بکاری نیامد سخن گفتنم
بفکر سخن خون دل خوردنم — بمضمون تلاشی بسر بردنم
صله گر ندادی به تسکین من — زبان برکشادی بتحسین من
شنودی مگر جمله اشعار من — که جنسی چه قسم است در بار من
که از قدردان آفرینی برم — به از هفتصد گنج بادآورم
عزیزی ز وابستگان وزیر — شد آگه ازین شکل ناد لپذیر
برآمد از آن خانه و پا کشاد — بنواب این حال را عرض داد

یکی از بزرگان روشن درون | که راز درون باز دادی برون
پس از هشتن این سپنجی سرای | بخواب آمدش بانی آن بنای
بدو گفت آن پیر روشن گهر | که با من بگو سرگذشت سفر
بگفتش چه گویم ازان ماجرای | که میداشتم بند محنت بپای
مگر در بیابان براه خدای | رباطی همی کرده بودم بنای
کزان ره رود هرکه از رهروان | بیاساید آنجا ز پیر و جوان
قضا را یکی روز در گرم گاه | فروهیده مردی در آمد زراه
پناهی گرفت اندر آنجا دمے | که آساید از خستگی ها دمے
چو آسود صاحبدل از رنج راه | دعا کرد در بارگاه اله
که بر بانی این رباط خدای | در رحمت خویشتن بر گشای
دعایش که از روی اخلاص بود | خدای کریمش اجابت نمود
بیامرزدم لطف آمرزگار | ز بند بلا ساختم رستگار

باب بستم در استغنای ارباب کمال و کوچکدلی امرا

از دانش پنجم

چراغ شبستان روشندلی | سخندان خوش فکر ناصر علی
بمدح امیر امیران هند | گرانمایه دستور سلطان هند
که پور اسد خان بد آن نامدار | ز سلطان خطابش بده ذوالفقار

بدان حشمت و جاه و مال و منال — نیاورد مقدار خود در خیال
دگر آنکه از قدر صاحب کمال — برند آگهی مایه داران حال
که پیش بزرگان با آب و جاه — هنر دستگاه هنرور پناه
هنر را گرامی چو جان داشتند — هنرمند را شادمان داشتند
دگر آنکه باید هنرمند مرد — نباشد گدا پیشه و هرزه گرد
طمع را بیکسو گذارد ز خویش — گدا پیشگی دور دارد ز خویش
طریق قناعت کند اختیار — که در هر دو عالم شود بختیار
حصیر قناعت کنی جای خویش — که بر عرش عزت نهی پای خویش

ادب اول در معنی ادب مشتمل بر ذکر فضائل و رذائل

از دانش ششم

کنون بر طرازم که آداب چیست — ز معنی آن لفظ در باب چیست
ز نا گفتنی و ز نا کردنی — همانا کند حفظ نفس دنی
ادب هر کرا داد آبی بروی — نریزد خود و خلق را آبروی
نیارد کسی را ز جایش فرود — نه بر پایهٔ کس تواند فزود
بوصف ادب بر کشایم زبان — بتقریر خوش وا نمایم زبان
که در جمله گفتار و رفتارها — چه کار و چه کردار و هنجارها
رهِ مصطفی را کند پیروی — کز و پشت آداب گردد قوی

چو این قصه بشنید سالار هند | بمرکب بر آمد سپهدار هند
پی عذرخواهی ز کوچک دلی | بیامد بر شاه ناصر علی
چو دستور برخورد با مرد راد | ز دستش قلم برد و لب برگشاد
که من عذرخواهم ز کردار خویش | غلط کرده راهم بر فتار خویش
تو قصد دل آزاری ما مکن | مرا همچو محمود رسوا مکن
علی نام تو نام من ذوالفقار | نزیبد ترا همچو من زینهار
اگر همچو شمشیر خود ذوالفقار | علی کرده باشد شه نامدار
تو هم همچو من کن که زیبا بود | علی هرچه فرماید اعلی بود
ازین عذر رنگین دانا وزیر | وزین کسر نفس امیر کبیر
تر آمد بسی شاعر تر زبان | بسی عذر آورد ازو بر زبان
ز هم هر دو گر عذرخواه آمدند | ز بیراه رفتن براه آمدند
اگر چشم بینا گشاید کسی | بیاموزد آداب دانش بسی
در آن روزگار و درین روزگار | تفاوت بود همچو لیل و نهار
در آن روز بازار دانشوری | که بوده است عهد هنرپروری
هنرمند را اینچنین قدر بود | مقام هنرمایگان صدر بود
خردمند ازین نقل فرهنگ زای | برد بهره از دانش و هوش رای
یکی آنکه آموزگاری کند | بتهذیب اخلاق یاری کند
دهد سیرت رفتگان را بیاد | سعادت بود رهنمون مراد
چنان صاحب قدرت و اختیار | چنین باشد افتاده و خاکسار

رساند بهم بهر فرزند خویش   که جزوی ندارم جگربند خویش
پسر چون بود یادگار پدر   ازو تازه رو لاله زار پدر
به قیصر یکی نامه ارسال کرد   در آن نامه تذکار این حال کرد
که از برگ و سامان دولت مگر   چه آماده کردی برای پسر
چو فرمانده روم دید آن کتاب   تبسم نمود و نوشت این جواب
که آن مال و اسباب دنیای دون   بود گر برون از حسد چند و چون
نیرزد بر مرد دانش نهاد   که هست اولش کون و آخر فساد
بدو دل نه بندد خداوند رای   که جاوید با کس نماند بپای
ز مال و متاع جهان خراب   ز دانا نباید گرفتن حساب
که این چار گلزار بی آبروی   ندارد ز مهر و وفا رنگ و بوی
من از بهر پور گرامی گهر   نهادم بسی گنج فضل و هنر
به آداب نیکو بیاراستم   بتهذیب اخلاق پیراستم
سپردم بدو گنج فضل و کمال   مبرّا ز آسیب نقص و زوال
چو آمد ز قیصر بمصر این جواب   پسندید سلطان که دیدش صواب

ادب سوم در بیان فراست از دانش ششم

فراست ز اوصاف کار آگهی   بود شرط کلی بفرماندهی
که بر رو بدانا دگر پیش آیدش   بحکم فراست نظر بایدش
اگر حال آن قصر پیدا شود   دهد حکم بر هر چه فنونی بود

براندازه منصب و جایگاه   بود هر کرا هر قدر پایگاه
ادب را کند لازم ذات خویش   مهذب کند جمله عادات خویش
ز هر کس ادب می‌نماید نکوی   نکوتر ز فرمانده نیک خوی
ادب گر بود سیرت خسروی   حواشی بسلطان کند پیروی
رعایای آن سلطنت ناگزیر   بآداب نیکو شود خو پذیر

ادب دوم در مراسلهٔ سلطان مصر و قیصر روم باهمدگر از دانش شم

چو سلطان مصر و خداوند روم   کزان هر دو آباد بود آن دو بوم
بهم طرح وصلت در انداختند   بنای خصومت برانداختند
که هر یک ازان هر دو والا نژاد   بپور دگر دختر خویش داد
بدین هر دو وصلت که بنیاد گشت   دو کشور بهم شاد و آباد گشت
رعایای آن هر دو کشور بناز   کشیدند بر فرش راحت دراز
مهمات مشکل که رومی نمود   یکی عقدهٔ دیگری می‌کشود
جهاندار بیدانش و سست رای   که در مصر بوده است فرمانروای
کتاب عزیزی بقیصر نوشت   دران نامه انجه حرفها در نوشت
که از دولت و مکنت دینوی   بدی انچه شایسته خسروی
ز مال و متاع جهان جمله چیز   که باشد گرامی ترین و عزیز

چو دیدند حضار بزم امیر | بدانگونه تکریم آن مرد پیر
بر و عرض کردند از ضعف رای | شها نزا چنین خلق نبود سزای
گرایں رسم تکریم یابد بنای | شکوه خلافت نماند بجای
پدید آید اندر ریاست فتور | که افتد ز رعب مهابت بدور
چو بشنود هارون رشید این صدای | بخندید و فرمود فرمانروای
تواضع بود هر کرا خوی او | گریزد سگ نخوت از کوی او
چنان دولتی کی پسند خرد | که افتادگی هیبتش را برد
تواضع بود از کمالات مرد | پسندیده تر سیرت ذات مرد
ندارد برم دولتی آبروی | که از وی کنم ترک خلق نکوی

ادب ششم در نفاذ و ثبات احکام از دانش ششم

سزد دعوی مردمی بر کسی | که باشد ثبات و قرارش بسی
رسوخ دم است و ثبات قدم | که از وی زمردی زند مرد دم
کسی را که نبود ثبات و قرار | نیاید بمردانگی در شمار
بنای نهد هرچه از سخت و سست | بپایان رساند برای درست
دگر هرچه گوید ز چند و ز چون | خلافش نیارد برون از درون
مرایں هردو اوصاف همت فزای | بود لازم نفس فرمانروای
نگارند از غازی غزنوی | کز و پشت و بازوی دین شد قوی
که روزی بمیدان گزارش فتاد | نگاهش بمزدور و بارش فتاد

اگر سرّ آن قصه باشد نهان شود فیصل از فکر کار آگهان
نباید که بر گفتهٔ ناقلان کند کار نامرضیِ غافلان
که این نخل را نیست برگ و بری مگر رای صایب ز دانشوری

ادب چهارم در وصیت ابراهیم امام از دانش ششم

بوقتی که بومسلم نامدار بقصد خراسان همی شد سوار
براهیم امام اولین سروری ز عباسیان طالب افسری
بدین حرف او را برآمود گوش که زان پند افزایدش عقل و هوش
ز هر کس بدل بر گمانی بری نباید که از قصد او بگذری
بفورش اگر در نیاری ز پای نماند ترا قصر هستی بپای

ادب پنجم در تواضع از دانش ششم

من از ابن سماک و هارون رشید کنم نقل صحبت که باید شنید
که روزی مر آن مرشد شیخ و شاب بیامد بنزد خلافت مآب
جهانبان بجنبید از جای خویش بتعظیم برخاست بر پای خویش
ز هر گونه صحبت بهم داشتند سخنها ز بیش و ز کم داشتند
از آن پس که آن پیر صافی درون شد از بارگاه خلافت برون

مهابت نماند بدلهای خلق / نیاید بدآرایش رای خلق
بسی بر نیاید که آن سست رای / نماند بفرمانروای بجای

ادب هفتم در توصیت افراسیاب از دانش ششم

بداعیان خود گفت افراسیاب / خدیو جهانگیر کیوان جناب
که بر هیبت و شکل مردان جنگ / بلاف و گزاف جوانان جنگ
منازید از خفت عقل ورای / که دارم چنین فوج رزم آرای
مگر آنکه از بوتهٔ آزمون / زر مردمی بنیش آید برون
ز لاف و گزاف جوانان خویش / میفزای بر شوکت شان خویش
نخست آنکسان را بصبر آزمای / که در دشت کین بر فشارند پای
چو با دشمنان رو بهم آورند / بمیدان ثبات قدم آورند

ادب هشتم در تعلیم خسرو پرویز بفرزند خویش از دانش ششم

جهاندار پرویز کسری نژاد / بتعلیم فرزند خود لب گشاد
که ای پور دانش طلبگار من / بگوشش آر پند گهربار من
چو خواهی که در ملک آبای خویش / حکومت کنی بر رعایای خویش
چو قومی که بروی کنی سروری / تو باشی طلبگار فرمانبری
همانا که عقل بلندی گرای / بود همچنان بر تو فرمانروای
منه پای بیرون ز فرمان عقل / مده از کف خویش دامان عقل

که سنگی گران بر سر خویش داشت | دل خود ز سنگینیش ریش داشت
بتعمیر ایوان شاهی بدرد | مر آن سنگ می برد بیچاره مرد
چو پی برد سلطان بتکلیف مرد | دل دردمندش در آمد بدرد
چو بر درد مزدور پی برد شاه | بحالش تأسف بسی خورد شاه
بمزدور گفت از سر خویشتن | تو این سنگ را بر زمین برفکن
چو حمال فرمان شه گوش کرد | ازان بار خود را سبکدوش کرد
همان جای تا روزگاری دراز | بدی چشم مردم بدان سنگ باز
بدو عرض کردند کای شهریار | فتاده است سنگی که در مرغزار
چو اسپان ازان راه می بگذرند | ازان سنگ تکلیف ها می برند
کسی را خداوند فرمان دهد | که بردارد و جای دیگر نهد
چو بشنید سلطان کشورگشای | بفرمود که ای مردم سست رای
ازان حکم هرگز نه ورزم خلاف | نه آن تیغ خود را کنم در غلاف
در آن دم که از بار سنگین سنگ | بدیدم که پایش در آمد بسنگ
بفرمودمش حکم انداختن | ازان بار خود را سبک ساختن
کنون حکم برداشتن گر دهم | عنان خرد را ز کف در دهم
دو حکمی چنین کی دهد سروری | که باشد نقیض یکی دیگری
دگر حکم برداشتن گر دهم | چه بار شماتت که بر سر نهم
به پستی عزم و به سستی رای | شود ذکر من در جهان جای جای
ازان پادشاه ممالک کشای | که حکمش ندارد ثبات و بقای

غرور آدمی را بخواری کشد — سرانجام کارش بزاری کشد
چنان بد شود روز آن تیره بخت — که بر تخته اندازد از روی تخت
ز تیمور و ایلدرم رانم سخن — همانا بپایان رسانم سخن
چو قیصر بدستش گرفتار گشت — لوای شکوهش نگونسار گشت
بیامد بدرگاه کشورکشاے — مسلسل بزنجیرها دست و پای
خدیو مظفر ز روی عتاب — به ایلدرم کرد این خطاب صواب
که ای مرد مغرور شوریده سر — ز پست و بلند جهان بیخبر
تو خود این بلا بر سر آوردهٔ — در امن بر خود بر آورده
نوشتم بتو نامهٔ اتحاد — در آن درج کردم ز روی وداد
حصار کماخ و دو فاسد مواد — که آن هر دو مرد اند امّ الفساد
قرا یوسف و احمد فتنه جوی — به انگیزش فتنه ها کرده خوی
بنزدم فرست این دو سه فتنه مرد — اگر عذر داری توان نفی کرد
که بیرون کنی هر دو کس را ز روم — نیابند جائی در آن مرز و بوم
ز احوال آن مردم سر بباد — مفصل در آن نامه کردیم یاد
که چون غول ادبار شد رهنمون — نهادند پا از حد خود برون
مرا دیده از مسکن خویش دور — کشیدند سر از سر شر و شور
ز اخبار بی باکی آن دو مرد — شدم سوی ایران زمین ره نورد
که آن هر دو کس را دهم گوشمال — نگونسار سازم بچاه نکال
چو آوازهٔ نهضتم اوفتاد — رمیدند چون روبه بکنج نهاد

ادب نهم در تعلیم مرشد خلیفه به پسر خود از دانش ششم

ز مرشد خلیفه خلافت مآب — همی چند حرفی ز دم انتخاب
که فرزند خود را همی داد پند — که ای پور دانشور و هوشمند
چو خواهی که از رای دانش گرای — کند رعب تو در دل خلق جای
ره راست راستی برگزین — که نبود ره رستگاری جز این
ره راستان راستگاری بود — که این ره ره رستگاری بود
ندارد وقار آنکه گوید دروغ — چراغ کمالش نگیرد فروغ
ز مردان بریزد دروغ آبروی — بر نیکمردان نباشد نکوی
برو صحبت راستان برگزین — ازین نخل شیرین بری بازچین
ندانی که در صحبت چند روز — که با گل نشیند گل تیره روز
بخوبی بجای نهد پای خویش — که در دست خوبان کند جای خویش
مشو تا توان با بدان هم نشست — که از خار بن گل نیاری بدست
ز خر زهره نشنید کس بوی گل — بجز می نریزد ز مینای مل

ادب دهم در نکوهش کبر و غرور مشتمل بر مخاطبه تیمور با ایلدرم بایزید از دانش ششم

زبان برکشاید بلاف شعور — که او سر برآرد ز جیب غرور

زمابندگان گر نبودی قصور — خدارا که خواندی بوصف غفور
ظهور چنین وصف حق را نگر — نباشد سبب جز گناه بشر
گناه از من و وصف غفران ز تو — صدف از من و فیض نیسان ز تو
دگر هرچه باشد سزاوار تو — بدان چشم دارد خطاکار تو
چو بشنید تیمور از و آن سخن — فروخورد از و خشم آتش فگن
بر ویش در مرحمت باز کرد — مدارا و دلجوئی آغاز کرد

ادب یازدهم در سیاست نوشیروان از دانش ششم

روایت کنند از خلافت مآب — عمر ابن خطاب عالی خطاب
که در جاهلیت من از جای خویش — برون پا نهادم بسودای خویش
بسوی مداین شدم ره نورد — ز باب یمن داشتم چند برد
بقرب مداین چو کردم گذار — شدم با بلای سیاهی دوچار
گرفتند دزدان سر راه من — ببستند بر من گذرگاه من
متاع من از دست من سرسری — گرفتند دزدان بغارت گری
به بیچارگی بعد ازین سرگذشت — که سیلی چنان هایل از سر گذشت
بدرگاه کسری نهادیم روی — از و داد خود را شدم چاره جوی
که از عدل خویشم کند یاوری — بجای آورد خدمت داوری
چو کسری بفریاد من داد گوش — بفرمود فرمانده داد گوش
که ما را بجای فرود آورند — هم از شرط مهمانیم نگذرند

ندیدند جز روم جای پناه — رساندند خود را دران جایگاه
دهم شرح حال هزار کماخ — که درخواستم از روآن کهنه کاخ
ز روی نشان داده راستان — ز ایران بده است از گه باستان
چو امروز ایران زمین از من است — تمام و کمال آن زمین از من است
بدین وجه من از تو درخواستم — نبوده است بیهوده درخواستم
چو از مستی کبر نادان پسند — نگشتی بفرمان من کاربند
مگر اوفتادی ز راه غرور — بفرسنگها از ره عقل دور
به بسیاری ملک و مال و سپاه — ترا برد غول تکبر ز راه
دران نامه سوگند دادی مرا — بجنگ آوری پاکشادی مرا
چو ایلم نوشتی به تندخوئی — که ای لاف زن مرد پیکارجوی
بجنگم نیائی اگر از عراق — زنان ترا از تو باشد طلاق
به پیکار آماده کردی مرا — کشیدی بمیدان مردی مرا
بناچار کردم بدین سمت ردی — که با تو چنین ماجرا داد روی
نبودم تمنا به تسخیر روم — که کارم نبودی بدان مرز و بوم
بجنگ تو افتادمی گر بجنگ — بقتلم تو کی می نمودی درنگ
بلاها ز تو آمدی بر سرم — من آن حال بد را همی بنگرم
کنون هرچه دیدی ز خود دیده — نه از دیگری روز بد دیده
چو ایلدرم بشنید ازین خطاب — ز دانش بدینگونه دادش جواب
که ای شاه شاهان کشورگشای — بمانی جهان تا بماند بجای

که بیگانگان نکوئی گرای　　که امروز در خاک دارند جای
بخلق چنان زندگی کرده اند　　چه نامی به نیکی بر آورده اند

ادب دوازدهم در حسن اخلاق از دانش ششم

دگر مجمع محسنات است خلق　　که نیکوترین صفات است خلق
توی گرد ایمان بخلق نکوی　　نباید که مومن بود تندخوی
یکی تندخوی دیگری تنگدل　　که باشند آن هر دو کس سنگدل
نه بینند زنهار روی بهشت　　برایشان حرام است بوی بهشت
بدل هر که دارد بهشت آرزوی　　دل خلق جوید بخلق نکوی

ادب سیزدهم در غیرت از دانش ششم

دگر غیرت است از خصال گزین　　نیارم بلب وصف خاصش چنین
که باشد ز اوصاف ذات خدای　　غیور آمده است از صفات خدای
ولیکن بود صوری و معنوی　　یکی دینی و دیگری دنیوی
دهم شرح لفظش درین مثنوی　　که از معنی غیرت آگه شوی
بود معنیش حفظ چیزی چنان　　که لازم بود بر بشر حفظ آن
نخستین از و غیرت دین بود　　که خود بر یکی رسم و آئین بود
همانا که در امر و نهی خدای　　بود لازم مومن نیکرای
گر بایدش قدرت و اختیار　　اگر نیستش را زماند ز کار

بجائی مرا حاجبی داد جای — بمن گفت چندی درینجا بپای
که غارتگران تو پیدا شوند — ته تیغ خونریز یاسا شوند
از آن روز هر روز در چاشتگاه — فرستی طعام ملوکانه شاه
بهر روز در بارگاه شهی — همی رفتمی از پی آگهی
که وضع جهانبانیش بنگرم — برسم و ره دولتش پی برم
چهل روز بودیم مهمان او — همی خوردم از خوان احسان او
چو در آخر روز سکنای خویش — ز جای رسیدیم در جای خویش
همان جامه ها آمدم در نگاه — که بردند دزدان ز دستم براه
بر آن جامها اینکه بنهاده بود — یکی دست مقطوع افتاده بود
سپس کاغذی در نگاهم نمود — که در وی زر سرخ چهل تنگه بود
بر آن کاغذ زر رقم کرده بود — جهانبان کرم بر کرم کرده بود
که ای مرد مظلوم دزدان راه — ز بیدادی رهزنان دادخواه
چهل روز کردی درینجا قیام — کنون یافتی مال خود را تمام
بوجه قیام چهل روز خویش — زمان غم و محنت اندوز خویش
چهل تنگه زر بگیر ای جوان — ز خاطر مده داد نوشیروان
تو چون باز گردی بماوای خویش — ازین ملک با سوز سودای خویش
چو رو داد اینجا حکایت کنی — نشاید که از ما شکایت کنی
خرد پرور اینکه بینش ورند — بفحوای این نقل گر پی برند
بدانند رسم و ره آن گروه — ز اتباع زردشت باطل پژوه

بنا گفتنی با دهن باز کرد / بسلطان سقط گفتن آغاز کرد
چو آن ناسزا حرفش آمد بگوش / نمود آتش خشم خود را خموش
بگفتا که این ناکس ناسزای / نیابد سزا جز بدار الجزای
ز تادیب او دست برداشتند / هم آزاد کردند بگذاشتند
یکی از حواشی بدو عرض کرد / که این سفلهٔ زشت کردار مرد
نه این مرحمت را سزاوار بود / نه در حق او لطف در کار بود
چنین لطف بروی که فرموده اند / که برجای تعزیر بخشوده اند
ندانم برین لطف باعث چه بود / که سلطان برین سفله بخشش نمود
بفرمود شاه عدالت پناه / بگیتی بباید چنان پادشاه
همیدادم این ناسزا را سزای / نه از بهر خود بلکه بهر خدای
چو اینک بدشنام من لب گشاد / عنان تافت نفس من از راه داد
مرا نفس سرکش تقاضا نمود / که زود از نهادش بر آریم دود
مرا این کینه افزود بر قهر من / دوگون گشت سمیت زهر من
بآمیزش خواهش نفس دون / بکار خداوند بیچند و چون
بدیدم ز اخلاص دور این عمل / که شرکت دران کرد نفس دغل
چو گمراهی خویش دریافتم / عنان را ازان راه برتافتم
خلوص عمل بایدت ای عزیز / که آنجا نباشد عمل هیچ چیز

ولی کره دارد بدل اندرون ‌ ‌ ‌ چو بیند کسی را بکار زبون
دگر غیرت دنیوی بر سه قسم ‌ ‌ ‌ بود هر یکی را دگر رسم و اسم
از آن هر سه قسمت نخست آن بود ‌ ‌ ‌ که نسبت به امثال و اقران بود
تفوق بجوید در امثال خویش ‌ ‌ ‌ که خواهد به از دیگران حال خویش
بود هر قدر مرد را همتش ‌ ‌ ‌ بمقدار همت بود غیرتش
بخیل و رجال و بملک و بمال ‌ ‌ ‌ بفضل و کمال و بجاه و جلال
بحفظ خواص و حرم های خویش ‌ ‌ ‌ کند تا توان سعی بر جای خویش
که ناموس عصمت بماند بجای ‌ ‌ ‌ نیفتد در آن رخنهٔ فتنه زای

ادب چهاردهم در خلوص نیت از دانش ششم

ز تعریف اخلاص رانم سخن ‌ ‌ ‌ باوج ثریا رسانم سخن
کنون بشنو از من که اخلاص چیست ‌ ‌ ‌ عمل هیچ باشد گر اخلاص نیست
نظر بر خلوص عمل هر کراست ‌ ‌ ‌ کند با خدا نیت خویش راست
هو و غرض را در آن راه نیست ‌ ‌ ‌ ریا شیوهٔ مرد آگاه نیست
نهد هر که در راه اخلاص پای ‌ ‌ ‌ بهر حال جوید رضای خدای
ریا را در آن بارگه بار نیست ‌ ‌ ‌ که آنجا جز اخلاص در کار نیست
شهی بود در مصر فرمانروای ‌ ‌ ‌ که مالیده نفس زبون زیر پای
کسی بی ادب را خداوند داد ‌ ‌ ‌ بترک ادب حکم تادیب داد
چو آن بی ادب درهٔ چند خورد ‌ ‌ ‌ به پیغولهٔ گوشهٔ راه برد

ادب هفدهم در شجاعت از دانش ششم

شجاعت دم تیغ نام آور یست
توانائی بازوی داور یست

بفرمود رستم جهان پهلوان
یل بی‌همال تتاب و توان

نخواهم که چون پیر زالان زار
به بستر شوم با اجل همکنار

شجاعت بود سیرت کاملان
نیاید مگر از دل پر دلان

شجاعت بود هر کرا وصف حال
بود مقبل درگه ذوالجلال

شجاعت که اُمّ الفضائل بود
ز فاضلترین شمایل بود

شجاعت بود وصف شیر خدای
علی ولی شاه خیبر کشای

من از بو علی دیده ام در کتاب
که میگوید آن شیخ حکمت مآب

شجاعت بحکمت علی جمع کرد
نیامد بدین وصفت هیچ مرد

بسی کار دشوار آسان کند
بسی جمع دفتر پریشان کند

کند کاه را در متانت چو کوه
سلیمان کند مور را در شکوه

بسی مرد گمنام بی زور و زر
که از اسم و رسمش نداری خبر

بزور شجاعت نشیند به تخت
بفرماندهی جاگزیند به تخت

کند جمع حال پریشان خویش
سران را کند زیر فرمان خویش

ادب هیجدهم در توکل از دانش ششم

توکل بود کیمیای فتوح
دهد لذت کامرانی بروح

ادب پانزدهم در مروت از دانش ششم

مروت بود هر کرا در نهاد　　کسی جز بخیرش نیارد بیاد
چنان مرد مشکور عالم بود　　باوصاف مذکور عالم بود
مبادا که از گردش روزگار　　شود دست فرسود لیل و نهار
بتعظیم پیشش بد و بر خورند　　بچشم بزرگی برو بنگرند
نیارد کسی کو ز رحمی برد　　که وصف مروت نباشد درو
شود خالق و خلق بیزار ازو　　بدلها رسد رنج و آزار ازو
اگر باشد آن ناکس بدمآل　　سکندر به اقبال و قارون بمال
نیاید بچشم کسی ذرّه وار　　که در هر دو عالم بود خوار و زار

ادب شانزدهم در سخاوت از دانش ششم

سخاوت بود پرده دار عیوب　　که زشت عمل را نماید بخوب
دل عالمی برکشد سوی تو　　بود در جهان ذکر نیکوی تو
چو امروز داری تو قدرت بر آن　　به بخشائی بر خویش و بر دیگران
بحکم ازل گر شوی مالدار　　ببر با خود و هم خور و هم بدار
چنان کار از وی گشاید بسی　　که نگشاید از تیغ ناخن کسی
بوصفش زبان بی زبان آمده است　　که در جمله اوصاف جان آمده است

بسودای سود آور این متاع | بود وقعت و اعتبار انتفاع
بود صرفه از نفع کالای خویش | خسارت نه بیند بسودای خویش
مهمات خود را اگر هوشمند | نداری تحمل شود کاربند
بود جمله آن کار نیکو مآل | نیارد پشیمانی و انفعال
تحمل بود ناخن استوار | کشاینده بستگی های کار
پریشانی کس بسامان کند | گل کامرانی بدامان کند
که هر درد را سوی درمان کشد | پریشان کسی سر بسامان کشد
متاع گران قدر در باریست | که این نقد در کار در کار بست

ادب بست و یکم در کتمان اسرار از دانش ششم

کسی را که دانش بکار آیدش | بکتمان اسرار فرمایدش
بکتمان اسرار کوشیدنت | نهان کردنی راز پوشیدنت
باوج سعادت رساند ترا | زبند عنا وارهاند ترا
کسانیکه این راه پیموده اند | دو حرفی باندرز فرموده اند
چو خواهی که کامت بر آید شتاب | بر ویت کشاید در فتح باب
نگردان ز اسرار انها ز خویش | منه درمیان با کسی راز خویش
چو بیرون فتد بخیه از کار تو | بزودی نگردد روا کار تو
منش امتحان کرده ام بارها | که تا خیر دیدیم در کارها
اگر محرم راز بیگانهٔ | چو افشا کنی سخت دیوانهٔ

بسر افسر سرفرازی نهد | بکف مایهٔ بی نیازی دهد
نماید در گنج مقصود باز | پریشاں کند دفتر حرص و آز
کہ او رنگ مرد توکل گزیں | بود برفراز سپہر بریں
بود خسرو عصر بی تاج و گاہ | کہ حاجت ندارد بگنج و سپاہ
توکل کہ نیل رخ آرزو ست | کلید در بستۂ آبرو ست

ادب نوزدہم در رضا از دانش ششم

بود ہر کہ راضی بامر قضا | دہد دست او را مقام رضا
مقام رضا کس بدست آورد | کہ در کار ہستی شکست آورد
چہ ہستی کہ پندار ہستی خویش | خیال بلندی و پستی خویش
کہ برخاستن از سر خواستن | بجاں برفزودن ز تن کاستن
رضای ندارد رضا جوی دوست | کہ مقصود او جملہ مقصود اوست
نخستیں سپردن رہ بندگی | بدرگاہ یزداں سرافگندگی
ولی با کمال سرور و حضور | در اخلاص اورد نیابد فتور
چہ اخلاص باشد نماز ت رواست | کہ اخلاص دل پیشواز دعاست
بر و عرض کن جملہ حاجات خویش | طلب کن حصول مرادات خویش

ادب بستم در تحمل از دانش ششم

تحمل متاع گراں مایہ ایست | بدست خرد نیک سرمایہ ایست

نهد بند بر پای کردار زشت — برآرد ز بن اندیشهٔ کار زشت
روایت کنند از انوشیروان — چه نوشیروان خسرو خسروان
که در نرگستان شه کامگار — نرفتی بنزد زنان زینهار
ندیمی برو عرض توجیه کرد — که از وی سبب باز پرسید مرد
شه دادگر در جواب ندیم — سخن گفت همسان دُرِّ یتیم
چو گلهای نرگس درآید بچشم — که در چشم مردم نماید بچشم
حیا باز دارد مرا زین عمل — نیایم ز خوی خجسته این عمل
اگر دیده داری چو فرزانگان — ببین در حیا حال بیگانگان

ادب بیست و چهارم در صلاح و سداد از دانش نشم

گر از رهزنان طریق صلاح — که از دست شان کس نه بیند فلاح
خصوص از دو غارتگر جانگزای — بلای سیه روی حرص و هوای
بسر منزل خود رسی بیخطر — کنی جوشن حفظ عفت سپر
بدین جوشن ورع و تقوای خویش — بیارای بالای والای خویش
اگر در برت نیست درع عفاف — ز آسیب دوزخ نباشی معاف

ادب بیست و پنجم در تواضع از دانش ششم

تواضع بشان بزرگی بود — نگهبان شان بزرگی بود
تواضع کند مرد ارجمند — بلندش کند چون کسی سر بلند

اگر محرم راز سلطان شوی — نگهبان آن گنج پنهان شوی
زبان را که پاسد کلید درش — به بندی بحفظ در و گوهرش
مبادا که از لب برآید برون — که غلتی بپاداشش در خاک و خون

ادب بست و دوم در صبر از دانش ششم

بهستی که مفتاح صبر او فتاد — در کامرانی برویش گشاد
کلید در شادمانیست صبر — که سرمایهٔ کامرانیست صبر
چه شادی که رنجی نداری بپی — چو باغ جنان فارغ از رنج دی
صبوری نهالی بود بارور — که بی صبر از وی نچیند ثمر
ز باغ سعادت کسی برخورد — که آن میوهٔ تلختر برخورد
صبوری بود از صفات کمال — کرامت کند دولت بی زوال
بلذت چو جان داروی تلخ پند — بسی تلخ لیکن بسی سودمند
اگر کام جوئی بدنیا و دین — ز نخل صبوری ثمر باز چین

ادب بست و سوم در حیا از دانش ششم

حیا خاصهٔ نوع انسان بود — چراغ شبستان ایمان بود
حیا چیست مفتاح باب سداد — کند انسداد طریق فساد
برد بیخ دیو نفس زبون — بنای هوس برکند از درون
ز نور حیا چشم دل پرضیاست — حیا خال رخسار مهر و وفاست

قناعت گدارا تونگر کند | مس تیره قلب را زر کند
قناعت گزین مرد والا گهر | عزیز دو عالم بود ای پسر
بنانی قناعت کند گر گدای | بفر فریدون زند پشت پای
بعالی مقام سکون آورد | ز قعر طبیعت برون آورد
سمند هوا را بچابک زنی | بر آرد ز بدسیرت توسنی
چو گنج قناعت بدست آوری | بیا ز از نقارون شکست آوری

ادب بست و هشتم در شکر از دانش نشتم

بشکر عطا کوش ای با وفا | که نعمت فزاید بشکر عطا
عطا گر نماید بمقدار خرد | که زنهار خردش نباید شمرد
مکن بر کم و بیش نعمت نظر | مگر بر بزرگی منعم نگر
سپاس خدا گر بلب آیدت | عطای الٰهی بیفزایدت
بجای آورد شکر بذل خدای | که بر نعمت بنده آرد بجای

ادب بست و نهم در اختصاص رحم از دانش نشتم

بفرمود دانای سنجیده رای | برین چار کس رحم باشد بجای
یکی سر فراز یکه ویران شده است | ازان پس که آن کس بسامان بده است
دوم آن گرفتار دام بلا | بغربت به رنجوری مبتلا
که افتاده باشد نزار و نژند | نپرسد کسی حال آن دردمند

ازین باغ گلها بدامان بری ‏ ‏ ازین نخل شیرین ثمر برخوری
بدین دام دلها بدست آوری ‏ ‏ بملک سعادت کنی داوری
دل خود بافتادگی هر که بست ‏ ‏ دل خواجه و بنده آرد بدست
چه سودا که بینی بسی سود ازو ‏ ‏ شود خالق و خلق خوشنود ازو

ادب بست و ششم در وفا از دانش ششم

وفا سیرت نیکمردان بود ‏ ‏ وفا هر که ورزید مرد آن بود
کسی را که نبود وفا در نهاد ‏ ‏ برو نام انسان نباید نهاد
ندارد اگر سیرت آدمی ‏ ‏ بود دیو بر صورت آدمی
سزد مرد را اندر وفا دم زدن ‏ ‏ بذیل وفا دست محکم زدن
هر آن کس که باشد وفادارتر ‏ ‏ بود دوستی را سزاوارتر
بوصف وفا هر که موصوف گشت ‏ ‏ به نیکی بر خلق معروف گشت
اگر خوش معاشی وگر بد معاش ‏ ‏ ز نزدیکی بیوفا دور باش
بصورت اگر دلرباتر بود ‏ ‏ ز مار سیه جانگزاتر بود
وفای ندارد جهان در سرشت ‏ ‏ بجز غدر ناید ازین بدسرشت
ز انسان کمال وفا کم بجوی ‏ ‏ خصوص اندرین روزگار دو روی

ادب بست و هفتم در قناعت از دانش ششم

حصیر قناعت سریر غناست ‏ ‏ که خاک درش بهترین کیمیاست

قضا را سگ باوفا نامراد
بکام نهنگ اجل اوفتاد

دو سه روز چون یار خود را ندید
ز هجرش دل شیر در بر تپید

چنان شد که از صدمهٔ دوریش
ز بینائی درد مهجوریش

بترک غذا گفت و بیمار گشت
بسی ناتوان و بسی زار گشت

نگهبان بسی جهد و تیمار کرد
بدفع مرض فکر بسیار کرد

دوای موافق نشد با مزاج
علاجش نمود اینچنین لاعلاج

پی دفع درد دل ریش او
سگی دیگری کرد در پیش او

بر آن سگ چو افتاد چشمان شیر
دلش گشت فی الجمله تسکین پذیر

بتدریج از لابه و ناز بیش
بلبق و بملق و بدم از پیش

بحال خود آمد دل شیر مست
بکلی ملال از دلش رخت بست

اگر باشدت چشم تحقیق بین
شناسای حق صحبت به بین

اگر حق صحبت بناری بجای
کم آئی ز درندهٔ جانگزای

ادب سی و یکم در وصف جوانمردیکه هرچه گویند کنند

از دانش ششم

ز نامرد و مرد و جوانمرد را
دهم سیرت هر یکی را بیاد

نه مرد است آنکس که گفت و نکرد
بود پیش مردان نه مسند و مرد

بود مرد آنکس که چیزی نگفت
بگفت و نمودش ز کردار جفت

سوم آن جگر خسته دلفگار | که با تنگدستی بود قرضدار
چهارم غریبی که اندر طریق | جدا او فتد از رفیقی شفیق

ادب سی ام در نگاهداشتن صحبت حق از دانش ششم

دگر حق صحبت نگهداشتن | بدل تخم مهر و وفا کاشتن
بود بدتر آن بهره از سباع | که باشد خمیرش بکین و نزاع
بشر نیست مجهول آز او شر | که در گوهرش نیست وصف بشر

تمثیل

معموره ی تختگاه فرانس | نشیمن گه بادشاه فرانس
بباغی تماشاگه دلکشای | ز اقسام حیوان همی داشت جای
ز گرگ و ز خرس و ز شیر و پلنگ | دگر همچو درنده تیز چنگ
سگی داشت داروغه ی بوستان | که با شیر میبود چون دوستان
به آمیزش و صحبت چند روز | ندیم اسد شد سگ تیره روز
میان سگ خوار و شیر دژم | رسید آنچنان ارتباطی بهم
که بی دیدن هم دگر روی یار | یکی را از آن دو نبودی قرار
بحکم قضا شیر بیمار گشت | که ریشی به پشتش نمودار گشت
بریش اسد چون نظر باز کرد | سگ آن زخم لیسیدن آغاز کرد
بلیسیدن پی بپی روز چند | بزودی شفا یافت شیر نژند

بسی گنج و بسیار گنجینه سنج　　ته خاک پوشیده شد همچو گنج
بتاب و توان گر بود ناز تو　　به نیرو نباشد کس انباز تو
چو رستم ته خاک خوابد بسی　　که نام و نشانش نداند کسی
اگر علم شد باعث این غرور　　که از راه بینش بیفکنده دور
بسمع و بصر کور و کر گشته　　که باعث بر این شور و شر گشته
بدستِ تو بوده است روشن چراغ　　بچاه از چه افتادی ای خرد ماغ
بحکمت ز سقراط بهتر نئی　　بلی با ارسطو برابر نئی
از آن هر دو دانشورانِ جهان　　که کردند در خاک رو در نهان
از آن رهروان دیدهٔ دوربین　　نشانی نیابد بروی زمین
ز آل محمد به اصل و نسب　　که فاضل تر است از عجم تا عرب
بزهرا بگفتا حبیب خدای　　وکیل شفاعت بروز جزای
منازی که من دختر احمدم　　جگرگوشه اینچنین سیدم
نسب نیست در حضرتِ لم یزل　　عمل کن عمل کن عمل کن عمل
دگر کیست کز دودمان دم زند　　مکر دفتر عقل برهم زند
حکومت اگر باعثِ نخوت است　　خمار [illegible] غفلت است
گرفتم که از حسن و تدبیر و رای　　به نیروی بازوی تیغ آزمای
به نیل سعادت شوی ارجمند　　بدست آوری پایگاه بلند
کلاه کیانی بسر بر نهی　　[illegible] نهی
جهان بر کشائی کران تا کران　　[illegible] گاه سران

کند پس طلب آور در راد مرد — که باشد جوانمرد و آزاد مرد
مقامی دگر باشد آن مرد را — که کرد و نهان کرد آن کرد را

ادب سی و دوم در نکوهش کبر از دانش ششم

تکبر بود بدترین خصال — نیاید پسندیدهٔ ذی کمال
تکبر بود عادت بی‌خبر — تکبر بود سیرت بد سیر
تکبر ز عاقل نه لایق بود — که مردود مخلوق و خالق بود
ز هر شی بود دشمن انگیزتر — ز شمشیر خون ریز خون ریزتر
اگر نیک بینی زره‌ی تمیز — بود مایهٔ نخوت این چند چیز
جمال و زر و زور و علم و نسب — ششم حلم باشد خودی را سبب
ازین هر یکی را کنم وصف حال — ز من بشنوی تا رهی از نکال
گر این پردهٔ جهل را بر دری — جمال حقیقت نکو بنگری
جمال است گر مایهٔ فخر و ناز — چو خوابی بود گر کنی امتیاز
چو یوسف به گیتی نیاید کسی — نیاید چون گل بگلشن بسی
نیاید ز پیری [illegible] — که از دل برد زنگ مغروریت
کجا ماند آن صورت و آن جمال — برد از رخت از سرت چون خیال
بچشم خودت چون نیاید نکوی — بچشم دگر چون نماید نکوی
ترا گر بود نخوت مال و زر — ز قارون نبا فتی گرانمایه تر
ز قارون و گنجینه‌های دفین — نشانی نیابی بروی زمین

اگر روزگاری بریں بگذرد
چو فرعون رہ گمرہی بسپرد
چناں طیرہ گردد کہ پایان کار
عزیزان بچشمش بمانند خوار
بہ تنبیہ امثال آن ابلہان
بسی خوض کردند کارآگہان
بدفع چنیں علت لا علاج
کہ آرد باصلاح سقمِ مزاج
نہ آساں چنیں علت از دل رود
کہ امراض مزمن بمشکل رود
بند بیر دیگر مشو چارہ جوی
کہ جز کبر با کبر نبود نکوی
کند گر بتُرکی بتو کس خطاب
جوابش بتُرکی نماید صواب

ادب سی وسوم در قبح بیوفائی از دانش ششم

سگی گر بہ بینی کہ از بدرگی
کہ باشد درو خبث نفس سگی
ولی نعمتِ خویش را ترک داد
بدنبال تو سایہ دار اوفتاد
برانش بقہر از برِ خویشتن
کہ ناچار گیرد سرِ خویشتن
چنیں بیوفا بدرگِ ناسزای
نباید کہ یابد بکوی تو جای
کہ روزی ترا ہم گذارد چنیں
رہِ ناسپاسی سپارد چنیں

ادب سی وچہارم در قبح کینہ از دانش ششم

زدل کینہ را دور باید نمود
سیہ خانہ پر نور باید نمود
برآر از دل آلایش کینہ را
بہ صیقل بری زنگ آئینہ را
ازیں خاربن گل نہ چیند کسی
کہ از بد نکوئی بہ بیند کسی

چو دزدی بخاک اندر آید سرت / برابر شوی با گدای درت
نباشد نیز دو نوعیت از کفن / بر آن هم ندارم یقین غیر ظن
شوی آنچنان مفلس و تنگدست / که نبود ترا بر کفن نیز دست
اگر نیک در بد بود در سرشت / کند بستر و بالش از خاک و خشت
حق و صدق نبود بر عقل پاک / که هم طبع آتش بود طبع خاک
تو خاکی بنزد خاک را تن زدن / نه چون آتش آتش بخرمن زدن
نماند به اسباب دنیای دون / مگر آنکه از دانش آید برون
چه این است انجام شاه و گدای / که یکسان روند زین سپنجی سرای
بر این جاه و دولت چه بالد کسی / که از درد دوریش نالد بسی
ولی با سفیهان بیهوده چای / خودآرای خودبین ناسخته رای
که سر رشته از دست خود داده اند / بجام خودی بیخود افتاده اند
ز دانش تهی پر ز دیوانگی / ز خود گرده گم راه فرزانگی
به بیخوری کبر بیمار ها / بسودای نخوت گرفتار ها
نباید بافتادگی تن دهی / نزیبد بر سفله گردن نهی
بد اینها بدینها گو نه گر برخوری / ازین بوستان تلختر برخوری
فروتن بدون همیش آن کسان / بود تا کسی کردنت باکسان
اگر کاملی اندر هر سادگی / کند پیش مغرور افتادگی
بداهیت غیرش که کوچک دلی / نیارد نظر کردن از جاهلی
بزعم خودش داند آن زشتخوی / که باشم سزاوار این آبروی

ادب سی و هفتم در قبح ترشروئی از دانش ششم

الا ترش روئی مکن با کسی
که آن خو بود سیرت ناکسی

نباشد اگر آدمی خنده روی
بود آدمی روی دد تندخوئی

یکی از بزرگان عالی جناب
ز اصحاب خاص رسالتمآب

ولیکن ز فطرت بُده ترشروی
نیاید ز کس ترشروی نکوی

چو بنهادی اندر حرم پای خویش
شکستی دل خلق از آوای خویش

زندی آوای آن تندخوی
زن و مرد کردی بمرگ آرزوی

چو بگذشت ازین دار ناپایدار
که روزی کند هر کس از وی گزار

درآمد که زیر زمین خواب کرد
بفرش زمین واپسین خواب کرد

بفرمان فرمانده لم یزل
رسیدند پرسندگان عمل

سخن مختصر گر رسول خدای
شفیعش نگشتی در آن تیره جای

ندانم چه رفتی بر آن نیک مرد
که نتوان کس از هول آن شرح کرد

ادب سی و هشتم در قبح ریا از دانش ششم

ریا را مده در دل خویش جای
که باشد ریا سیرت ناسزای

ز شوب ریا پاک باید عمل
ترا در عمل تا نیفتد خلل

ریا باز دارد ز مقصود خویش
همی راند از قرب معبود خویش

ریا گر بود شامل نیتش
زیان بر دهد شجرهٔ طینتش

نزاید بجز کینه از کینه ها — که از کینه ها پر کند سینه ها
بباید دل از کینه پرداختن — ز بیدای ظلمت برون تاختن

ادب سی و پنجم در قبح حسد از دانش ششم

حسد را بباید ز دل دور کرد — بباید دل خویش پر نور کرد
حسد سیرت کم نگاهان بود — سیه چاه گم کرده راهان بود
ببینش نماید بچاه سیاه — که حاسد خود افتد در آن تیره چاه
تونگر نگاهان بی دستگاه — ندارند بر گنج قارون نگاه
مگر درد حاسد بود لاعلاج — که ساز آیدش مرگ او با مزاج

ادب سی و ششم در قبح تندخوئی از دانش ششم

چو دیوان مباش ای پسر تندخوی — که نبود بر هوشمندان نکوی
که روزی گزندی رساند بتو — شراب هلاکت چشاند بتو
ز الپ ارسلان یاد کن ماجرای — که از دست یوسف در آمد ز پای
بیک ناسزا حرف ناگفتنی — ز جا بردنی و بر آشفتنی
چنین پادشاهی سلاطین مطاع — بفرمود تاج و نگین را وداع
ز جان درگذشت آن خدیو بزرگ — که یوسف بجرنی شکروش چو گرگ

سعایت نیاید ز دیندار مرد | بود سیرت زشت بدکار مرد
سعایت بسی خانه برباد داد | سر و برگ شاهانه برباد داد
بسی شیر مردان آزاد خوی | ز جان دست شستند ازین آبجوی

ادب چهل و دوم در زشتی هزل از دانش ششم

بود هزل کار فرومایه مرد | برد اعتبار از مهین پایه مرد
که هزل از بزرگان مهابت برد | که از سنگ خارا صلابت برد
گرفتم که عالم بود آن تو | رود بر تر و خشک فرمان تو
بهزل و تمسخر اگر خو کنی | به تیه وقاحت تگاپو کنی
که با صولت شهریاری خویش | زنی کوس بی اعتباری خویش

ادب چهل و سوم در زشتی زنا و لواطت از دانش ششم

بود هر که در دین و دانش تمام | بپرهیزد از ارتکاب حرام
لواطت ز کار شیاطین بود | که لوطی بد آئین و بیدین بود
بتعلیم شیطان بود این عمل | کز و دین و دانش پذیرد خلل
ز تو تخم را در زیان آورد | بلا بر سرت ز آسمان آورد
ازین ناخدا ترس دوری بجوی | که نزدیکی مار نبود نکوی

نباشد ریاکار بیدار مرد ‌‌‌‌‌‌ که سودی نه بیند زیان کار مرد

ادب سی و نهم در قبح نفاق از دانش ششم

بر آن کس که اطلاق انسان بود ‌‌‌‌‌‌ بدو باید اخلاق انسان بود

دورویی بود خصلت زشت خوئی ‌‌‌‌‌‌ سیه روی بود زشت مرد دو روی

نفاق از اخس خصائل بود ‌‌‌‌‌‌ که ارذل ترین رذائل بود

براند ز درگاه دادار حی ‌‌‌‌‌‌ کند دفتر زهد صد ساله طی

نفاق از خصال شیاطین بود ‌‌‌‌‌‌ منافق سیه کار بی دین بود

ادب چهل در قبح دروغ از دانش ششم

خردمند بر لب نیارد دروغ ‌‌‌‌‌‌ که شمع سحرگه ندارد فروغ

اگر بادشاه باشد و گر گدای ‌‌‌‌‌‌ ز هر گونه مردم بود ناروای

ز هر کیش هر کس که باشد نکوی ‌‌‌‌‌‌ ندارد بدل جای ناراستگوی

خصوص از بزرگان دین و دول ‌‌‌‌‌‌ بسی بد نما تر بود این عمل

دروغ از دلت نور ایمان برد ‌‌‌‌‌‌ بر مردمان قدر انسان برد

ادب چهل و یکم در قبح غمز و سعایت از دانش ششم

سعایت بود شیوهٔ ناکسان ‌‌‌‌‌‌ نسازند از ان ناکسان با کسان

ز غمز و سعایت کنی اجتناب ‌‌‌‌‌‌ که بنیاد کارت رساند به آب

ادب چہل و ششم در حقارت حقیر دیدن کسی را از دانش ششم

ترا گر بود دیدهٔ دوربین / کسی را بچشم حقارت مبین
چو قیصر بہ گردان رومی نژاد / بہ پیکار الپ ارسلان رو نہاد
سوارش فزون بود از صد ہزار / دگر لشکرش نا ورم در شمار
شہنشاه جم جاه الپ ارسلان / بر آمد بعزم وغا با یلان
دم چالش آن خسرو دین پناه / بفرمود فرمان بعرض سپاه
جہاندار ازان فوج دشمن شکار / گزین کرد لشکر ده و دو ہزار
غلامی در آن جمع آغز بنام / بہ قد کوتہ و لاغر و زرد فام
چنان بود بی عرضه و اعتبار / کہ عارض نیاوردش اندر شمار
چو نامش بدفتر ندید آنجناب / ز عارض بپرسید مالک رقاب
کہ این مرد را کو نماید زبون / چرا کردی از دفتر خود برون
بگفتش کہ از بس ضعیف است و زار / ازان رو نیاوردمش در شمار
جوابش بفرمود شاه زمان / کہ ما را علی العکس باشد گمان
کہ قیصر بدین جاه و فوج کثیر / بدست ہمین بنده افتد اسیر
بتقدیر فرماندهٔ ذو الجلال / ہمان شد کہ فرمود سلطان بفال
کہ قیصر بیفتاد در رزمگاه / بدست ہمان بنده پادشاه
بعارض بفرمود کشور پناه / کہ ای کم خرد مرد گم کرده راه
چو از باطن کس نداری خبر / کہ در خود چہ دارد ز عیب و ہنر

ادب چهل و چهارم در زشتی خودبینی از دانش ششم

همی اگر از مهمات شاه	که در خدمتش یافتی آب و جاه
ز تو بر گشاید بسعی جمیل	که باشد سزای جزای جزیل
نباید که بر شاه منت نهی	که سررشته دانش از کف دهی
ترا منت از شاه باید شمرد	که نعمت بتو داد و خدمت سپرد
نگوئی که این کار من کرده ام	بجهد فراوان بر آورده ام
بدانش بیندیش بر جای خویش	بخاطر میاور جز این رای خویش
نبودی گر اقبال شه دستیار	نه بستی ز من صورت هیچکار

ادب چهل و پنجم در بدمآلی غفلت از دانش ششم

درین مدت عمر شصت و سه سال	بسی دیده ام از کمال و زوال
که بسیار ساماں پریشان شده است	پریشان بسیار ساماں شده است
ز پست و بلند و عروج و نزول	ز اوج و حضیض و رد و قبول
ز پیش نگاهم ازین پهن دشت	سوار و پیاده بسی در گذشت
بسی دوستان و عزیزان من	گذشتند از پیش چشمان من
ولی اندرین عرصهٔ دار و گیر	نباشد مرا چشم عبرت پذیر
اگر چشم عبرت گشودی مرا	ز حالی که دارم ربودی مرا

مبادا که سلطان ستمگر بود / که از شیر درنده بدتر بود
که آسیب درنده جانگزای / یکی تا دوئی را درآرد ز پای
نگر ظلم آن ظالم بدشگون / کند عالمی را تباه و زبون
نباید زند از عفت و حلم لاف / که بی لطف حق نیست حلم و عفاف
بجنگاش محکم بود رای مرد / که بی شوره لغزد ز جا پای مرد
به نیت بود صدق را آب و رنگ / که در دل بود دفتر صلح و جنگ
بدین سیرت از حال تکمیل مرد / ز روی بصیرت توان فهم کرد
که آید ازو گر پسندیده کار / نتازد بر آن کار خود زینهار
دگر گوید آن پیر اندرزگوی / که مستیز با مردم تندخوی
که او بر نگردد ز رفتار خویش / نسازد بدل رای مختار خویش
خلاف گمان گل کند مضمرش / کز و کینه زاید بدل اندرش
یکی کم شنو بود و بسیارگوی / دمی بر نه بستی لب از گفتگوی
حکیمش بفرمود که ای بی شعور / ز دانش چرا اوفتادی بدور
خدا داده ات یک زبان و دو گوش / که کم گوی و بسیار بشنو بهوش
ز مرد توانگر چه نیکو بود / که با نامرادان نکوخو بود
ولی کبر آن نامرادان راد / که دارند در کف کلید مراد
که نسبت بمرد توانگر بود / ز کبر توانگر نکوتر بود
جهانبان که باشد نگهبان خلق / بدستش بود نفع و نقصان خلق
بسستی اگر تن بغفلت دهد / جهان جفا پیشه منت دهد

نباید که بر ظاهر بد نمای / کنی حکم بد بودن ای سست رای
ترا گر بود چشم فرزانه ها / بسی گنج بینی بویرانه ها

ادب پنجاه و هفتم در نکات بلند از دانشمندان ارجمند از دانش ششم

عیاری ز حال ضمیر کسی / چو خواهد که گیرد حقیقت رسی
بغیبت کند کشف احوال او / که نسبت بدو چون بود حال او
ز تو هر چه دارد نهان روبروی / بغیبت ترا و دهم گفتگوی
بود حلم فوجی که بی تیغ زن / جواب سفیهان دهد بی سخن
در آندم که قهر آورد رو برد / توان دانش مرد اندازه کرد
اگر مرد کم مایه نامراد / بماند بهر حال خورسند و شاد
بصورت تهیدست و بی زر بود / بمعنی غنی و توانگر بود
کسی را که باید بگردون سرش / بود گنج قارون نصاب زرش
گر آنکس طلبگار بیشی بود / دلش از غم و غصه ها خون شود
توانگر بود مرد درویش راد / که باشد بهر حال خورسند و شاد
طلبگار بیشی بود گر کسی / بماند گرفتار حاجت بسی
چه خوش گفت طهورس دیوبند / پسندیده اندرز و سنجیده پند
ز بسیار چیزی که دارد ضرر / به است اندک سودمند ای پسر
سه خصلت بود از خصال نکوی / که عادت کند خسرو نیک خوی
همانا ز صدق و ز حلم و ز جود / ضروری بود شاه را در وجود

دگر خواب کردن بر خفت دگر | بجز رخت خواب خود ای دیده ور
سوم کثرت حرف و صوت بلند | رساند تن آدمی را گزند
بهرمز بفرمود نوشیروان | که این پند را یاد گیر ای جوان
خلل ها پدید آید از اعتماد | به بی اعتمادی از آن هم زیاد
بنزد خرد راحت یاس نیز | دهد لذت یافتن ای عزیز
سخاوت بمستی کند گر کسی | نهد بار احسان خود بر کسی
چنین مرد را بر چنین دست جود | بوصف سخاوت نباید ستود
چو اظهار این وصف ازو کردمی | کمالش بمی باز گردد نه وی
مبیند وز چیزی چنان زینهار | که مهجوریش حسرت آرد بسیار
مشو ناتوانی تمنائیش | که سرگشته گردی بجویائیش
کسی بر زر و مال خود ناز کرد | که بر خود در سرزنش باز کرد

ادب چهل و هشتم در منع قطع مودت از دانش ششم

خطائی گر از دوستی سرزند | که انسان مر این در بسی در زند
مرنجانی از وی دل خویشتن | نظر کن تو در منزل خویشتن
که انسان ز لغزش نباشد بری | ز روی تامل بخود بنگری
مخوان دوست از دوست نامی بر دست | که بر سهل تقصیر ببرّد ز دوست
از آن دوست باید بریدن ضرور | که نپذیرد از دوست عذر قصور

بباد و سرود و نبیل شراب — کند خانهٔ ملک و ملت خراب

بفرمود سقراط پر سود پند — که گردد بدو کاردان کاربند

مرنجان دل آن رفیق ای پسر — که خدمتگزارت بود در سفر

که روزی ز دستش درافتی بدرد — چه دردیکه جانب درآرد دیگرد

ز بدخوئی و بدزبانی تو — شود خصم جان یار جانی تو

ز ادریس دارم بکف گوهری — بزیبائی گوشش دانشوری

وطن غربت است از برای کسی — که تنگ آید از تنگ حالی بسی

اگر مایه داری غریب اوفتد — بچشم عزیزان حبیب اوفتد

قوی تر نباشد ازان کس بدهر — که بر خشم خود غالب آید بقهر

همان مرد درویش کوتاه دست — بر اهل تحقیق صابرتر است

که در فقر سازد بصبر و سکون — ننالد ز تنگی حال زبون

بسلک قناعت گزینان راد — سرآمد بود بندهٔ نامراد

که بر روزی خویش دارد سپاس — چو مفلوک بر نعمت بیقیاس

ز جائیکه در وی خطرها بود — خرد را حذر کردن اولی بود

هر آنکس که بی دین بود ای عزیز — بمردار ماند ز روی تمیز

بود مرد دانا ازو بی خطر — که از مرده ناید ز خیر و ز شر

ندارد چو بیم و امید از خدای — ز بیدین امانت نیاید بجای

دگر گوید آن پیر مرد عزیز — بود موجب لاغری این سه چیز

یکی شرب آب است بر رخت خواب — که از روی حکمت نباشد صواب

در افتادهٔ دست نفس زبون — ز چاه بلا کمتر آید برون
مسیحا نفس مرشد خضر پی — که عرش برین با دما وای وی
فرید زمین و زمان بایزید — سر سروران عارفان بایزید
چهل سال با نفس کافر نهاد — بداد از سر جهد داد جهاد
همی گفتی بر خود تاسف کنان — که بعد از ریاضت چنین و چنان
بود بخت ناسازگارم هنوز — که از کفر زنّار دارم هنوز
ازین جا کند مرد دانا قیاس — که گوید چنین کامل حق شناس
ز بدنفسی خویش تقریر کرد — که آن را ز زنّار تعبیر کرد
مشو غافل از مکر آن کردوست — که ناگه برآرد ز جسم تو پوست
غمت مایهٔ شادمانی اوست — که در مرگ تو زندگانی اوست
هر آنکس که غالب بود نفس دون — ز راهش برد هیچ قول زبون
بسی کار ناکردنیها کند — بسی دیدنا دیدنیها کند
چو خشم و هوس بر تو شد چیره دست — تو گشتی همه چیز را زیر دست
اگر ذرّه از نفس ماند بتو — زیانی بزرگی رساند بتو
سر نفس دون گر نمالی بپای — نهد بر سرت پای حرص و هوای
زبون کردن دیو نفس زبون — نیاید ز دانشور ذوفنون
مگر عشق دیو افگن با توان — که باشد توانا گر ناتوان
بسر پنجه پنجهٔ دیو پیچ — که پیشش بود نیروی چرخ هیچ
نبودی اگر عشق مشکل گشای — مهمات عالم بدی ناروای

ادبِ اوّل در عشق از دانش باہفتم

بسنجم کنوں پردهٔ سازِ عشق — که آید ازاں پرده آوازِ عشق
ازاں پرده رازی سپارم بگوش — که از پیرِ فرزانه دارم بگوش
بسی نکته سنجانِ بزمِ سخن — بسی می گسارانِ ایں انجمن
فسوں ہا ز افسانه ہا بر زدند — ازاں باده پیمانه ہا بر زدند
دریں دشت گر ہوش داری بسر — ز غول و ز رہزن نیابی خطر
بسیلے کزو تا بہ یزداں رسند — بسر منزلِ قربِ سبحاں رسند
شماری ندارد چو انفاسِ خلق — نسنجیده گردد بمقیاسِ خلق
رہ عشق ازاں جمله رہ برگزیں — که راہی نباشد گزیده تر ازیں
ازیں بگذرد مردِ فرخنده پی — بیکدم کند راهِ صد ساله طی
حقیقت شناسانِ عرفاں مآب — ز سرمایه دارانِ کامل نصاب
چو بردند جهدِ فراواں بکار — بتحقیق پیوسته فرجامِ کار
که جوید حقیقت بچندیں حیل — نیامد بدامِ علم و عمل
بچندیں ریاضات گر تن دہند — ز زندانِ خشم و ہوس کی رہند
بسی شاہبازانِ اوجِ کمال — فتادند در تیره چاهِ نکال
بحرماں ازیں دار بستند رخت — گذشتند با درد و اندوهِ سخت
زند راه ہر کس که نفس از دغل — بکارش نیاید علم و عمل
چو نفس زبونش زبونش کند — بچاهِ بلا سرنگونش کند

تجلی زند عشق بر کوه طور / درختی بری برد ماند ز نور
بسوزنده آتش خلیل خدای / چو نور نگه کرد در دیده جای
شنیدند و گفتند فرزانه‌ها / ز نیرنگی عشق افسانه‌ها
ز نور رُخش هر جا ظهوری بود / که هر پارهٔ سنگ طوری بود
نبوت از و چهره افروز گشت / ولایت بدو نعمت اندوز گشت
لب بلبل آرد بنالش بباغ / دل لاله باغ سوزد بداغ
کسی را که این گنج بخشد خدای / بگنج دو عالم زند پشت پای
دهد هر گلی را دگر آبروی / دگرگونه رنگ و دگرگونه بوی
از و رونق بازار دیر و حرم / از و رونق کار شاب و هرم
ز هر چیز و کس بی‌نیاز است عشق / کلید در گنج راز است عشق
الهی ز تو درد خواهم همی / بیفروز شمعی بر آهم همی
ز اسرار سربستهٔ عشق پاک / ندارد خبر جز دل دردناک
چه غوغای زاغ و چه صوت هزار / دبور خزان و نسیم بهار
چه دشت مغیلان چه صحن چمن / چه شام غریبان چه صبح وطن
چه روم چه زنگ چه هندوستان / گل نوبهاری از آن بوستان
نباشد کسی محرم راز عشق / که سنجد نوای دگر ساز عشق
ازین پرده خیزد مخالف ندای / ندای طرب خیز اندوه‌زای
اگر پا نهی بر سر دار عشق / بدست آوری گنج اسرار عشق
گهی خندهٔ دلکش گل بود / گهی نالهٔ زار بلبل بود

بود هستی عشق بی‌چند و چون — ز حدّ کم و کیف باشد برون
ز فرش زمین تا بعرش برین — بود جلوهٔ عشق زور آفرین
گر از هستی خویشتن دم زند — دو عالم بیک صیحه برهم زند
ز عشق است بنیاد عالم بپای — اگر عشق نبود نماند بجای
ز عشق است جنبیدن نه سپهر — ز عشق است گردیدن ماه و مهر
بود هر چه را نام هستی برو — نگر نام هستی تو بستی برو
بود هستی او ز هستی عشق — که در هر سری هست مستی عشق
دو عالم بود مست صهبای عشق — بهر سر بود شور سودای عشق
چه طوفان خون جوش دریای خون — برانگیزد از خنجر آبگون
بیادی دهد قوم را سر بباد — بدر بد آرد از کون شور فساد
چه طوفان برانگیخت در عهد نوح — که از قالب عالمی برد روح
اگر دولت نیست از عشق نور — دو رنگی نگردد ز چشم تو دور
محیطش که پیوسته ماند بجوش — بصد رنگ طوفان برآرد خروش
ز دست سلیمان برآرد نگین — بدر تند دیوی سپارد نگین
بمشت گلی در دمد جان پاک — کند گنج اسرار پنهان بخاک
سپید و سیه بشکنی گرد سنگ — برنگی بود آتش هر دو سنگ
چه تار و چه پود و چه خز و چه پوست — بود جلوه گاه تجلّی دوست
هم از نور او چشم بینش بجوی — که بینی بدان روی آن ماهروی
اگر ذرّه باشد وگر آفتاب — زیک نور دارد برخ آب و تاب

درین ره دو رهزن بود گوشدار | یکی خشم و دیگر هوس هوشدار

درین راه نزدیک پا درگذار | که باشد دو گام از پی ره سپار

یکی بر سر نفس کافر نهاد | دگر بر در دوست باید نهاد

چه حاجت کز و بر نیاید همی | مهمات مشکل کشاید همی

چو افتد بدست تو میدان عشق | بزن گوی دولت بچوگان عشق

نماند بجان تو هیچ آرزوی | که ریزد بهر آرزو آبروی

مقام رضا گر مقام آیدت | همای سعادت بدام آیدت

کند هر کرا دولتش بی نیاز | زند پشت پا بر سر حرص و آز

همایون همائیست دولت فزون | بود از دو کون آشیانش برون

دو سه قطره زان لجهٔ بیکران | درین کوزه ریزم پی دیگران

که دانشوران بصیرت ورند | بدین رهنما ره بمنزل برند

درین نامه آن راز افشا کنم | خوش افسانهٔ عشق انشا کنم

اگر اندرین ره به طی طریق | مرا خضر توفیق باشد رفیق

ره گنج پوشیده پیدا کنی | بسر منزل واصلان جا کنی

از آن داستان ها یکی داستان | بگوش آوری از لب راستان

که شیخ زمان قدوهٔ مقبلان | ضیا بخش دل های تیره دلان

شرف نام نامی آن شیخ بود | امین رموز وجود و شهود

که روشن زمین خاک پاک بهار | بود مضجع آن ولایت مدار

در آغاز سیر و سلوک آنجناب | که در سالکان بود کامل نصاب

دل شیر مردان بدو آورد وجود یلان را بگرد آورد

ز عشق است در قصر هستی ثبات که روح است در قالب کائنات

بسا شکل نور نماید ازو ز غیب اندرون بیرون آید ازو

بچشمان بینشور نور یاب بود ذره آئینه آفتاب

دل مرد دل داده سر بکف بود گوهر عشق را چون صدف

چو جانست در چشم بینشوران فتد عکس ذرات عالم دران

ز ماهیت عشق بیچند و چون ندادند رازی برون از درون

خرد در سراغش بسی پی فشرد ولیکن بسر منزلش پی نبرد

ازان با ذکیفی پدیدار گشت که موسی طلبگار دیدار گشت

بشر مظهر خاص یزدان بود که گنجینه راز پنهان بود

چو خواهی که بر عرش ماوا کنی بهمسایه قدسیان جا کنی

درین ره کنی عشق را رهنمون ز بند طبیعت نهی پا برون

نهد هر که در مسلک عشق پای بر آرد ز سر دود حرص و هوای

در آتش زند بار رضای حبیب بود رای او هر چه رای حبیب

جنبش بود هر چه محبوب اوست که باشد طلبگار مطلوب دوست

نه بیند دران ره پس و پیش را بجویائیش گم کند خویش را

سپارد بجانان دل و جان خویش نثارش کند دین و ایمان خویش

رضایش کند گر بزهر اقتضا چو آب حیاتش خورد از رضا

غم و غصهٔ سخت پیش آیدت ز پیش و پس ره خبر بایدت

چو شیخ آن شبان را جگر ریش دید — سزاوار تربیت خویش دید
فرید زمان شیخ عالی جناب — نمود از سر لطف بادی خطاب
که ای ره نورد دیار طلب — بروی تو گرد دیار طلب
چو خواهی بری آب در جوی خویش — بسوی خدا آوری روی خویش
دران ره که دشوار باشد گذار — بهر گام صد عقبهٔ جان شکار
در آن منزل پاکبازان عشق — نشیمن گه سرفرازان عشق
ره عشق پا لغز مردان بود — در آن ره رود هر که مرد آن بود
دلت با کسی یا به چیزی عزیز — بود بسته گر با یکی زین دو چیز
چنانش ز خاطر ببر یک نفس — بجان خودت باز بندی دلش
شبان نکورای نیکو سیر — که صافی دلی بود درویش گهر
ز جاموش با صاحب گله بود — شبانی آن گله خود می نمود
یکی را از ان دوست تر داشتی — بر و از محبت نظر داشتی
چو بشنید مرد عقیدت اساس — بر حضرت شیخ کرد التماس
که در گلهٔ گاومیشان من — یکی هست منظور چشمان من
نر و نوجوان خوش قد و پیلتن — بود در دلم شکل جان در بدن
بخواب و به بیداریم هر نفس — خیالش بود همدم و همنفس
چو این حرف بشنید از ان نیکمرد — بدو حضرت شیخ ارشاد کرد
که اکنون مکانی بخلوت گزین — تصور کن آن صورت دلنشین
از ان پس دهم دارویی دیگرت — که دردت بکلی رود از سرت

بیک جنگلی گشت عزلت گزین — که پهیا بود نام آن سرزمین
در آن جنگل آن خضر راه سداد — بسی سال داد ریاضت بداد
طریقی که باید بریدن برید — بجائیکه باید رسیدن رسید
شبانی در آنجا گذر داشتی — ز شیخ و کمالش خبر داشتی
بجان پر ز سوز و بدل پر ز درد — چو لاهی بده نام آن نیک مرد
چو فضل خدا بر برایای خویش — بجوید سبب در عطایای خویش
دهد بی عوض خواجگی بنده را — بسامان رساند پراگنده را
کند رشتهٔ سبحه زنار را — دهد جلوهٔ نور خود نار را
کشد آتش قهر ز آب کرم — صنمخانه سازد حریم حرم
چو شد نور توفیق ظلمت زدای — درخشنده شد برق عشق خدای
شبانرا که با شیخ راهی بده است — برو شیخ را هم نگاهی بده است
همانا که شاگرد نیکو نهاد — شود مورد شفقت اوستاد
بتاثیر صحبت ازان پاک مرد — دل مرد راعی در آمد بدرد
ز مهر دو عالم دلش سرد گشت — در افراد صافی دلان فرد گشت
همانا که انعام عام خدای — نه بیند به بیگانه و آشنای
به فرجام آن مرد صافی درون — بر آمد ز چاه ضلالت برون
بر شیخ درد دل خویش گفت — که درد از پزشکان نباید نهفت
که ای در طریق طلب رهنمای — براهی که رفتی مرا هم نمای
چو لاهی که مرد شبان بوده است — ازان شعلهٔ آتش بجان بوده است

که خلاق اشیا بود هم تو ... مگر ناید این راز در فهم تو
انا لیلیٰ قیس هامون نورد ... خردمند ازین جا تواں فہم کرد

افسانۂ دوم از عشق از داش ہفتم

شنیدم ز دانای علم الیقیں ... که روزی محمد علی حزیں
یکی را به بازار شیراز دید ... همایوں همای بپرواز دید
که در بیخودی راه خودی برید ... بکوی ملامت بسر می دوید
بدستش یکی کاردی بود تیز ... بُد از زخم آں پیکرش ریز ریز
بخندی چو زخمی به پیکر زدی ... لب زخم با خندۂ تر زدی
برفتی و بر پیکرِ پر ز درد ... زدی یک دو زخم و شدی رہ نورد
چو دید ایں چنیں ماجرای شگرف ... بفیسر در برجای خود شکل برف
چو آمد بخود به پیرا سرار جوی ... بپرسید کہ این مرد دیوانہ خوی
کہ باشد کہ بروی نزول بلاست ... بدردی چنیں جانگزا مبتلاست
چہ کوہ بلا آمدہ بر سرش ... کہ ہردم زند زخم بر پیکرش
مر او را چہ اندیشہ درکار شد ... کہ از ہستی خویش بیزار شد
یکی گفت کہ ایں مرد شوریدہ سر ... کہ از ہستیٔ خود ندارد خبر
بتی مہ رُخِ زہرہ سیمای داشت ... ز گیسوی آں بند بر پای داشت
شب و روز گرم خیالش بُدی ... چو آئینہ محوِ جمالش بُدی
رُخ آں صنم گر نہ دیدی دمی ... خدائ فراموش کردی ہمی

شبان گفتهٔ شیخ در کار بست — متاع گرانقدر در بار بست
مکانی گزید و بخلوت نشست — در آنجا دل و دیده بگشاد و بست
به شغلی چنان نور دل بر فروز — رسانید یکچند شب ها بروز
بروزی که بودی شب وصل یار — برو حضرت شیخ را شد گزار
شبان را ز بیرون در زد صلای — که از کلبهٔ خویش بیرون برآی
چو بشنید آواز شیخ از برون — بپاسخ برو عرض کرد از درون
که روئیده اینک دو شاخ از سرم — نیارم سر از در برون آورم
جوابش چو بشنید شیخ از درون — بر آورد دست و کشیدش برون
غبار دوئی از دلش بر فشاند — بجائیکه بایدر رساندن رساند
اگر سالکان تا باصل رسند — بیکدو قدم تا بمنزل رسند
مگر قابلیت بود شرط و بس — نه لائق به نالائق بوالهوس
چه وصف تصور کس آرد بجای — که آئینهٔ هست قدرت نمای
تصور چو تکمیل گیرد ببرد — بسا کار مشکل توان سهل کرد
که آن قوتی هست شئ آفرین — بقوت ز هر قوتی برترین
کشاید در گنج اسرار ها — به بندد گران جنس در بارها
به نقد خرد کس نیارد بدست — بجز آنکه او یافت روز الست
بیاد من است آنچه بشنیده ام — که فرمود پیر جهان دیده ام
کس و چیز موهوم را در شهود — چو خواهی که گیرد بخارج وجود
به بحر تصور شوی غوطه ور — بدست آوری آن گرامی گهر

چو افسانه شد این سخن کو بکوی ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ دویدند مردم ز هر چار سوی
چو دریافتندش همان مرد بود ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ که عشق از نهانش برآورد دود
دل عالمی سوخت بر حال مرد ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ که جان داده و ترک جانان نکرد
نبود اندران خلق چشم کسی ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ که نگریست بر حال زارش بسی
خوشا نازنین پیکر چاک چاک ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ که از خنجر عشق غلتد بخاک
الا ای جوانمرد میدان عشق ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ بزن دست محکم بدامان عشق
رسد جان آنکس بجانان خویش ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ که در کار جانان کند جان خویش
تو ای نازنین سایه پرورده ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ دمی رو بصحرا نیاورده
هوای محبت چه داری بسر ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ ترا باید ای یار کار دگر
بسر چادری برکش و خوش نشین ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ مخنث نزیبد بمیدان کین
غم دل گرت نیست بر مجوی ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ بشب مهر جستن نباشد نکوی

ادب سوم در حال ذوالنون مصری

از دانش هفتم

به برّ عرب با عصای طلب ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ همی رفت ذوالنون بپای ادب
زنی در قفا دید مانند حور ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ ز رویش خجل روی تابان حور
چو نظاره حسن آن ماه کرد ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ شد از خویشتن از خودی رفته مرد
همی رفت و چشمش بدنبال بود ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ که چون صید فتراک بی بال بود

جز این کار از هر چه بیکار بود | که در خواب و بیدار ابلیش یار بود
به لوح دل این حرف را می نوشت | که بی یار بیکار باشد بهشت
قضا را از بی مهری روزگار | بناگاه تب کرد و مرد آن نگار
گلی بود بشگفته با مراد | که باد خزانش بتاراج داد
بجانش غم جانگزا چیره گشت | برو روز روشن شب تیره گشت
چو پنهان شد آن ماه عالم فروز | سیه گشت عالم بر آن تیره روز
دل از لذت زندگی برگرفت | بکف تیز تر کاردی در گرفت
از آن پس همین است احوال او | که از مرگ بدتر بود حال او
چو بشنید این بوالعجب ماجرای | بدو گفت شیخ حقیقت گرای
که بیچاره را توان چاره کرد | نگیری چرا کارد از دست مرد
بگفتش که این کار خود کرده اند | بمنت ز دستش بر آورده اند
ولیکن در آن دم بفریاد و آه | کند بیشتر حال خود در اتباه
چه گویم از آن حالت هول خیز | که بر وی رود آن زمان ای عزیز
زخمی که دارد ز تیغ نگاه | زند بر دل بیدلان تیر آه
نیارد درو خلق نگریستن | که مردن به از آن چنان زیستن
چو بینند مردم بدان حالتش | سپارند در دست او آلتش
چو باز آورد آله خود بدست | بماند به بندی که از بند رست
چو شیخ بزرگ این سخن گوش کرد | در آمد دل دردمندش بدرد
همان روز در شهر غوغا فتاد | که امروز دل داده جان بداد

براهی که معرفت بس تیز راند | بدین توشه خود را بمنزل رساند
همی با تو میگویم ای بوالفضول | دو واند رز بشنو بگوش قبول
یکی از ره راستی رو مپیچ | کناراست مردم نیرزد بهیچ
دگر دل به بندی اگر با کسی | ورا از وی جفاها به بینی بسی
ثمر از دولت مهر آن ماهروی | بتی دیگری بهتر از وی مجوی
بگیر آنچنان دامن یار خویش | که از خویشتن بگذرد کار خویش

ادب اول در تمهید از دانش هشتم

چو این نامهٔ دلکش جانفزای | بتهذیب اخلاق دارد بنای
سخن رانم از غایت این کمال | تشنو از من این علم را وصف حال
کمائل بحسب فضائل کند | رذائل ز نفس تو زائل کند
ز تدبیر تو نفس را از درون | چو نفس طبیعت بر آید برون
به تهذیب اخلاق کامل شوی | بسر منزل خویش واصل شوی
گر آئینه پاک و مصفا شود | درو عکس شی جلوه پیرا شود
اگر صیقل جهد آری بکار | که آئینهٔ دل شود بی غبار
درو جلوه گر آید انوار عشق | شوی خازن گنج اسرار عشق
شود کشف حال مکان و زمان | ز روی حقیقت نه راه گمان
مکان و زمان تا نداند کسی | ز توحید حق دور ماند بسی
مکان و زمان را چو دریافتی | سر از ربقهٔ جهل برتافتی

زانجا که عشق فروزنده چهر
نیارد که در پرده باشد چو مهر

ز محجوبی خویش دارد حجاب
که بی پرده زیبد رخ آفتاب

چو آمد دل ریش ذوالنون بدرد
خبر شد زن از دردمندی برد

بگفتا بذوالنون که ای دلفگار
نهان تو شد بر دلم آشکار

که شیدای حسن و جمالم شدی
اسیر کمند خیالم شدی

چو این حرف گفت آن زن راهگیر
بگفتا بدو پیر روشن ضمیر

دلم بردی ای دلربا یار من
چه پرسی دگر از دل زار من

زن این حرف بشنید و خاموش ماند
پس از چند گامی که با شیخ راند

بگفتش که ای سالک راه عشق
چو یوسف دلت غرقه چاه عشق

بجتی دیگری بین بدنبال من
پسند جمالش خط و خال من

چو زن وصف کرد از خط و خال او
نظر کرد ذوالنون بدنبال او

بر آورد فریاد آن ماهروی
که ای بوالهوس مرد نا راست گوی

تو لاف محبت بمن میزدی
چه آتش که در جان و تن میزدی

عیارت ترا بر گرفتم ازین
که بر صورتی بهتر از من ببین

چو نقد کمال تو خالص نمود
بر آمد غش آلود از بوته زود

تو چون نیستی اندرین عرصه مرد
به پیرامن کار مردان مگرد

نزیبد ترا مرکب انداختن
که این است میدان جان باختن

چنان رفت ازین حرف بر جان پیر
تو گفتی بر آمد ز جانش نفیر

چو تیر این سخن بر دلش کار کرد
دل خفتهٔ شیخ بیدار کرد

سوم قسم توحید علمی بدان | معلق به علم زمان و مکان
رموز مکان و زمان تا کسی | نداند بود جاهلی ناکسی
که توحید موقوف عرفان اوست | چه عرفان او قالب جان اوست
الا تا نه این هر دو راپی بری | به اسرار توحید ره کی بری

ادب سوم در تقسیم مکان از دانش هشتم

شنو از من اینک نوای دگر | مکان بر سه قسم آمده است ای پسر
نخستین که گوییم جسمانیات | بود دیگرش جاری روحانیات
بود سومینش مکان خدای | که جزوی نگنجد در آن پاک جای
دهم شرح اقسام جسمانیش | فرود از مکانات روحانیش
که آنهم بود منقسم بر سه قسم | بود هر یکی را جدا قسم و اسم
نخستین مکانی ز جسمانیات | مکان کثیف است در حد ذات
مکان لطیف است آن دوین | سوم الطف از وی مکان برین
نخستین ازین هر سه قسم پسین | مکان کثیف است جرم زمین
بود زحمتش ظاهر ای خوش خصال | که در یک محل می نگنجد دو حال
بود هر چه دور اندر آن جایگاه | درینجاست نزدیک بی اشتباه
در آنجا رود هر چه اندر دو ماه | بیک ساعت اینجا کند طی راه
درین ره اگر مرغ طیران کند | بیک ساعتی سیر چندان کند
که نارد به ماهی رود بر زمین | بچشم بصیرت بد و نیک بین
صداهای رعد و دگر صوت ها | بدان همچنین در مکان هوا

از این عقبهٔ سخت چون بگذری / تو از وادی چنده چون بگذری
وگر پی کنی پای رهوار خویش / که کاری نداری برفتار خویش

ادب دوم در بیان مکان و اقسام آن از دانش هفتم

کنون لب بحرف آشنا میکنم / در گنج اسرار وا میکنم
کس این گنج پوشیده پیدا نکرد / اگر کرد بر کس هویدا نکرد
ازین بیشتر زان رموز نهفت / ز گفتار من صاف تر کس نگفت
چه گنجی که اسرار خاص وجود / ز بود و شهود اندران جمع بود
نقود رموز وجود و شهود / در آن مخزن راز گنجینه بود
ز گنجینهٔ عارف کاملی / فرید جهان عالمی عاملی
گهرها کز انجم بدش قدر بیش / کشیدیم در رشتهٔ نظم خویش
بدرگاه دادار حاجت روای / کنم عرض حاجت من بینوای
که در چشم یکتابیان آردش / ز چشم دو بینان نگهداردش
کنم آن در گنج اسرار باز / کنم پرده از روی ارتنگ راز
که توحید مطلق بود بر سه قسم / ازان رو نهادند آنرا سه اسم
نخستین که قولی بود بی نفاق / که باشد زبان را بدل اتفاق
دوم با عمل باشدش ارتکاب / به امر ارتکاب و ز نهی اجتناب

که از بس لطافت که باشد ورا ندارد درونش در مکان هوا
ز بس قرب هر دو مکان ای پسر ممیز نگردند با همدگر
ندانی ولیکن برآیین عقل بکشف قلوب و براهین عقل
مثالی به فهم تو نزدیک تر بیارم که زین راز یابی خبر
دهم شرح آتش ز خشک و ترش که سوز است و سوزندگی گوهرش
تو آنرا که دانی ز آتش اثر بود صورت آتش ای بیخبر
اضاءت که خاصیت آتش است نه صورت بود سیرت آتش است
چو پیداست بر مرد دانش نصاب که آتش بیکجا نگردد بر آب
مبند آب و آتش بیکجا خیال که اجماع ضدین باشد محال
چو این حال دریافتی ای عزیز که با هم نگنجد مخالف دو چیز
پس اکنون بدان ای خردمند تو که در آب گرم است آتش ضرور
چو در آب گرم افگنی دست خویش بسوزد ترا دست و گردی پریش
ز آتش بدان این همه سوز و تاب بود سوختن کار آتش نه آب
چو دانی که در یک مکان زینهار نگیرد بهم آب و آتش قرار
بجز منزل آب ای نکته یاب مکانی دگر دارد آتش بآب
نه در جای آب آتش است ای پسر نه از آب در جای آتش اثر
ولی هر دو آن جای با همدگر بغایت قریب اند و نزدیک تر
بهر جزو آن آب و آتش بود ولیکن نه داخل بد آتش بود
نه این آب بی آتش است ای پسر نه بی آب و آتش بود سر بسر

مکانیکه الطف بود ای پسر — مثالش بانوار صورت نگر
چو نور نجوم و مه و آفتاب — دگر نور آتش که تابد در آب
در آن جای یا هر چه تابد بدو — در اینجا نزدیک دارد ظهور
چو از مشرق آید برون آفتاب — بمغرب رسد نور آن پر شتاب
همانا درنگی ندارد دمے — که اطلاق یابد به بیش و کمے
اگر نور آن نیّر نورزای — روش داشتی در مکان هوای
بدی ره سپر تا زمانِ دراز — بمغرب رسیدی پس از دیر باز
همین حال دارد دگر جمله نور — که در ساعتی طی کند راه دور
ازین روی دریافت باید نمود — بجز عقل این عقده نتوان کشود
که رفتار این نورهای لطیف — بود جز مکان لطیف و کثیف
مکان هوا گر مکانش بدی — کجا بی درنگی بمغرب شدی
فروزی اگر شمع در خانهٔ — که باشد بر آزاد کاشانهٔ
بگیرد همه خانه را نور شمع — بود جمله آن خانه منظور شمع
ازان پس که از باد خالی شود — مراین نور در خانه حالی شود
رسد نور آن شمع نزدیک و دور — کند پرتوش خانه را پر ز نور
ازین جا خردمند روشن سواد — بدانش کند فهم حرف مراد
مگر در میانِ هوا ای پسر — بود نور را یک مکانی دگر
ولیکن زبس قرب این دو مکان — تمیز نگردد یکی زان میان
ترا گر بود بهرهٔ از تمیز — بدان همچنین حال نور ای عزیز

بتوکیل شان باشد ای نکته دان ‏ که باشند آن ها موکل بر آن
بود تا به اول فلک تاز شان ‏ نباشند از این بیش پرواز شان
بنظم مهمات این کارگاه ‏ بود جمله مامور از این بارگاه
فزون تر بود گرچه نیروی شان ‏ از آن بیش نبود تگاپوی شان

ادب پنجم در مدارج معارج از دانش هشتم

ز اوسط بشنو نکته دیگری ‏ بگوشت کشم زان سخن گوهری
ملایک که باشند بر آسمان ‏ موکل بر آن گنبد طاسمان
ز چرخ کهین تا بچرخ مهین ‏ وز آن آسمان تا بعرش برین
مقامات هر طبقه باهمدگر ‏ بسی فصل دارد به دیده ور
بتعریف اوسط شوم تر زبان ‏ ز اعلی سخن آورم بر زبان
که باشد ذکر در بیان آن گروه ‏ ز جنس خود اعلی بفر و شکوه
بدرگاه یزدان مقرب ترین ‏ که باشند حمّال عرش برین
تفاوت بود در مقامات شان ‏ نهایت ندارد کمالات شان
بغایت لطیف اند در ذات خویش ‏ محلی بفضل و کمالات خویش
چو خواهند از جای خود بر جهند ‏ بجای فرودین خود پا نهند
مقامات ایشان ندارد حجاب ‏ که نبود بجان ها بهم احتجاب
در آیند اندر دل سنگ لاخ ‏ چو تازی سواران بدشت فراخ
دلی در مقامات آن جمع نیز ‏ بود بعد نزدیک صاحب تمیز

جداگانه هر یک بجای دگر | بود در مکان دگر جلوه گر
نباشند هر دو بهم متصل | نه هستند ایشان زهم منفصل

ادب چهارم دربیان مطالب چند از دانش هشتم

دگر مرغ معنی بدامت کنم | دلیلی بدعوی اقامت کنم
که در خانه گر چراغی نهی | که آن خانه را روشنائی دهی
شعاعش فروگیرد آن خانه را | فروزان کند جمله کاشانه را
هوا در زوایای آن سربسر | از آن نور تابان شود بهره ور
فروزی اگر صد چراغ اندران | بیک جا بود جمع انوار آن
ندانی که نور نخستین چراغ | از آنجا برآید چه نکهت زباغ
ولیکن چه بینی بچشم درون | ز بعد این مکان هم نباشد برون
که نور ضیاگستر آفتاب | نیارد گذشت از میان حجاب
ولیکن حجابی بغایت کثیف | بود نور در ذات خود گو لطیف
ازین رو قلم نقش تحقیق بست | که در بعد مفرط هم این حالت است
پی کشف این راز بشتافتم | پس از روی تحقیق دریافتم
که چون بعد مفرط بود این پسر | بود نور او منقطع سربسر
دگر هرچه از چیزهای لطیف | بود در پس پردهای کثیف
ازین جایگه وانچه واصل بدوست | مراین دو جهت باعث بعد اوست
ملایک که هم دوزخ و هم زمین | ز زیر زمین تا بعرشش برین

به نیروی باطن شود کامیاب / کمال تجرد کند اکتساب
تواند که جسم ثقیل و کثیف / کشد تا بجسمانیات لطیف
کند در دمی قطع راه دراز / کند در مقامات الطف گزار
هر آنکس که در طی راه سلوک / رسد نابدان جایگاه سلوک
به نیرو بود گر ازین بیشتر / کند در مقامات الطف گذر
کجا تر شود چون در آید در آب / چو عکسی که افتد در آب و بر آب
ازین رو بر و آب را نیست دست / که در جای آتش با آب اندر است
هم او را به بینند در چند جای / مگر او خود از جا نبرده است پای
رسد نیروش کز بحد کمال / که داند بالاتر از وی محال
تن خاکی خود به تکمیل ذات / کشد در مقامات روحانیات
در آتش درون جا کند چون سپند / ولیکن از آتش نباید گزند
از آتش از آن روی ایمن بود / که در جای روح اندر آتش رود
نبی و ولی چون به آتش روند / بجان همچون روحانیان در شوند
که در وعدهٔ حق نگردد خلاف / همانا که از حق نیاید گزاف
چه اندیشه گرده در آتش درون / همی سالم آید ز آتش برون
چه خواهد که او را نه بیند کسی / ز باغش گلی بر نچیند کسی
نهان گردد از چشم مردم چو نور / بد بدن نیاید ز نزدیک و دور
بود گرچه بالاتر از جمله جای / مکانش نباشد مکان خدای
که این خانه ها از سمک تا سماک / نباشد سزاوار یزدان پاک

که دارند ایشان بجنبش نیاز | که بی جنبش از راه مانند باز
ز جنبش بمقصد رسد آن گروه | رود گو بیکدم هزاران کروه
مگر حاجت جنبش و انتقال | همانا منافی بود با کمال
مکانات اعلی اعلی مگر | بر نسبت جدا باشد از همدگر
مگر روح انسان باوصف خویش | بود جمله الطف ز اوصاف خویش
ز تحت الثری تا بعرش مجید | از و تا مکانش نباشد بعید
نباشد بجنبیدنش احتیاج | بهر جا رسد همچو نور سراج
که در جای خود باشد و نور خویش | رساند بنزدیک و هم دور خویش
هم از انفصال و هم از اتصال | هم از داخل و خارج و انتقال
هم از نسبت و جنبش و هم سکون | بود ذات پاکش برون و درون
ولی هم درین جای روشن سواد | که پاک است از ظلم و جور و فساد
نوعی بود بعد ای دیده ور | دلیلی بیارم ز روی نظر
که دور است از منزل حور عین | بود علیین لاتناهی یقین
بود اسفل السافلین نیز دور | که آن هم بود لاتناهی ضرور
ازین جمله جاها که کردیم یاد | مبرا بود ذات رب العباد
بفهم خردمند کی درخورد | بنا منتهی منتهی برخورد
بود فوق آنها مکان خدای | در و قرب در قرب شان جمله جای
نباشد در و بعد از هیچ سوی | که یکسان بود اندر آن پشت و روی
اگر جان کند شرع را پیروی | دهد تن بطاعت بجهد قوی

نگویم درون و نخوانم برون ‌ ‌ ‌ ‌ بهر ذره چون جان تقالب درون
بود جلوهٔ ذات بیچند و چون ‌ ‌ ‌ ‌ ولی مطلق از قید شبه نمون
در اجزای مجموعهٔ ممکنات ‌ ‌ ‌ ‌ بهر ذره موجود باشد بذات
ولیکن به پستی ز ممکن وجود ‌ ‌ ‌ ‌ ز اوج وجوبی نیاید فرود
بادراک او در مقید مپیچ ‌ ‌ ‌ ‌ که مطلق نگردد مقید بهیچ
بود ذات او بیهمه با همه ‌ ‌ ‌ ‌ بهر رنگ و بو بیهمه با همه
بهر ذرهٔ هستیش بازجوی ‌ ‌ ‌ ‌ که باشد بهر جزو گل جای بوی
به بحر محیط افکنی گر نگاه ‌ ‌ ‌ ‌ نیابد بجز موج با درنگاه
به اصلش اگر برگماری نظر ‌ ‌ ‌ ‌ بجز آب دریا نه بینی دگر
زبید انشی جاهل بوالفضول ‌ ‌ ‌ ‌ دهد نسبت اتحاد و حلول
بد اتش چنین نسبت وهم خیال ‌ ‌ ‌ ‌ بود محض الحاد و عین ضلال
که از وصمت اتحاد و حلول ‌ ‌ ‌ ‌ معرا بود در بر ذی العقول

ادب اوّل در بیان زمان از دانش نهم

زمان هم بود چون مکان بر سه قسم ‌ ‌ ‌ ‌ بود بهر هر یک جداگانه اسم
نخستین از آنست جسمانیات ‌ ‌ ‌ ‌ بود دومین قسم روحانیات
بود سومیش زمان خدای ‌ ‌ ‌ ‌ که از وی مکان و زمان شد بنای
نخستین دو قسم است جسمانیش ‌ ‌ ‌ ‌ سپس گویم اقسام روحانیش
زمان لطیف و زمان کثیف ‌ ‌ ‌ ‌ بود چون مکان کثیف و لطیف

وجودش مرکب بود بالتضاد ‏ چه از آتش و آب واز خاک و باد
بود جمع در قالبت این چهار ‏ بود جای خاک ای پسر آشکار
هوا را بخاک است جای دگر ‏ لطیف و هوا وار آب ای پسر
در آب از پی آتش تیز پای ‏ مکانیست در چشم معنی نمای
بود بهر آتش مکانی در آب ‏ که از آب نبود چو نقشی بر آب
مکانی بود در هوا آنچنین ‏ که آتش بود اندر آنجا مکین
بترتیب اندر لطافت نگر ‏ که باشد یکی از دگر بیشتر

ادب ششم در بیان مکان خداوند کون و مکان

از دانش هشتم

شنیدی ز حال مکین و مکان ‏ دگر نکته آرم ز دل بر زبان
که باشد مکانی بجان اندرون ‏ سزاوار آن ذات بیچند و چون
همانا که آن ذات اعلی ترین ‏ بود دانه همه جای بالا ترین
فرودین مکانیکه خوانند خاک ‏ که چرک و پلید است و آسیب ناک
و آب و ز باد و ز آتش یکی ‏ فراهم نباید درو بیشکی
نه جا نیست در وی نه ذات خدای ‏ که این هر دو را نباشد سزای
نه در خانهٔ جان بود زان چهار ‏ که باشد نه زو ذات پروردگار
محال است که اندر مکان خدای ‏ بود آتش و آب خاک و هوای

زاقسام بسیارش اینک مگر — بر ایراد قسمی کنم مختصر
که خاص ملایک بود آن زمان — دران ره ندارند وہم وگمان
درین هرچه باشد قلیل وکثیر — درآنست بی شک طویل وقصیر
هم از ضیق وزحمت بود برکران — که این هر دو دراره نباشد دران
ازل ماضی آن زمانست وبس — ابدہست مستقبل ای همنفس
محیط ازل هم ابد آن زمان — بگردد بر عقل دانشوران
زمان وزمین وزمان آفرین — بود ماورائی زمانی چنین
که ازآل وآباد نبود درآن — صفات قدم صادق آید برآن
بود مظهر سیرت لم یزل — که آنرا نباشد ابد هم ازل
برآزال وآباد باشد محیط — محاطش مرکب بود هم بسیط
بری باشد از آمد وهم گزشت — تجزّی به پیرامن آن نگشت
بتحقیق بینشوران بیگمان — نباشد تجزی پذیر این زمان
بیک قدرت خود خدای قدیر — قدیراست دراین زمان یادگیر
بود این زمان چون زمان خدای — زماضی ومستقبل آمد ورای
بدان قدرت خود سمیع وبصیر — بجزئی وکلی علیم وخبیر
که برجمله مقدور تا در بود — بروباطن جمله ظاهر بود
زماضی ومستقبلش بیگمان — بود هر دو موجود دریک زمان
کسی زین سرامحرم رازگشت — که بروی درمعرفت باز گشت
برآن شی که دانی بکشف وشهود — نیارم دلیلی اقامت نمود

نخستین کثیف است ولی آن زمان | پدید آید از گردش آسمان
درازی و کوتاهیش هر کسی | بداند که بنود نهان بر کسی
بود این زمان منقسم بر سه بهر | بداند که دارد ز ادراک بهر
که ماضی و مستقبل و حال نیز | بود اندرونش ز روی تمیز
بود زحمت و ضیق هم اندر آن | که امروز با وی ندارد قران
دوم بهره از هر دو جسمانیش | لطیف است مانند روحانیش
نه این بهر از بهر انسان بود | که مخصوص نوعی بنی جان بود
بود آنچه اندر زمانش دراز | ور بس کوته است از ره امتیاز
بتحقیق مرد حقیقت گزین | همانا در اندک زمانی از این
چنان کار دشوار کردن توان | کز نتوان نمودن به بسیار آن
در احوال اطفال این دو گروه | پژوهش کند مرد دانش پژوه
که قومی بنی جان آتش بنای | که باشد ز انسان قوی القوی
بیک روز چندان ببالد زیاد | که بالد بده سال انسان نژاد
بدینگونه بالیدنش را سبب | بفرمود مرد حقیقت طلب
بود جسر زمان بشر آن زمان | که بسیار رهست اندکش بیگمان
همانا خلاف زمان بشر | دراز است کوتاه آن ای پسر
بود آن زمان را هم این هر حال | ز ماضی و مستقبل و نیز حال
همانا بود دی و امروز آن | مناسب بدان هر سه ای نکته دان
کنم دو بین قسم را ترجمان | که باشد ز روحانیات آن زمان

که آینده صد سال و بگذشته هم | بیک حالت آیند یکجا بهم
که این هر دو حالت فراهم شوند | گذشته و آینده با هم شوند
بوجود کلیم و کلام از خدای | ازین حالت و این زمان شد بنای
درین صورت ارباب ادراک و رای | که دارند عقل حقیقت گرای
بدانند کز حق تعالی چه دور | سخن براند و بیند او را بطور
ز دامان ماهیت آن زمان | فتد نارسا دست وهم و گمان
مسلسل نباشد بدور سپهر | بود فارغ از نسبت ماه و مهر
برون سوی اندازهٔ اختری | ز هر انقلاب و تغیر بری
رسولی که یزدان ستودش بسی | از امثال این حال بودش بسی
بر مرد دانای بینشوری | بسنده است این نکته از دفتری
اگر سالک مسلک اعتزال | کند منع و آرد برین گونه حال
بگوید که معراج خیر العباد | بهنگام خوابش بدو دست داد
اگرچه درین اعتقاد گزاف | بر اهل سنت بود اختلاف
که در خواب جز در زمان لطیف | که روحانیانست نام شریف
گذشته و آینده این دو زمان | گریزند از هم چو تیر از کمان
بوقتی نیارند باهم شدن | چو موم و چو آتش فراهم شدن
بداند که در معرفت اکمل است | که این هر دو ماضی و مستقبل است
درین دولت سرمدی ایعزیز | شریک است گو عامهٔ خلق نیز
دلی مقبلی گر شود کامیاب | برد بهرهٔ این سعادت بخواب

ز حالات محبوب خاص خدای / دهم شمه بعض را اندرین نامه جای
که در ضمن احوال معراج اوست / برآریم مغز زمان راز پوست
در احوال یونس علیه السلام / به اصحاب فرمود خیر الانام
که در بطن ماهی همی دیدمش / جوابم بداد آنچه پرسیدمش
دگر قصهٔ ابن عوف آنجناب / بتذکار فرمود با شیخ و شاب
که دیدم بفردوس گل چیدنش / خرامان خرامان خرامیدنش
بگفتم که تاخیر کردی چرا / تو در آمدن دیر کردی چرا
بمن گفت ازان سختی و رنج خویش / که دیدیم از حد اندازه بیش
ز کسب سعادت بدم ناامید / که دیگر بخدمت نخواهم رسید
ازان حال دانای روشن دروں / بداند که داند ظهور و بطون
که دیدش بوقت رسول خدای / که در بطن ماهی همی داشت جای
ازان باز تا خاتم مرسلان / تخمین مگر گویمت ای فلان
سنین زمانش ز روی شمار / فزون باشد از پانصد و دو هزار
دگر دیدن ابن عوف ای پسر / برون از نظرگاه فکر و نظر
که قبل از وقوعش زمان دراز / بدیدش همی سید سرفراز
دران دم که با وی زبان برگشود / تکلم بلفظ حقیقی نمود
نبد بر زبانش کلام مجاز / بحرف حقیقی دهن کرد باز
دهان را بصوت دگر باز کرد / زبان را کلید در راز کرد
نگردد پدیدار حالی چنان / بجز اندرین پاک الطف زمان

ازل را تو عین ابد بنگری ۔ ابد نیز عین ازل بشمری
به پیشین سطور آنچه آورده ام ۔ بساط معانی که گسترده ام
بترتیلی چناں داده ام انتظام ۔ که نزدیک باشد بفهم عوام
بتوفیق غیبی که شد یاورم ۔ ازاں نیز روشن تری آورم
که امّ الکتاب از مضیق زماں ۔ که بیخبر د از گردش آسماں
بر اهل تحقیق باشد بروں ۔ که آں صوفیاند صافی دروں
مگر آں صفت از سر علم ورای ۔ بود در صفت علم قدیم خدای
مگر آنچه موجود باشد دراں ۔ همی لازم آید بر نکته راں
که در عالم صورت ای نیکرای ۔ بود جمله موجود و هستی گرای
که در عالم جلوه گاه شهود ۔ چو پرتو در آئینه گیرد وجود
همان ذکر پیشین مثالش بود ۔ که ایں قضیه مصداق حالش بود
چو با ابن عوف آں رسول جلیل ۔ بخلد بریں مؤمناں را دلیل
ملاقات کرد و سوالش نمود ۔ جوابش بسمع حقیقی شنود
شفیعی که بخشد ز دوزخ اماں ۔ ز هر شی که دید و بگفت آں زماں
نباید ازیں لازم اندر شهود ۔ که آں حال را باشد آں دم وجود
که آں حال بعد از زماں دراز ۔ دریں کارگه خواهد آمد فراز
نبی ﷺ را که محبوب معبود بود ۔ معراج ایں حال موجود بود
بود هر چه موجود نسبت بدوی ۔ بر ماست معدوم بی گفتگوی
همه آفرینش بنزد خدای ۔ بدینگونه دانند ارباب رای

نبیؐ و ولی چوں بہ ایں جا رسند — بہ بیداری ایں پایگہ وارسند
شفیع دو عالمؐ حبیبؐ خدای — کہ کاخ دو گیتی بدو شد بنای
سر و سرور جملہ موجود گشت — کہ فایز بدیں ہر دو مقصود گشت
اگر گمرہی از رہ گمرہے — کہ نکشود بروی در آگہے
کشاید بجز فہم زبان سوال — شود منکر دعویم از ضلال
کہ چو جملہ اشیا ترا در گمان — بود بالیقیں حاضران زماں
مرادم ازیں دعوی بے خلل — نباشد مگر ایں زماں در ازل
ازیں محض دعویٔ نا دلپذیر — مگر لازم آید ہمی ناگزیر
کہ مجموع موجود چوں بود بہ کل — بود از ازل حاضر از جز و کل
نہ ایں اعتقاد مسلماں بود — کہ ایں مذہب فیلسوفاں بود
بہ اصحاب ایماں چنیں اعتقاد — نہ لایق بود از کمال فساد
جوابش دہد عارف نکتہ یاب — جوابی کہ آں را نہ باشد جواب
کہ بر حسب تحقیق بینشوران — کہ دارند فہم خرد پروران
کہ دانش بہ بینش بہم کردہ اند — تمیزی بدیر و حرم کردہ اند
بود آں زماں را مکانی دگر — نشانی دگر علم شان دگر
ز آں از آباد باشد بروں — نہ چند است ماہیتش را نہ چوں
نباشد ازل بی ابد اندراں — کزیں ہر دو ہست آں زمانی کراں
مگر ہر چہ خواہد بُد و ہست و بود — ازاں در ازل جملہ موجود بود
کہ عیز دہیں ز اتحاد ازل — کہ دادش بہم خالق لم یزل

چه مستعد آید بمنبر تمام
که دریابدش هر کسی در منام

دهد دست آن مرد را این مقام
که ریزد شراب حقیقت بجام

کند طی ره دردمی ره گزار
زصد ساله ره تا به یکصد هزار

ولیکن به عقل روشن درون
برون نیست از حد امکان برون

که هیچ آفریده بعلم و برای
رسد تا بیابد زمان خدای

همانا بر مرد دانش ایاب
هم از این زمان است ام الکتاب

بود لوح محفوظ از وی حقیر
که باشد رقومش تغیر پذیر

سرافیل دارد بر آن اطلاع
از آن دیگری را بود امتناع

نداند کسی حال ام الکتاب
بجز ذات دانای عیب و صواب

بود آنچه مسطور ام الکتاب
تغیر در آن نیست از هیچ باب

مگر آنچه دادم بنوک زبان
ز اقسام علم مکان و زمان

اگر علم باشد همین ای پسر
که دارند ارباب فکر و نظر

چه بوده است آن دانش جانفزای
که حیدر درش بود واحد سرای

ز سهل ابن عبدالله تستری
سخن رانم اندر زبان دری

که از بهر آگاهی آن پیر مرد
مستتر شد آن خود ارشاد کرد

بهر آیت مصحف کردگار
بود بطن هفتاد و هم یکهزار

هم از ابن عباس آورده اند
بیان صحیحی رقم کرده اند

که آن پیر دانای راز نهفت
اشارت بیک آیتی کرد و گفت

که من هر چه تفسیر می دانمش
اگر در بر خلق برخوانمش

که در علم حق هرچه دارد وجود — بروز ازل جمله موجود بود
ولی این وجودی بود بتخیّل — که آن را تعلق بود با لعمل
ولی این علم هم شهودی بود — نه از خارجی و وجودی بود
گر نسبت خلق معلوم دان — که ما را بدان حال معدوم دان
بود هرچه از ممکنات ای عزیز — ز ماضی و مستقبل و حال نیز
بعلم قدیمی که دارد خدای — بود جمله موجود و هستی گرای
ز من بشنو این نکته ای نکته ور — که باشد ترا به ز گنج گهر
که با آنکه در نظم این هست و بود — بود هرچه را خارجی بر وجود
قدم بهر عالم محال است از آن — که گیرد تعلق بوقت و زمان
اگر قوت روح یابد کمال — که باشد پی کاملان وصف حال
تواند که این قالب خاک را — چه قالب که این جسم ناپاک را
کشد تا مقام زمان لطیف — که خوانند روحانیات شریف
در آن پاک الطف زمان آنجناب — بفرخنده معراج شد کامیاب
که در ساعتی حال کون و مکان — بتفصیل گردید بر وی عیان
نکات رموزات چندین هزار — که آمد به هشتاد و دو در شمار
بدو ایزد پاک القا نمود — برو گنج پوشیده پیدا نمود
مگر با چنان مکث و سیر طویل — رجوعی چنین در زمان قلیل
که چون باز بر بستر خود رسید — بگرمی که بود آن چنان گرم دید
محالش نگوید مگر ناکسی — که آن حال در خواب دارد بسی

گزین دم شمردن ز روز شمار — نیایی تو در مدبران در شمار
سر انجمن یا بخلوت نشین — مشو غافل از دلبر دلنشین
لب و چشم و گوش خود آری فراز — که گردد در معرفت بر تو باز
زن آکشش بین که بر سر سلوی — رود راه و مشغول در گفتگوی
سلوکش نیفتد ز سر زان خیال — که نبود فراموش در هیچ حال

ادب اول از مسر الهرامسه ادریس علیه السلام

در نکات دانش افزا از دانش دهم

ز جرم زمین در مه و آفتاب — شود روی مهتاب بی آب و تاب
ز رنج کسوفش نباشد فراغ — ضیا گم شود چون فروغ از چراغ
اگر نیک سنجی ز روی تمیز — بود همچنین حال نفس عزیز
ز نور خ[illegible] تا بود مستنیر — بود پر ضیا شکل ماه [illegible]
مر این نفس تا با طبیعت بود — گرفتار بند مصیبت بود
خردمند بینای مرد خدا — کند نفس را از طبیعت جدا
تن و هرچه زاید ازین فتنه زای — دگر پی روان تن تا سزای
طبیعت میان نفوس و عقول — کشد پرده بر روی نفس جهول
بسنجی تو تا با [illegible] کام دل — شکیبائی بخشد گر آرام دل
که از رنج [illegible] تا بود برکنار — پذیرد به او [illegible] قرار

نیارند ادراک تفسیر من ‌‌ ‌‌ گشایند لب ها بتکفیر من
پس آنگه که آن آیه تفسیر کرد ‌‌ ‌‌ ز دانستهٔ خویش تقریر کرد
سخن ها در اسرار توحید راند ‌‌ ‌‌ با وج بیان حقیقت رساند
مگر آن کلام بلاغت نظام ‌‌ ‌‌ ز وقت نیامد بفهم عوام
گروهی ز اصحاب هم تابعین ‌‌ ‌‌ نکردند گفتار را ور یقین
بتکفیر آن پیر برخاستند ‌‌ ‌‌ بسی انجمن ها بیاراستند
چراغی که روشن گر جان بود ‌‌ ‌‌ دل روشن اهل عرفان بود
همانست علم حقیقت گرای ‌‌ ‌‌ که تا گنج وحدت شود رهگرای
نه علمی که داری فرا یاد خویش ‌‌ ‌‌ که آموزی آن راز استاد خویش
نیاید ازین علم جز مکر و زور ‌‌ ‌‌ ز قرب الهی براند بدور
چه علمی که باشد سر فتنه ها ‌‌ ‌‌ همی برگشاید در فتنه ها
چه دانش که دانش ز دانا برد ‌‌ ‌‌ چه بینش که بینش ز بینا برد
همه کبر و پندار زاید ازو ‌‌ ‌‌ بجز خود نمائی نیاید ازو
ندارد بجز اندوه در بار خویش ‌‌ ‌‌ نیارد بجز گمرهی بار خویش
سفیهی که دل را به بند دبدو ‌‌ ‌‌ خردمند ازین رای خندد برو
نه علم ست این علم های زبون ‌‌ ‌‌ که از دل برد نور ایمان برون
بدو دل نه بندد جز آن تیره رای ‌‌ ‌‌ که پیدا کند در دل خلق جای
بجز علم عشق حقیقت گرای ‌‌ ‌‌ نخوانی که باشد ترا ناگزای
بهر عالم با غم و بیغمی ‌‌ ‌‌ مشو غافل از دم شمردن د—

که این چار اسباب ضار نفوس بود ناوک جان شکار نفوس
زدانش اگر باز جوید کسی زبیدانشی باز ماند بسی
هر آنکس که از کسب چیزی برون بود دور غم را نماید زبون
هر آنکس که بر آرزوهای خویش چو فرزند او هم زند پای خویش
بیاز از نکبت شکست آورد که گنج دو عالم بدست آورد
بود هر که بیدانش و سست رای نیرزد بهیچ آن کس ناسزای
کند میل اندوختن گر کسی برون از خود اندوه یابد بسی
بجست آنکه از خویش چیزی برون نماید درون از غم و غصه خون
زاندوه جهل و زبیم دنیاز کند مرد فرجام بین احتراز
اگر طبع را سر بجیب آورد بناکامرانی شکیب آورد
بر اندوه و غربت اگر فقر و بیم کند جمع بیند عذاب الیم
عذابیسکه انجام دارد هلاک زنفس عزیزان برآرد هلاک
بود لذت عقل تنزیه ناک که دریابد از خود بخود نفس پاک

ادب چهارم در هیئت کائنات از دانش دهم

زمین در ته جرمها در نشست که سنگین تر از جمله اجرام هست
ازین روی این جرم خاکی نهاد بخلقت ثقیل و کثیف اوفتاد
بهم خستگی دارد و مردگی دگر تیرگی و هم افسردگی
پس از وی بود جرم صافی آب سبکتر ز جرم زمین در حساب

به آنگه که این نفس پاکیزه کیش | ز بند طبیعت کشد پای خویش
نماند ز درویشی و بیم و یاس | رود از تو فقر و نیاز و هراس

ادب دوم در قطع تعلقات این عالم بی ثبات

از دانش دهم

بود دوری دوستان رنج سخت | از آن سخت تر گویم ای نیکبخت
بهم بستن دل بچیزی چنان | که روزی شوی دور ازو بیگمان
ز یاری که بیم جدائی بود | کجا قابل آشنائی بود
عجب تر که چون نفس پاکی نهاد | نهد پا درین دامگاه فساد
که باشد سرای پر اندوه و درد | در آغاز گرم و در انجام سرد
درین کور ده مردم کوردل | در آلودگی های تن پا بگل
بشادی پذیرائی مقدم شوند | ز بیدانشی شاد و خرم شوند
دم بار بستن ازین تنگنای | سوی وسعت آباد جاوید پای
پر اندوه گردند و گریند زار | غم و حسرت آرند بر روی کار
چو بینی بچشم تامل بهم | خلاف حق و عدل باشد زهم

ادب سوم در ترک اندوه و بیدانشی و نیاز و بیم از دانش دهم

ز اندوه و بیدانشی و نیاز | هم از بیم باید کنی احتراز

کزو نور معنی کند اکتساب — کند تالی خویش را فیضیاب
که باشد همان تالی ارجمند — ز نور و حیات و شرف بهره مند
همین هیئت کائنات است و بس — ازیں صاف تر شرح ناید ز کس

ادب پنجم در تهیهٔ اسباب بقای جاوید از دانش دهم

مر اندر جهان خرد چه هست — بلوح طبیعت همه نقش بست
بود همچنیں هرچه اندر وجود — درین عالم کون و ملک شهود
ز لذات بی معنی و بی بقا — پذیرای نقش زوال و فنا
کند رهنمائی سوی ذات آں — که اصل است و جاوید لذات آں
بلذات آں ره ندارد فنا — سرورش بپایاں نیارد عناں
دراں عالم روشن و نورزای — همانا که جاوید ماند بپای
کمالی که نقصاں نباشد دراں — فضائی که آں را نیابی کراں
بود آنچه از اختلاف و زوال — درین عالم حس دار الملال
دلیلی است روشن بوقت و بقای — که در عالم عقل باشد بپای
ز علم و تصور ز فکر درون — ز بحث و تمثل دگر آزموں
نباید که غافل نشیند کسی — که از فوت فرصت بنالد بسی
ز محسوس هرکس که شد کامیاب — ازو عالم عقل شد در حجاب

لطیف است و صافی تر از وی بذات | فروزان و نزدیکتر با حیات

پس از جرم آب است جرم هوا | کز آب است الطف بلطف و صفا

پس از وی بود جرم چرخ برین | که با کس ندارد دسر مهر و کین

ز اجرام زیرین فروزنده تر | ازان صافی و زنده و جلوه گر

بهمسایهٔ چیزهای شریف | که زنده است و هم صافی و هم لطیف

دگر با حیاتست نزدیک تر | تربیت و نیک ذاتی سمر

بود برترین شکل و بهتر بود | ز اشکال ها خوب و برتر بود

ز اجرام از و هر چه باشد بزیر | بود جمله مصورتش ناگزیر

پس از جرم پاک سپهر برین | که پایان اجرام باشد برین

بود گوهر نفس قدسی نژاد | که می بخشد انوار صافی نهاد

فلک را دهنده است جنبش مدام | چه جنبش که جنبیدن با نظام

ز هر شی که پیوست نفس اندرون | دهد عکس معنی خود را برون

فرودین نفس آنچه دارد وجود | نباشد بذات خود آن را وجود

حیاتش بذاتش بود ای عزیز | که با خواست و اندیشه هست و تمیز

ز فیضان نفس آنچه نبود بجای | بود هستیش پوچ پا در هوای

ز جنبیدن و فکر و تمییز و خواست | نیابد برو این همه وصف راست

پس از گوهر نفس پاک و بسیط | خرد دان بنفس آنچه باشد محیط

که از جمله هستی لطیف و کثیف | لطیف است بالاتر است و شریف

بلی بر کنار هویت همین | بود پایه و رتبه اولین

ز بیدای بیگانگی رو بتافت / بسر منزل سرّ وحدت شتافت
ز جنس دوم کان ستم است و جور / بپرهیزد آن را که عقل است و غور
که از ترک آن گوهر مشت خاک / رسد تا بسر منزل نور پاک
ز جنس دوم هر که دارد گریز / که آن خواهش لذت است ای عزیز
شود از مقامات اندوه و بیم / بجشر نگه جاودانی مقیم
ز نادانی و آرزوی و نیاز / برآید درآید در ایوان راز
همانا بود زنده جاودان / ز بند فنا و رهد همچو جان
خدا تا فرید آدمی لیک هان / پی دانش و کردگار جهان

ادب هفتم در گله ناروا از دنیا از دانش هم

ز دنیا شکایت کند آن کسی / که نبود بر و عقل معنی رسی
بگوید که دنیای پر مکر و زور / سرای فریب است و دار غرور
ز کار آگهی نیستش آگهی / که می پوید این جاده از ابلهی
بدی این جهان گر سرای غرور / ندیدی کس از وی بجز مکر و زور
ز بدو فرود آمدن در جهان / نهی تا به انجام رفتن ازان
بجوش عیشی و کامرانی خویش / نمودی بسر زندگانی خویش
ندیدی از و هیچ آزار و رنج / بجز راحت و خرمی گنج گنج
بفرصت که تا بو برو یافتی / ز راه مدارا عنان تافتی
بناگه ربودی از و آن سرور / پدید آمدی در نظامش فتور

پی دانش آموزی و آزمون درآید درین دامگاه فسون
بلذات عقل و دوام سرور کند آرزو مردم بی شعور
بباید ز خود مرد صافی درون کند جادهٔ تیرگیها برون
بود آنچه ضد و خلاف گهر ببرّد از و مردم باخبر
بود جاودان در سرای سرور برد بهره از لذت پرحضور
ببوشد مراین حلّه آن پاکخوی که فرسودگی ره نیابد بدوی
نگر گوهر خویش را ذی کمال دهد صورت گوهر بی زوال

ادب ششم در مهلکات نفس از دانش دهم

بود مهلکات نفس را این سه چیز بسنجد بعقل آنکه دارد تمیز
نخستین بود شرک و انواع آن دوم ظلم و انواع آن را بدان
سوم راحت و خواهش لذت است که انجام آن وحشت و نکبت است
بود اصل این هرسه چیز پلید یکی کاین هرسه از وی پدید
که آن حب هستی حسّی بدان بداند بود هرکه از بخردان
بپرهیز از وی خردمند مرد که آرد دل طالب خود بدرد
هراسد از و مرد دانش اساس بدو ننگرد جز بچشم هراس
چو مرغ هراسندهٔ دام خویش بچیند از و دانهٔ کام خویش
ز جنس نخستین که انبازی است حذر کردنت بردن بازی است
هر آنکس که از شرک پرهیز کرد بصحرای وحدت قدم تیز کرد

نه این است شرط فریب و غرور
که آرد بطون خودش در ظهور

خود آنکس فریبندهٔ خود بود
که چشم نکوبینش از بد بود

خود افتد بچاه هلاکت ز خویش
ز کوری نه پس را ببیند نه پیش

نه گیتی مر او را رساند گزند
خود از دست خود می شود دردمند

که در گوهر و طینتش هر چه بود
چه نیک و چه بد جمله را وانمود

ز جنس خوش و ناخوش و تلخ و شور
ندارد نهان لیک از چشم کور

کسی را که نبود خرد رهنمون
زبون داردش خواهش نفس دون

کند ناز بر نعمت و ناز دهر
حیاتش هوس باشد از کاس زهر

بداند که ناز و نعیم جهان
بماند و بد و آشکار و نهان

بناگه که مهجور گردد از او
نعیم جهان دور گردد از او

بگوید که دنیا مرا گول داد
فریب غلط کار چون غول داد

ره راست را مردم کم خرد
ز کج فهمی خود بجایی برد

کسی را که دانش بود در نهاد
ندارد بکار جهان اعتماد

نیارد جهان را چه حسن در نگاه
نسازد مر این دیر را تکیه گاه

ستایش خداوند کون و فساد
از آن بر درشتی و نرمی نهاد

که از دیدن آن نشیب و فراز
شود خفته بیدار از خواب ناز

بچشم تأمل کنی گر نگاه
نیابد کسی اندر این کارگاه

مگر از پی دانش و آزمون
که آمد برون [illegible] چند و چون

بود اندر آن بهره شادانی و درد
گهی باختن باز [illegible] نرد

بگشتی بر و جمله احوال او | بنکبت مبدل شدی حال او
ولیکن چو دیدم ز کردار آن | نباشد بیک وضع رفتار آن
که مردم درین دار ناپایدار | کجا برقراری بود برقرار
چو از بطن مادر برآید همی | بدو شکلها رو نماید همی
بنا منتظم حالت چند گون | بمانند در جنبش و در سکون
بروزی براحت بروزی برنج | گهی سر بسنگ و گهی پا بگنج
گهی نغمه سنج و گهی نوحه گر | گهی غرقه و گاه در کف گهر
گهی ناخوش است و گهی تندرست | گهی نرم و سست و گهی گرم و چست
گهی مایه دار و گهی بینوای | گهی در نشاط و گهی در عزای
بدین مختلف حال دنیای دول | که نبود بیک جنبش و یک سکون
گه از موج باد و گه از نقش آب | همی تربیت یابد از انقلاب
نباید بهم آنچه در طبع اوست | چه خوب و چه زشت و چه مغز و چه پوست
تو پیدا و پنهان نکوخواه نیست | نه چون غول ره رهزن راه نیست
نباشد فریبنده پر دغل | که از وی بکار تو افتد خلل
نکوئی خود را نمایان کند | بد خویش را از تو پنهان کند
به نیکی بپوشد بد خویش را | که در نوش پنهان کند نیش را
ولیکن دم فرصت و وقت کار | کند گوهر خویش را آشکار
ندیده کسی اندرین تیره جای | بیک حالت خود ز شاه و گدای
نباشد کسی زین سرای سپنج | که خود از پی عیش نکشید رنج

که آن صورت و شکل خوب بون — ازان صورت و شکل باشد نمون
ولی جمله آن شکلها را بقا است — حقیقی دو جا وید و بی انتها است
مبادا که چون کودک بیخرد — دلت راه بیدانشی بسپرد
که چون پیش او خوردنیها برند — بلطف و بنرمی بدو برخورند
زند خنده و شادمانی کند — بزعم خودش کامرانی کند
ولی گر بدو تند خوئی کنند — بنطق بر خلاف نکوئی کنند
کند گریه و گردد اندوهناک — به بندد دل خویشتن در هلاک
دل خود بیک سو نه بندد همی — گهی گریه گاه خنده همی
ترا گر بود دانش و زیرکای — درین ره مکن غول را رهنمای
بمردانگی پا درین ره گزار — درین ره بمشکل رود رهگزار
برفعت ز نه آسمان درگذشت — که زین سیرت کودکان درگذشت

ادب نهم در تقسیم لذات از دانش وهم

کنون بر طرازم یکی نغز فصل — که لذات عالم بود بر دو اصل
یکی آنکه یابد خرد از حواس — که بی حس نگردد بگردش قیاس
عدد حواس درون و برون — بود از درون پنج و پنج از برون
یکی سمع یعنی شنیدن بود — بصر آنکه نیروی دیدن بود
دگر ذوق و لمس است و شم ای جوان — که یابد خرد درک محسوس از آن
همین پنج باشد حواس برون — حواس درون بشنو از من کنون

بدین مختلف حال امید و بیم
نباشد بر عقل دار النعیم

چو دار النعیمش بفهمد کسی
بسوزد بدل داغ حسرت بسی

ز جویائی دانش و آزمون
که در راه مقصد بود رهنمون

اگر باز ماند بکوری خویش
زیان بیند از بی‌شعوری خویش

بمشغولی نعمت نابیش
رود از کفش نقد انابیش

ستاید اگر بیند آرام ازو
نکوهد نیابد اگر کام ازو

نکوهیدن و هم ستائیدنش
بود هر دو با فسرائیدنش

چنین کس گرفتار حسرت بود
گرفتار دام مصیبت بود

کند جنس اندوه در بار خویش
که بیکار گردد آلهٔ کار خویش

ادب هشتم در هوشیار بودن از مکر و خدع

از دانش دهم

جهان چیست در چشم صاحب نظر
که دارد ز اسرار گیتی خبر

سرائیست از بهر آموختن
که مایهٔ دانش اندوختن

معانی محسوس این کارگاه
دگر صورت و هیئتش در نگاه

نماند بحال و ندارد بقا
کمالش پذیرد زوال و فنا

مثال نمودار آن پیکر است
که پوشیده در عالم دیگر است

پدید آنچه آید درین تیره جای
ز صورت بمعنی بود رهنمای

درین نیستی جای هستی نمای … خوش و ناخوش و نیک و بد یافت جای
بود هستی عقل را تا بجای … به ولذتش جمله ماند بجای
بنرم و درشت و لسوگ و سرور … مخمر بود این سرای غرور
که باشد دبستان آموختن … بود عالم دانش اندوختن
بنای جهان بر خلاف و تضاد … خدای جهان آفرین بر نهاد
به بیداری نفس و انگیزه او … بسوی نسیم صفا جهز او
که بی اختلاف است و بی انقلاب … بنای که هرگز نه گردد خراب
ز دانش گرت هست سرمایه … بدست آر جنس گران پایه
الا ذات و هستی شی را بجوی … کم و کیف آن شی مکن جستجوی
که آن هستی و ذات باشد بسیط … میان وی و عقل نبود وسیط
روی ره با دراک آن هردو شی … خرد خود کند منزل علم طی
چو طالب مطلوب گردد قرین … وسایط رود از میان بالیقین
به نزد خرد بر مرکب محیط … کم و کیف باشد خلاف بسیط
کز و گل کند معنی چون و چند … بقید زمان و مکان پای بند
دران دم کزین تیره عالم روی … که از کار کردن معطل شوی
اجل دست قدرت رساند بتو … ز علم مرکب نماند بتو
حواست که بوده است آلات کار … در آندم ز تو برگزیند کنار
هر آنگه که مرکب رود از میان … ز هستی راکب نیابی نشان
چو علم مرکب رود با حواس … که قائم بدی از حواس این اساس

یکی مشترک دیگرش حفظ دان سوم وهم و چارم خیالش بخوان
ز پنجم عبارت کنم ای جوان توان تصرف بود آن توان
توان شنیدن گرت یار نیست بصوت و صدا گوش را کار نیست
بود جمله آلات دریافتن خرد را دهد دست بریافتن
اگر دیده را این دیدنست خرد را دگر ره سوی دیدنست
برین حس ده گانه اندر شمار خرد را بود هر یکی پیشکار
اگر این وسایط نه دارد خرد با دراک محسوس کی ره برد
ز لذات عقلی کنون بشنوی که پیر خرد را کنی پیروی
بود هرچه از قسم لذات عقل نیارد که آن را کس آرد بنقل
همانا سبب را طلبگار نیست که آلات ادراک درکار نیست
نه خود یابد از خود نه از رهنمون نه از هستی خویش یابد برون
بذات خودش یابد آن زاخرد سبب را درین ره خرد پی برد
برافتد چو از نظم خود جسم زار هم آلات او باز ماند زکار
مر این جمله لذات دریافتن توانا بجسم است بریافتن
بماند بنوعی تا تنت را بقاست چو جسم از میان رفت پا بر هواست
مکسب کمال ار بود آرزوی ز لذات محسوس برتاب روی
اگر روی بلذات عقل آوری بدست آر سررشته داوری
سر از کسب لذات عالم به پیچ که لذات محسوس هیچ است هیچ
چو قصر وجود تو افتد زپای نمانند لذات حسی بپای

اگر اندریں مردماں بنگری — ندارند چشمان بینشوری
نه بر اصل باشند نه جست سرای — نیارند کار نکوهش بجای
معطل ز کار خود افتاده اند — ز دست آله کار خود داده اند
نه بر نور بینش نظر دوختند — نه سرمایهٔ دانش اندوختند
ز سرچشمهٔ نور افتاده دور — بصورت چو بینا بمعنی چو کور

ادب دوازدهم در عاطل نداشتن نفس از کار از دانش دهم

چو هستی تنبگار در یافتن — شوی گرم در کار دریافتن
مده از کف خویش آلات کار — که از رنج غربت شوی رستگار
بنی آدم آمد بر بحر دان — پی دانش و کار کردن بدان
چو دریافتی گوهر آدمی — که دانش بود جوهر آدمی
بود همچنیں میوه خوشگوار — که می آید از بهر خوردن بکار
ولیکن چو از خوشه بند نخست — نیاید بکاری کز و عقل جست
مگر سوی زر آرداں مایه روی — که گرداندش ترش بی گفتگوی
سپس مایهٔ آخری آیدش — که آن مایه تکمیل بنمایدش
ندانی که آنگاه کامل شود — کزو بعض مقصود حاصل شود
پس آنگه کشد سر باوج کمال — ز نقصان رهد همچو بدر از هلال

رود از تو علمی که دارد وسیط | نماند بتو غیر علم بسیط

ادب دهم در نکوهش صدور خطا از علماء

از دانش دهم

بصیری فرو افتد گر بچاه | خطا را بود کوریش عذرخواه
اگر آنکس افتد که خود کور نیست | بنزد خود و خلق معذور نیست
چه سخت است اندوه گم کرده راه | که با چشم بینا در افتد بچاه
عذابش همین دانش اوست بس | بود درد حسرت بد و همنفس
که داند که این کار من کرده ام | بلا بر سر خود خود آورده ام

ادب یازدهم در جهل مردم بوالفضول

از دانش دهم

بد احوال آن ناکسان فضول | که مانند با کودکان جهول
چو دنیا بدان مردم کم خرد | دمی چند با آشتی برخورد
بخشم گرایند و گردند شاد | چنین شادمانی بانسان مباد
چو بینند بر عکس مطلوب خویش | نیابند ازو حظ محبوب خویش
نکوهش کنندش بآزردگی | برنجند ازو دل به افسردگی

پس آنکه خرد در وجود آیدش / نگارندهٔ نیرو فزود آیدش
خرد بالقوه چون توانا شود / بر آن هر دو شی کارفرما شود
یکی خشم باشد دگر آرزوی / که از امر او بر نتابند روی
پس آنگاه باشد به فعل آن خرد / که آن را بجد کمالش برد
پس آنگاه نیروی دیگر تمام / به پیوندش عقل بالفعل نام
که در جمله اسباب یابد کمال / بر آید ز تنقیص در جمله حال
از آن پس که دانی که در بد حال / به فعل و بالقوه نبودش محال
پس باز گردد بهم فعل آن / بجائیکه بودش بقوت در آن
پس آنگاه در کارگاه شهود / نمو و نما بیند دگر در نمود
نگار و نگارنده پیدا شود / پس آن گنج مخفی هویدا شود
اگر میل داری برُستن ز بند / شنو از من این فیلسوفانه پند
درین مدرس دانش آموختن / تو باشی بفکر زر اندوختن
فراغ دل از ترس داری ز دست / که اندیشهٔ فوت آن نقش بست
چو برخاستی از سر راستی / که اندوختی آنچه میخواستی
بود تازه مانی که در دست تو / ازین دام مشکل بود جست تو
چو آن مایه از دست بیرون شود / بشمشیر حسرت دلت خون شود
که در جای ترس آید اندوه و درد / که آرد غمش از نهاد تو گرد
ز دامی نیفتی بدامی دگر / که جز وی نداری مقامی دگر
نه بینی دگر چهرهٔ فرهی / نه ممکن که از بند غم وارهی

نیابد بدو راه نقص و زوال | مگر بدر کامل بود از هلال

ادب سیزدهم در حقیقت انسانی از دانش دهم

سخن را نم از گوهر آدمی | برم بر زبان جوهر آدمی
بود گوهر آدمی بر دو قسم | مفصل کنم مجمل هر دو قسم
یکی است محسوس و قسم دگر | بمعقول نامیده شد ای پسر
ز محسوس مردم بگویم که آن | پدید آید اندر سرای جهان
بکاریکه آنرا همی پرورند | نشاید نخست از بدو بنگرند
پس آن مایه اندر جسد جاکند | که کسب کمالش تقاضا کند
بر ورد بستان آموختن | بیاموزدش دانش اندوختن
نیابد در آن منزل نوزای | کمالی که باید بفرهنگ و رای
چو یابد در آن منزل آگهی | کمالی که گفتم فزون تر رهی
شناسائی و دانش نیم خام | شود پخته و مرد مرد تمام
بتحقیق ناطق اشارت از وست | که انسان کامل عبارت از وست
ز محسوس مردم سخن گفته شد | بسلک بیان آن گهر سفته شد
نگارم کنون گوهر دیگرش | ز صورت بمعنی برم گوهرش
ز معقول مردم اشارت کنم | رموز نهان را عبارت کنم
که ذاتی بود قوت اصل جان | که پیوسته باشد بعنصر نهان
در آید سوی رحم با باشنی | کز و گل کند رنگ ماو منی

اگر بار او دور افتد ز اصل / مدد گیرد از اصل با وصف فصل
ولیکن چو گردد جدا از درخت / ازو بندد آن بند و پیوند رخت
چو قطع تعلق ازان سو کند / نیارد که دیگر بدان رو کند
پس ای مرد از کف مده بند خویش / حذر جوی از قطع پیوند خویش
حکیمی که دانش بدو بود جفت / رموز حقیقت به تمثیل گفت
که آنگه باصلی کنی باز گشت / کزو دیدهٔ هستیت باز گشت
سر رشته اینک رسانم به بن / که از عالم طبع رانم سخن
که یکسر محل نیازست و بیم / دگر زول و اندوه در وی مقیم
بود عالم عقل دار السرور / مقام غنا و محل حبور
دگر جای عزاست و امن دوام / ازان شد مسمی بدار السلام
نگنجد بعقل خداوند رای / تونگر بود مردم بینوای
کجا مرد پر بیم مامون بود / کجا خوش بود هر که محزون بود
کجا مرد نادان بود هوشمند / کجا یار سازند و خوار ارجمند
دو وصفی که دارند با هم خلاف / نگردند مجتمع بی اختلاف
اگر راست است این سخن زین بنائے / دو الفت بیکدل نگیرند جائے
که حب حیات جهان غرور / بحب حیات مقام سرور
بیک کس کجا جمع یابد کسی / که دور است از راه دانش بسی
اگر کارهای خسیس دنی / دهی ترک و از دل بدور افگنی
دل از معدن و اصل آن کارها / به بر تا کنی کشف اسرارها

زپای دل این بند را برگشای	که آری سر آسمان زیر پای
اگر اینچنین علت جانگداز	که می آرد اندوه و بیم و نیاز
جدا از تو گردد ملالت مگیر	که دیگر نه بینی غم دار و گیر
اگر مایه عز و امن و سرور	بگرد آیدت در سرای غرور
ز چیزی مشو ناخوش ای کج نهاد	کزو در کف آری عنان مراد
کند هر که بر پایه فقر اختیار	هم از عز و از امن جوید کنار
گزیند بر آن هر دو خواری و بیم	نه بیند دگر روی ناز و نعیم
چنین مرد را دانش از سر رود	بچاه فنا سرنگون در رود
هر آنکس که با مار جوید تپاک	چشد از کف مار زهر هلاک
نظر بایدت دوخت بر اصل خویش	فرامش مکن لذت وصل خویش
وجودت بر آن اصل هستی گرفت	ببندی فروهشت و بستی گرفت
ثمر را بود نسبتی با شجر	که فرعش توئی ای گرانی گهر
گر از وصل خود فرع افتد بدور	به هستی ز عشق نیفتد فتور
که دارد به اصل خودش اختصاص	کزو نگسلد رشته ربط خاص
بدان ربط با اصل دان وصل وی	که یاری دهد فرع را اصل وی
بماند بهم با چنین انتساب	شود فرع از اصل خود کامیاب
برد اصل ربطی که دارد بفرع	وگر ابر فیضش که بارد بفرع
همانا که آن میوه گردد تباه	که دیگر نیابد بدان اصل راه
همانا درختی که بار آورد	گوارا که خود ناگوار آورد

که چون جنبش موج آید به آب
کند باطل آن را به شکل حباب

بود همچنین حال نفس زبون
که او با طبیعت ندارد سکون

بود نفس تا در ره طبع دون
بگردد دلش از غم و غصه خون

ز آسایش و راحتش نیست بهر
که بیچاره افتاد مغلوب قهر

چو این عالمش خسته دارد بدرد
جهان خرد نا ورد یاد کرد

گر چون شتابد بماوای خویش
نشیند دگربار بر جای خویش

ز بدبختی و غربت و خواریش
ز دلگیری و هم دل آزاریش

بیاساید و از الم وارهد
ز آوارگی در وطن پا نهد

بود آب از کدر تا صاف و پاک
درونش بود روشن و تابناک

مراو را بود هرچه در اندرون
نماند نهان می نماید برون

اگر تیره گردد برنگ سحاب
شود تیرگی در نظرها حجاب

بود هرچه در روی خذف یا صدف
به بینی تو چون شبه و گوهر بکف

فروغ فروزندهٔ آفتاب
بود همچنین در هوا بی سحاب

بد و نیک را چشم بیند درست
چه خوب و چه زشت و چه پست و چه چست

ولیکن چه دود و بخار و غبار
به صافی هوا گر دد انباز و یار

بپوشد همه چیز را از نظر
شود حاجت مبصرات از بصر

بود گرچه خورشید تابان بتاب
نه بیند بصر مبصرات از حجاب

بجز آنچه دارد بذاتش وجود
به بیند دگر چیزهای نمود

بتابد بر و تا فروغ خرد
بهر صورت نیک و بد بنگرد

بدانند اصحاب فکر و نظر — که این اصل و معدن نباشد مگر
بود بستن دل بحب حیات — حیاتی که آنرا نباشد ثبات
دگر قصد رنجوری خویشتن — ندیدن ره از کوری خویشتن
دگر جستن خط لذات سرد — چه لذات آلوده باز هر درد
چو طفل از سر فکر برناستن — گذشتن ز اصل و نمون خواستن
مکن عادت فعل دون زینهار — که طبع تو گردد بپایان کار
نماند بتو طبع پیشین تو — بوضع دگر گردد آئین تو
ازان ره چو بیرون نهی پای خویش — نیاری رسیدن بناوای خویش
پدید آور چیزهای لطیف — بود اشرف چیزهای شریف
اگر قرب جوئی بدرگاه او — که باشد کمالت نظرگاه او
طلبگار مرد سعادت قرین — کند کسب چیزی گرامی ترین
بدان مایه آن ربط حاصل شود — که با جنس خود جنس مائل شود
مراین نسبت خاص بیچند و چون — علو با علو دارد و دون بدون
عجب دارم ای نفس از رای تو — مگر کور شد چشم بینای تو
تو در عالم کون داری قرار — که آرام نبود در و زینهار
تو امید آرام داری دران — هوس میکنی کامگاری دران
عجب ترکه در وی بجوئی درنگ — در آئینه ات برگرفته است زنگ
به بینی اگر روی کنی سوی آب — که پایندگی نیست بر روی آب
یکی را بندرت گرافتد قرار — قرارش بود بی ثبات و مدار

که با ترک راحات و لذات آن | چه خوشنود باشی به بودن دران
بود زهد را بر تو نام دروغ | بدان سانکه بر راست اطلاق دوغ
چو خواهی که در اصل زاهد شوی | بجهد حقیقی مجاهد شوی
مشو از حیات جهان کامجوی | بمرگ طبیعی بکن آرزوی
نباید ازین مرگ اندوه برد | کزو بایدت رنج بسیار خورد
که باشد درین مرگ هستی تو | بلندی تو عین پستی تو
ازو هر که دریافت بیم و هراس | هلاک افتد از ارهٔ بیم و یاس
بمرگ طبیعی چو خوشدل شوی | ز تنگی بجای فراخی روی
ز غم دار هی شادمانی کنی | پس از خستگی کامرانی کنی
به امن آوری روز بیم و هراس | بدیبا کشد کار تو از پلاس
ز بیدادی ظلمت خرامی بنور | ز دار المحن سوی دار السرور
حیات جهان جمله در دست و درد | نباید غم دوری درد خورد
لباس شقاوت ز بر برکنی | قبای سعادت به بر افکنی
چنان چیز دشوار حاصل مجوی | که بازش نیابی بصد جستجوی
چنان شاهدی را مشو خواستگار | که آن را نیابی اگر در کنار
بسر گشتگی ها کشد کار تو | چشد زهر هجران دل زار تو
بفرجام آوارگی های تو | کشد ز آسمان بر زمین پای تو
محیط طبیعت مگر بی سخن | بباد حوادث شود موج زن
دران موج زن بحر کون و فساد | که در وی نیابند باد مراد

ولی جوهرش با همه روشنی | چو آمیخت با چیزهای دنی
که آن جملگی چیز دنیای دون | کثیف است و هم تیره و هم نمون
شود تیره و از خواص خرد | نماند در و نفس چون بنگرد
بر اشکال عقلی فتد صد حجاب | کشد پرده بر خیرها چون سحاب
پس آنگه فتد نفس از اوج باز | بنادانی و مفلسی و نیاز
به بیند ره رستگاری به پی | ولیکن شناسا نگردد به وی
مکن تیره آن روشنی گر کسی | کز آن روشنی تا بمنزل رسی

ادب چهاردهم معنی زهد از دانش وهم

وهم شرح معنی زهد ای عزیز | بفهمی گرت هست عقل و تمیز
بفرمودهٔ مرشد معنوی | ز من معنی زهد را بشنوی
نه از ترک آرایش دینوی | تو در جرگهٔ زاهدان در شوی
نه از ترک لذات بی اصل وی | کنی نامهٔ نامی نفس طی
گر آن هر دو را ترک دادی بجان | مگر دوست داری سرای جهان
بخوانم ترا زاهد بوالفضول | کز اندیشهٔ مرگ باشی ملول
بود زهد خوشنود بودن بمرگ | نه از ترک لذات و هم ساز و برگ
که از دوری هستی این جهان | بباید که زاهد بود شادمان
بتحویل خود هر که دارد شتاب | شود از فیوض وطن کامیاب
تو تعریف مرگ از من آموختی | از و مایهٔ دانش اندوختی

بتعریف ذات خرد گوش کن ‌ ‌ ‌ برون آ ز بیهوشی و هوش کن
خرد نیست جز یافت و دید خویش ‌ ‌ ‌ بدو آوری رو بفهمید خویش
هر آن نفس نادان که خود را نیافت ‌ ‌ ‌ بود مرده و از بقا رو بتافت
نتابد بر و نور تابندگی ‌ ‌ ‌ نیارد بکف نعمت پایندگی
بود جستن لذت آثار مرگ ‌ ‌ ‌ ز نخل وجودت فتد بار و برگ
چشند ز هر مرگ ابد طالبش ‌ ‌ ‌ نه مرگی که بیجان کند قالبش
بمرگ ابد هستی سرمدی ‌ ‌ ‌ بباید گزند از ره بخردی
من از گوهران طبیعی کنون ‌ ‌ ‌ دهم شرح در وصف چون و چگون
که با وصف بیدانشی هر یکی ‌ ‌ ‌ که در جهل شان عقل نارد شکی
سوی عنصر و اصل ماوای خویش ‌ ‌ ‌ بجنبند با طبع از جای خویش
اگر عزت ز مجد آن گوهران ‌ ‌ ‌ نبودی بدو نزد دانشوران
نه جنبیدی از جای خود گوهری ‌ ‌ ‌ بجنبش رسد مرد دانشوری
بود هر چه از خاک چون سنگ و خشت ‌ ‌ ‌ ز نیک و بد و خانقاه و کنشت
پس از ترک ترکیب اجزای خویش ‌ ‌ ‌ نهد روی سوی اصل و ماوای خویش
ازین رو که خاک آورد رو بخاک ‌ ‌ ‌ رسد آب تا گوهر آب پاک
اگر باز دارنده نبود بجای ‌ ‌ ‌ کشاید سوی مرکز خویش پای
اگر مشت خاکی دهی در هوا ‌ ‌ ‌ کجا ماند از مرکز خود جدا
ز بالا به پستی نهد روی خویش ‌ ‌ ‌ بمرکز رسد بی تکاپوی خویش
بدان همچنین حال آن جمله چیز ‌ ‌ ‌ که موصوف نبود بعقل و تمیز

مرا ورا تو ماوای خود کرده — دران مهلکه جای خود کرده
عجب این که داری بر او اعتماد — نداری دران بحر بیم فساد
هم از آب آن قلزم است این محل — ولیکن فسرده شده است از عمل
بوضع غریبی خداوند کار — به بست آب این قلزم بی کنار
برو ناگهان تا نظر واکنی — دگر قدرت حق تماشا کنی
که بگذارد او آب گردد شتاب — بیامیزد آب مکانت با آب
گزارد ترا خسته بر روی آب — زبی مرکبی در غم و اضطراب
بیفتد ترا در خطر جان پاک — چو مرغی که افتد بدام هلاک

ادب پانزدهم در تمثیل از دانش دهم

سر صید ماهی ندارد غریق — که ترسد بجان اندر آب عمیق
بود همچنین حال آسوده مرد — که ناورد گیتی دلش را بدرد
بچشم تعمق کند گر نگاه — که آرامگاهش بود دامگاه
هلاک خودش آورد در نظر — ببیند دران جان خود در خطر
بفکر هلاک خود افتد بدام — کند بیخ اندیشهٔ ناتمام
شکاری که شیرش رباید قرار — بفکر خود افتد ز فکر شکار
کشد چون نهنگ اجل در برش — سر صید ماهی رود از سرش

ادب شانزدهم در تعریف خرد از دانش دهم

شود با فرومایه هم انجمن — که اصلش پلید است و هم شوخگن
چو غازی به پیکار باز ایستاد — سلاح خود افگند اندر جهاد
در اندیشه ها ره بجای نبرد — بناچار خود را بدشمن سپرد
بدام بلا ناگزیر او فتد — که در دست دشمن اسیر او فتد
دگر آنکه پاید و پیکار کرد — مگر از پناه عدو عار کرد
در آئین پیکار و خصم افگنی — بحکم ضرورت بود کشتنی
بود کشتنی یا به بند افگنی — به بند افگنی را بود جانکنی
به بند آنکه آورد روی نیاز — پسندید بر خود عذاب دراز
اگر کشته گشت و نیامد به بند — برست از عذاب و بمرد ارجمند
که آن مرگ وی زندگانی بود — بناکامیش کامرانی بود
بملک بقا رهنمائی کند — درین ره ترا پیشوائی کند
دگر از پسندیده و ناپسند — بود هرچه پرسود و ناسودمند
چه از دلپذیر و چه نادلپذیر — که او را بود از عدو ناگزیر
بدانمایه اش حاجت است و نیاز — کزو پرورش یابد و برگ و ساز
پس آنچیز نزد خرد نیست ذات — که آنرا بذاتش نباشد ثبات
بود دائمش احتیاج مواد — کزو بهره گیرد بکون و فساد
ز ادراک آن معنی دلپذیر — حقیقت طلب را بود ناگزیر
در و راحت نفس آسودگیست — که پاکی ده جان ز آلودگیست

ادب هفتدهم در تمثیل از دانش دهم

چو مستی که مستانه جنبد ز جای / به بیهوشی بیخودی رهگرای
ز حال بد و نیک خود بیخبر / نه هوشی ز پا و نه هوشی ز سر
بجنبند مانند گردنده گوی / که از بیهشی بیخود افتد به پوی
ز رفتار بقصد خود بیخبر / ندارند در خود ز دانش اثر
ولی جانب مرکز خود روند / اگر ذل بود در شرف می دوند
کشد گر کسی شربتی ز آب ناب / شود بیگمان آگه از طبع آب
ز جزوی توان یافتن طبع کل / چو یک جرعه‌ای ز مینای مُل
اگر مشت خاکی به بینی ز خاک / همش را شناسی ز ناپاک و پاک
بود گرچه در رنگ‌ها اختلاف / بماهیتش ره نیابد خلاف
اگر تیره باشد و گر تابناک / بگوهر یکی باشد آن جمله خاک
ز نیک و بد وصف یک آدمی / ز نامردمی وی و مردمی
چو آگه شود مرد دانش نهاد / که از نسخهٔ عقل دارد سواد
برد پی به اوصاف احباب او / که دریابد او ضارع اصحاب او
که باشند هم گوهر و هم سرشت / شریک صفاتش بخوب و بزشت
چه در رهبری و چه در گمرهی / ازان جمع یک کس دهد آگهی
بود میل هر شکل را در جهان / بهمشکل خود آشکار و نهان
به بینیم هم نوع خود میل نوع / که دارد به پیوستن جنس طوع
بود نفس دانشور و دادگر / کند از ستمگار نادان حذر
بباید که این نفس قدسی نژاد / که پاک و گزیده است اندر نهاد

تو باشی ازین جای خوشنود تر — که باشد برای تو پر سود تر
دران جای پا را قامت کشای — ولیکن درو استقامت نمای
بحسب شناسائی و آزمون — که بودی بدان رای تو رهنمون
بکاری که داری بدان کاربند — دگر کارها را مشو کاربند

ادب هنردهم در عزیز داشتن سرای خرد از دانش دهم

اگر دوست داری سرای خرد — که باشد پسندیده جای خرد
دران منزل روشن و دلکشای — بکار آوری کارهای سزای
دم رحلت از شارسان حواس — سوی کشور عقل پاکی اساس
بباید ره رفتنش باز جست — که حال منازل بدانی درست
چو این حال دریافتی یاد دار — نباید که باشی فراموش کار
که از وادی محنت و بیکسی — به آرامگاه حقیقی رسی
ولی اندران راه نارفته پای — که پا لغز هوش است و همت ربای
مدد جوی ازان جمع دانشوران — که هم رهروانند و هم رهبران
چراغ اند در ظلمت گمرهی — که باشند خضر ره آگهی
بده دست در دست پیر طریق — که باشد ترا تا بمنزل رفیق
بترکش ره گمرهی بسپری — که بی راهبر کی بره پی بری

ادب نوزدهم در تجرید نفس از علایق از دانش دهم

ده‌ام عرض بر مرد معنی رسی | که شمعی اگر بر فروزد کسی
که از ظلمت تیره شب وارهد | ز افروختن رنج بر خود نهد
نگهداردش تا شب آرد بروز | چو تابد رخ مهر عالم فروز
نیازی ندارد دگر با چراغ | که از ظلمت شب بیابد فراغ
رود از دلش رنج افروختن | رهد از بلای غم اندوختن
تو دانی که این عالم طبع چیست | که هم تیرگی هست و هم روشنیست
نخستین سر تیره او بکار | پس از رنج راحت ضروری شمار
پس از تیرگی روشنی پیش گیر | ره منزل مقصد خویش گیر
که صافی کشیدن بر می پرست | پس از خوردن دردیش خوشتر است
سخن رانده‌ام بر سبیل مثل | بفهمیدنش تا نیفتد خلل
و الا درین عالم طبع دون | که آرد صفا را بچشم اندرون
صفا عالم طبع را چون بود | که آن صاف ازین کدر بیرون بود
صفا ره ندارد بدل جز بنون | بجوید صفا جز به اهل جنون
مقامی که منزل گه تیرگیست | صفا را در و جستن از خیرگیست
صفا گر همیجوئی از عقل جوی | ره جستن و یافتن بازپوی
طلب داری از عالم دیگرش | که هرگز نیابی بکون اندرش
ز محسوس و معقول باشد دو جای | یکی جانفزا و دگر جان گزای
تو این هر دو را ای حقیقت نیوش | همی آزمودی و دیدی بهوش
یکی را ازین هر دو جا برگزین | که بنماید از دیگری بهترین

درین بیهشی مرده گویند شان | نیابند چون باز جویند شان
پس آنگاه آن جمع قدسی نژاد | بجنبند با طبع کون و فساد
پس از دیر باز و زمان دراز | چو آیند در کون اول فراز
شود بعضی از عالم خویش یاد | بدین مایه خورسند گردند و شاد
بگویند پاینده گی یافتیم | پس از مردگی زندگی یافتیم
چو از روشنائی بیابند نور | که اکنون نتاد از نظرشان بدور
به آلایش طبع کون و فساد | مرا این روشنی رو بظلمت نهاد
دگر از عقول تجرد نصاب | که از یاد شان رفته باشد چو خواب
ز جا کردن طبع اندر نفوس | نیابند آن نور شمس الشموس
چو آئینه گیرد برخ تیرگی | صفا جستن از وی بود خیرگی
مر آن نور را باز جویان شوند | بپای طلب راه پویان شوند
چو یابند جزوی ز اجزای آن | که اکنون بنوده است در یاد شان
بدین روشنائی بنیش فزای | شود چشم بینای شان نور زای
رهد اختر بخت شان از وبال | ز نقصان شان جلوه گیرد کمال
بدانستن و یافتن پی برند | بچشم حقیقت نگر بنگرند
که هر آنچه اندر جهان حواس | نه بینند چشمان بینش اساس
همه از خیالات آنچیزهاست | که در عالم عقل جلوه نماست
خیالات هر چیز جز سایه نیست | که در خارج از هستیش مایه نیست
بروی زمین یا که بر روی آب | به بین سایه و مقصد من بیاب

بدان هرچه در جنبش آید ز جای — که باشد ز پستی بلندی گرای
بباید بیکبار و صافی روان — که گردد به تیزی و تندی روان
ز روشن روانان و روحانیان — نه از عالم جسم و جسمانیان
ازان موطن قدس ماوای نور — که در وی نگنجد ز حور و قصور
قدم در جهان طبیعت نهند — پی آزمایش درو بر جهند
به آلات خود کارفرما شوند — بحال طبیعت شناسا شوند
با دراک اعمال و فعل حواس — که در عالم طبع گیرد اساس
چه از دیدنی و چه بشنیدنی — چه از خوردنی و چه بوئیدنی
حس پنجمینش بسودن بود — که معنی آن مس نمودن بود
به آلات و ادوات خود وارسند — به دولت ز دریوزگی وارسند
چو گردند ازو خسته و دردمند — که نبود بگیتی کسی بی گزند
بجام طبیعت چو می ریختند — بهم تلخ و شیرین بر آمیختند
ز آسیب آن دردنالان شوند — ز دلتنگی تنگ حالان شوند
ازان عالم و هرچه باشد در آن — نیارند یاد آن بصیرت وران
دهند آن سر و برگ دانش بباد — نیارند از عالم خود بیاد
بجز آنچه کانرا به حس پی برند — با دراک معقول ره کی برند
به پندار خود غیر محسوس خویش — که گشتند منقول مانوس خویش
غم عالم خویشتن کی خورند — که یادش بیکبار از دل برند
با دراک شان ره چو یابد فتور — ز یاد جهان خود افتند دور

بخلوت بود مرد چون با زنش | شود مست صهبای مرد افگنش
چه سان بازی و خنده آرد بکار | رباید دل شیر مرد از قرار
بحرف ملائم کند بی شکیب | دلش در رباید بفند و فریب
بود ظاهر آن خلاف بطون | که روشن برونست و تیره درون
بگفتار آهسته و حرف نرم | بود در ره رهزنی چست و گرم
بجز زن کزو فتنه خیزد بدهر | که با شهد آمیزد انگونه زهر
بظاهر بجوشد چو شیر و شکر | بباطن زند نیشتر بر جگر
ازان حیله و مکر دارد بکار | که در بندگی داردش بنده وار
هرآنکه که با زن فتد کار مرد | بحد هلاکت کشد کار مرد
قد راست و زلف خمدار زن | نباشد بجز شکل دار و رسن
ز زن همچو رهزن حذر کردن است | بچشمان عبرت نظر کردن است
چو تنها بماند پدر با پسر | پسر را علامت نماید پدر
بگوید بدو حرف تلخ و درشت | که موجود کرده است از آب پشت
به اصلاح احوال فرزند خویش | بلب آورد تلخ تر پند خویش
که فضل پسر خواهد و سود او | بود اندران پند بهبود او
بعالم عزیز و گرامی کند | بفضل و کمالات نامی کند
فرو افگند بخیه در روی کار | زنان را برایش کند آشکار
دهد امتیازش بعیب و هنر | که باشد پدر غمگسار پسر
نه چون زن بامید بهبود خویش | ز تو هر زیان خواهد سود خویش

مگر غفلت و بیخودی دستداد | که این حالت اندر نفوس او فتاد
به بستند تا چشم بینای عقل | تمیزی نکردند در اصل و نقل
ز انواع بستند چشم نیاز | با شکال آن دیده کردند باز
دل شان بدان مست و مدهوش گشت | جهان خرد شان فراموش گشت
مر این حال کز یاد دانش بود | بیفتاد شان در شروع و رود
درین عالم تیره و تنگنای | پر از رهزنان وادی فتنه زای
چک و چانه رش دام فرزانه ها | بود جمله این دام را دانه ها
بود مسکن رهزنان حواس | از وره بمنزل برد ره شناس
گر اندیشهٔ این معانی کنی | بعمرابد زندگانی کنی
کند آن معانی ترا رهبری | که تا منزل آگهی رهبری
ز زندان جهل و ضلالت رهی | ز بیدانشی رو بدانش نهی
ز صورت بمعنی کند رهبری | ز غفلت سوی آگهی رهبری

ادب بستم در بیان نفس و طبیعت از دانش دهم

بود عقل نفس ترا چون پدر | طبیعت بحکم زن آمد مگر
بود نفس را دو جهت بیگمان | همانا بهر دو گراید از ان
گهی سوی عقل آورد روی خویش | که بوید ز پیرامنش بوی خویش
دمی روی بسوی طبیعت نهد | تولای زن را بدل جا دهد
شود عاشقی مهر جنبان شوی | که دارد بزن الفت و آرزوی

درافتی فرو و از فراز کمال   روی سرنگون در تنگ تیره حال
ره رستگاری نمایم ترا   که هستیم غمخوار دائم ترا
بمانم ترا در ره بیخطر   که باشد مرا و ترا سود ور
تو رانی مرا در طریق هلاک   که هست از پی ما و تو بیمناک
زیان من و تو بود اندر آن   چنین ره نپویند بینش وران
نیارم درین ره بتو همرهی   که رفتن درین ره بود ابلهی
گرانند چنین حال نادلپذیر   شود دوری همدگر ناگزیر
درین صورت از ما و تو هر یکی   بگیرد ره خویشتن بی شکی
چو موسی ز راهش بدور افتاد   خضر با فراقش ضرور افتاد
کنون با زبان نصیحت گری   سخن با تو رانم نه با دیگری
مخاطب توی با من ای لقن دون   برون میدهم پرتو راز درون
امیدم بود کز ره عقل و هوش   دهی جا بگوش حقیقت نیوش
ندانم چه شد دانش و داد تو   که می نالم اینک ز بیداد تو
چرا از سر داد برخاستی   عنان تافتی از ره راستی
بتو روی آورده فرخ پدر   ز علم و ادب تا کند بهره ور
بزجر پدر گرچه افتی برنج   بفرجام از و پایت آید بگنج
تو گرداندهٔ از پدر روی خویش   زن پرفسونت کشد سوی خویش
بناز و نیاز و به فند و فریب   برد از دل مهرجویت شکیب
که آن بازی دلبق و آن طنز و ناز   دهد رنج و اندوه و بیم و نیاز

پدر از ره غمگساری و مهر — فروزد بر او از سر خشم چهر
که از تند گفتار و حرف درشت — کند دولت جاودانی بشت
ندارد پدر مطلب از پند خویش — بجز خیر و خوبی فرزند خویش
بصورت دهد داروی ناگوار — بمعنی برد آبحیوان بکار
نه چون لبق و ملق زن بوالفضول — بصورت چو خضر و بسیرت چو غول
بتاویل ارباب فکر و نظر — طبیعت زن و عقل باشد پدر
در اصلاح فرزند زجر پدر — به از خنده و حرف زن چون شکر
همانا برآرد ز بند هلاک — رساند همی از سمک تا سماک
بمهر و بکین و بصلح و بجنگ — نه بیند مراین آئینه روی زنگ
چو بینی پدر را به غیب و حضور — بیکسان بود نسبتش بی فتور
پدر دور باشد دگر در حضور — دران نسبت او نیفتد قصور
دران نسبت خاص در هیچ حال — به هیچ آفتی ره نیابد زوال
تواند که زن را گزارد کسی — دگر ره بسویش نیارد کسی
زنی برگزیدن توان بر زنی — توان داد دل را بدیگر زنی
ولیکن پدر را نیارد بدل — که در نفس خود او ندارد بدل
نیارد بر او دیگری را گزید — بهم کینه ها گرچه آید پدید
سر از طاعت عقل هرگز مپیچ — که بی طاعتش کس نیرزد بهیچ
رهاند ترا از کمند هلاک — رساند همی از سمک تا سماک
اگر سر برآری بعصیان او — که گردن به پیچی ز فرمان او

بود همچنین حال نفس نفیس | به آمیزش طبع دون خسیس
طبیعت چو بر نفس شد چیره دست | کند نفس بیچاره را زیر دست
شود تیره گر نفس روشن روان | به انگیزش گرد این کاروان
از آن تیرگی نفس را نور بند | بزودی کند روشن ارجمند
از آئینه چون زنگ شد ناپدید | توانی در او روی مطلوب دید
چو شد نفس بی یاور و دستگیر | بدست طبیعت بیفتد اسیر
دگر کارهای که اصلی بده است | ولیکن بغفلت ز خاطر شده است
همش را فرایاد خاطر دهد | که جان از جهان خودش آگهد
ولی جمله آن کدروان تیرگی | که طبع تو گردیده از خیرگی
نیاید ز ناپاکی خود برون | بماند بجائی که دارد زبون
نگردد ز ناپاکی خویش پاک | برون با صفا اندرون تیره ناک
اگر تیرگی رو بنقصان بود | فروزنده را کار آسان بود
مگر آن که افتد بچندین عذاب | عذابیکه جانرا در آرد بتاب
طلای غش آلوده و عیب ناک | نگردد بجز آتش از عیب پاک
کجی کی ز چوب کج آید برون | مگر چون بزندش بآتش درون
بجز آتش اصلاح دیگر خطاست | که آتش مداوای این دردهاست
چو گندم غش آلوده گردد بخس | چو آمیزش کس بنا جنس کس
بغربال باید زدن متصل | که رستد ز آلایش غش و غل
نفوسی که زنگار شان پاک خورد | چه زنگار لذات صافی و دُرد

اگر فرصت کار کردن به پند | بود از تو فوت ای گرفتار بند
به مزد کدامی عمل دل نهی | که آن دل نهی باشد از ابلهی
عمل کن چو باشی طلبگار مزد | شوی بیعمل کی سزاوار مزد
طلبگار مزد عمل بیعمل | بود ابلهی چون مهنی فی المثل
ز کسب عمل هر که عاطل بود | از او دعوی مزد باطل بود
چو تخمی نکشتی بکشت وجود | بوقت درودن چه خواهی درود
دم بار بستن چو باشی بخواب | نیاری رسیدن بمنزل شتاب
بداند کسی را که باشد تمیز | که روشنگر جان بود این دو چیز
نخستین که پرهیزگاری بود | کز او از بلا رستگاری بود
پذیرفتن پند باشد دگر | که گم گشتگان را بود راهبر

ادب بست و یکم در تصفیه قلب از دانش دهم

گر آئینه بگرفته زنگ اندکی | نگردیده با جوهر او یکی
بتدبیر سهلی ز صیقل گری | بتابد چو سیمای سیمین بری
اگر چند روزی برو بگذرد | که زنگارها جوهرش برخورد
چنان برخورد تا خورد جوهرش | بیامیزدش طبع با گوهرش
پس آنگه بصد چند فکر صواب | جمال جلا را نه بیند بخواب
که با طبع آئینه آمیخته است | صفا با کدورت در آویخته است
ز همدیگرش باز نتوان نمود | بجز آتش این زنگ نتوان زدود

پس از خوض کامل چو کردم تمیز | ندیدم خوش و سود و رزین سه چیز
که امن است و علم است و دیگر غنا | کزان هر یکی جان رهد از عنا
بود هر یکی را از ین هر سه چیز | یکی اصل کز وی نباشد گزیر
ولی اصل آن هر سه باشد یکی | بتحقیق این حرف نبود شکی
ولی محرک هر یکی عنصرش | که آن اصل وی باشد و گوهرش
بدانش بود هر کرا آرزوی | نباید که آرد بتوحید روی
شناسائی و دانش و هم یقین | از و گل کند چون نبات از زمین
هر آنکس که روی سوی انبار کرد | سرود مصیبت نوا ساز کرد
گر آید از و اصل چندین بدی | شک و نا سپاسی و نا بخردی
دگر امن کاسودگی برد هد | صلای سلامت بجان در دهد
بباید که جویای امن ای پسر | اگر باشدش دیده دیده ور
کند از جهان طبیعت گزار | و گر ور جهانش نگیرد قرار
دگر مایه داری که باشد غنا | مراد را رهاند ز بند عنا
غنا مایهٔ کامرانی بود | که بارش بر شادمانی بود
دولت گر بسوی علو کرد روی | کنی اعتبار بزرگ آرزوی
سوی کشور جاودان بازگرد | اگر بازگردی روان بازگرد
زمانش که پایان ندارد بلی | مسافت که نا گرود از خضر طی
خرد را دران بارگه بار نیست | ز کیفیت و کمش کس خبردار نیست

ادب نسبت چهارم در اجتناب از شرب دخان از دانش دهم

که در عالم حسن ازان چاره نیست / چه دامان که از حسرتش پاره نیست
درین عالم حسن پر سوز و ساز / بیفتد بچندین عذاب دراز
ازان پس که آید گه بازگشت / کشانید بر خود ره بازگشت
بپاکی و صافی ازین چارسوی / سوی روضه قدس آرند روی
ز شیرینی ناز و تلخی درد / بداند که این هر دو را ذوق کرد

ادب بیست و دوم در تنگدلی سپاهی از بار سلاح از دانش دهم

سپاهی که در عرصه کارزار / شود خسته از محنت گیر و دار
ز دل تنگی بار آلات جنگ / که بربسته باشد پی نام و ننگ
کند عزم بیرون شدن از نبرد / که سنگینی آهنش خسته کرد
دگر آنکه در جنگ نکشاد پای / نیازیده دست نبرد آزمای
ز دو برد مردان کند آرزوی / نهد روی در عرصه های و هوی
دلا گر توانای آن لشکری / بسی داده داد چالشگری
چشیدی بسی گرم و سرد نبرد / بگرد دگر آزمایش مگرد
بعزم وطن پای نه در رکاب / که از خاطرت رفته مانای خواب
ازین کشمکش پای باید کشید / کنون بایدت راه مقصد برید
بسی فکر کردم بساز و بسوز / شب فکر خود تا رسانم بروز
که در جمله راحات و لذات خلق / چه خوشتر بود از پی ذات خلق

ادب بیست و سوم در امن و علم و غنا از دانش دهم

چو کشتی که موجش بهر سو برد | زهر سو نهنگ بلا بر خورد
دران بیکران لجه پرخروش | محیط خطرها در آید بجوش
بپایان کار اندران تارومار | نه کشتی بماند نه کشتی سوار
معمای مشکل کنم بر تو حل | که آنرا فرود آورم بر مثل
زجنس مرکب بود یا بسیط | که علم تو بوده است آنرا محیط
چه آمد که اکنون بیادت نماند | صلاحیتش در نهادت نماند
بسی حرف دانش گرفتم بیاد | که از یاد من رفت مانند باد
اگر خوض کامل رود اندرش | نباشد جز این علت دیگرش
که در اصل آن دانش رهنمون | ز اصل جداگانه آمد برون
که آنرا تعلق نباشد بذات | برون آمد از ذات والاصفات
ولیکن میان تو و علم چیز | میانجی بود از برای تمیز
ازان چیز دانستهٔ خود کنون | نشانی نیابی بدل اندرون
نباشد جز این علت آن ذهول | بداند که داند فروع و اصول
که سنگینی و ظلمت و اختلاف | که با عنصری پیکر آمد مضاف
دگر اقتضای مواد دگر | ترا میکشد در [illegible] گر
بسوی خود و هم بسوی تضاد | که باشد خمیرش [illegible] و [illegible]
مخالف که باشد یکی زان مواد | نخواهد که دانسته داری بیاد
ره حیله جوئی بسی بسپرد | که دانستهٔ تو ز یادت برد
ذهول و فراموشی آرد بکار | که نسیان ز انسان نگیرد کنار

درین داستان فسوس و فسون | که داری تو در روی قرار و سکون
دو چیز است کز وی حذر بایدت | ز هر رهگذر در گذر بایدت
یکی زن بود رهزن رهروان | چه رهزن که غارتگر کاروان
دگر می که از عقل و دانش برد | که مرد را کودک بیخرد
پس آنچیز باشد چه زشت و زبون | که گردد بنا کردنی رهنمون
خرد را که بخشد بمردم تمیز | میان بد و نیک نا چیز و چیز
پس آنکس که باشد شکار زنان | دل آرد بنقش و نگار زنان
چه مرغی بود صید دام بلا | بجانش بود از دو دام بلا
که در پنجهٔ کودک بیخرد | چه سان لذت تلخکامی برد
که کودک ببازی از و خوش بود | بزعمش تماشای دلکش بود
ولی مرغ هر لحظه مرگی چشد | بهر دم بلای دگرگون کشد
شرابی که هوشت رباید ز سر | از و الحذر الحذر الحذر
شراب و زن این هر دو ام الفساد | دهد مایهٔ دین و دانش بباد
دهم شرح این نکته برکنده پوست | بدانکه دانشور نکته جوست
دهد دل بفکر خلاص خودش | نه پروای نیک و نه فکر بدش
در افتاده در لجهٔ بیکران | که ملاح غمخوار نبود در آن
بهر گه که نفس از خرد دور ماند | ز همسایه همسایه مهجور ماند
چه کشتی که افتاد در دست موج | که گاهی به پستی کشد گه باوج
چه شد نفس بی یاور و دستگیر | بدست طبیعت بیفتد اسیر

جسد آورد ظلمت و تیرگی ‌‌‌‌‌‌‌‌ دهد چشم را مایهٔ خیرگی
چو در ظلمت و نور کردی تمیز ‌‌‌‌ تو دریافتی گوهر هر دو چیز
که باشد جسد مایهٔ تیرگی ‌‌‌‌ نه بیند ازو دیده جز خیرگی
بجز تیرگی و زیان و حجاب ‌‌‌‌ ندارد جسد در بر نکته یاب
خرد سر بسر سود و بهبود تست ‌‌‌‌ خرد گنج بردار مقصود تست
پس اکنون بحکم خرد کار کن ‌‌‌‌ که باشد خرد بهترین کارکن
ترا از جسد چون زیان است و باک ‌‌‌‌ نباید شد از دوریش دردناک
نباید به نفع خرد غم خوری ‌‌‌‌ نشاید تبرک جسد غم خوری
ترا از خرد جمله نفع است و سود ‌‌‌‌ که در دست دارد کلید کشود
بتاب و توانش توانا شوی ‌‌‌‌ بدانست هر چیز دانا شوی
بکاری که باید کند یاوری ‌‌‌‌ ازو هر چه خواهی بدست آوری
بدین نکته ها چون شدی نکته سنج ‌‌‌‌ بزن پشت پا بر سر هفت گنج
کنون بایدت جاده پیما شدن ‌‌‌‌ پی بازگشتن مهیا شدن
ازین خاکدان تن تیره ناک ‌‌‌‌ که ناپاک دارد ترا جان پاک
سبک خویشتن را برون آوری ‌‌‌‌ به بیچونی از چند و چون آوری
چو ترسنده ازوی گریزنده باش ‌‌‌‌ که باشد ترا دشمن جان خراش
بسوی جهان خرد رو نهی ‌‌‌‌ خیالات عالم بیکسو نهی
که آن گوهر اصل ماوای تست ‌‌‌‌ نه این خاکدان منزل و جای تست

ادب بیست و پنجم در تمثیل و دوست از دانش دهم

مثالش برانم ز اصحاب دید | که چون ظلمت و نور دیده است و دید
چو تاریک گردد هوا هیچ چیز | نه بیند مر این دیدهٔ نور خیز
بود گرچه از دیده نزدیکتر | نیاید دران تیرگی در نظر
ز نادیدنش دیده ماند بکور | ز خود گم کند روشنائی نور
چو نیروی دیدش رود از میان | شود سست و پژمرده و ناتوان
چو گردد هوا روشن و تابناک | جهان گردد از تیرگی صاف و پاک
کند یاری دیده بریافتن | تواند بود دیده دریافتن
چو روشن بود دیده از نور او | شود دیدنی جمله منظور او
بچشمش همه چیز آید پدید | کزین بیشتر کس نیارست دید
سحر پیش او شام دیجور بود | که از دیدنش دیده معذور بود
صفای هوا چون ضیا گسترد | نگه را سوی دیدنیها برد
کند نیروی یافتش را تمام | نماید برفتار خود تیز گام
کمالی که بالقوه باشد درو | بفعل آورد تا بتابد برو
بود تا که آن نور ظلمت زدای | به بینائی دیده باشد بقای
چو آن روشنی از میان گم شود | ره دید بینندگان گم شود
کند ظلمت و تیرگی دیده باز | به بندد در دیدن دیده باز
به ظلمت کشد پرده بر روی دید | ندارد دگر دیده نیروی دید
ازین بیشتر هرچه را دیده بود | کنون در نگاهش نگیرد نمود
برد پی گرش دیده در بنگرد | که می تابد آن روشنی از خرد

مگر اینهمه رنج و آزار تو | ز دستت بود بر دل زار تو
که از وجه کوری و خامی تست | ز گمراهی و نا تمامی تست
گر از حال این دوست آگه شوی | کجا از ره راست گمره شوی

ادب بست و ششم در وصف دوست مخلص از دانش و هم

کنم وصف حال دگر یار تو | شفیق و مددگار و غمخوار تو
چو محتاج گردی تو نگر کند | چو ره گم کنی کار رهبر کند
چو ناداں شوی باشد آموزگار | اگر خام باشی کند پخته کار
نه خود از تو رنجد نه رنجاندت | غبار غم از خاطر افشاندت
نفرماید آن دوست کاری بتو | که افتد ازاں کار باری بتو
رفیقی که جاوید ماند رفیق | بهر پدر غمگسار و شفیق
ز عز و شرف آنچه در ذات اوست | دگر هر چه فضل و کمالات اوست
ازاں جمله نعمت کند کامیاب | نه بگریزد از تو بهیچ انقلاب
حیاتش ترا زندگانی دهد | بناکامیت کامرانی دهد
بدانش در آئی بدانائیش | به بینش گرائی به بینائیش
ز گنجش بگنج و بزورش بزور | ز سازش بساز و ز سوزش بسوز
برائی تو گرد آورد مایه | چه مایه که گنجی گرانمایه
ازین هر دو باید مراد ار اگزید | کزو تا بمنزل توانی رسید
نباید رخ از یاری یار تافت | کزو می توان جمله مقصود یافت

کنون یک مثالی دگر آورم | بی دیده نور نظر آورم
بود فی المثل گر یکی را دو دوست | یکی جمله مغز و دگر جمله پوست
شنو وصف آن دوست کو پوست است | به پس دشمن و پیش رو دوست است
چو آن دوست گردد بتو متصل | کند کور و بیدانشش و تیره دل
راه راست را گر کنی اختیار | کند سرکش و گمره و هیچکار
برای تو گرد آورد مکر و پیچ | وگر آنچه ناید بکار تو هیچ
همش مایه درد و رنج و عنا | همش را بنا بر زوال و فنا
که اصلی ندارد از انها یکی | نماند ز بسیار و از اندکی
نهد در تو امیدهای دروغ | چراغ وجودش ندارد فروغ
ترا در طلبگاریش افگند | بدام گرفتاریش افگند
بخواری و زاری کشد کار تو | بگل اندر آرد خر و بار تو
پر از بیم داند وه سازد ترا | بدریوزگی دل گذارد ترا
کند کور اگر عزم دیدن کنی | کند کر چو قصد شنیدن کنی
تونگر شدن گر کنی آرزوی | بگرداندت چون گدا کوبکوی
چو دارو بجوئی کند دردمند | چو آزادگی خواهی آرد به بند
گمانت که دائم بود با تو دوست | چو مغزیکه پیوسته ماند بپوست
ولی او تبرک تو دارد شتاب | کند در فرو هشتنت اضطراب
پس آنگه که روی خود از تو نهفت | بگرداندت با غم و غصه جفت
بحرمان او دست بر سر زنی | چشی هر نفس لذت جانکنی

ولیکن شتابی نیاری بکار ‌‌ بتدریج و آهستگی میگزار
چو ناگه کسی گم کند یار خویش ‌‌ بنالد بدرد دل آزار خویش
نه آسان بود بر کس این کار سخت ‌‌ غم دوست بر تخته آرد زتخت
به پیوند با دوستی دیگرت ‌‌ که گاهی نگردد جدا از برت
بتدریج و کم کم بدو انس گیر ‌‌ که گردد جانش ترا دلپذیر
ز ماوای خود هر که گیرد ملال ‌‌ بخواهد بجای دگر انتقال
از آن پیشتر بایدش ناگزیر ‌‌ که جوید دگر منزل دلپذیر
هر آنکس که بگذاشت ماوای خویش ‌‌ وزان پس بجوید دگر جای خویش
پراگنده حال و پریشان حواس ‌‌ بهر سو بگردد بحرمان و یاس
بناچار بیچاره از اضطرار ‌‌ مقامی که باید کند اختیار
تواند که بدتر بود این سرای ‌‌ از آنجا که زین پیشتر داشت جای
وران جای نکرده تا دل پسند ‌‌ نگردد بآسایشی بهره مند
بناکامرانی بود تلخ کام ‌‌ کشد ساغر نامرادی مدام
بدل هر کرا باشد این آرزوی ‌‌ اگر آرد و گر نیارد بروی
که آرام گاهش بود دلگشای ‌‌ نکوتر بخواهد ز دیرینه جای
که یابد دران منزل آرام دل ‌‌ کشد مشکبو ساغر کام دل
ندانم ترا تا چه پیش اوفتاد ‌‌ که از عالم خود نیاری بیاد
چه عالم که دیرینه ماوای تو ‌‌ خوش و دلکش و راحت افزای تو
برو مسکنی را گزین کرده ‌‌ غم عالمی دلنشین کرده

یکی شو بدان یار نیکی گرای — که از تو نبرد بهر دو سرای
اگر دوستی گم شود از کسی — چو یابد بدل شاد گردد بسی
رود از دلش یاد دیرینه دوست — که ایدون پس پردهٔ چشم اوست
بدل جا دهد مهر آن دوستدار — که او را بدل باشد و یادگار
خصوصاً که باشد نکوکارتر — موافق‌تر و هم وفادارتر
اگر دوستی باز ماند ز دوست — که خو کردهٔ خوی نیکوی اوست
غم دوری آن فروهیده یار — برآرد ز جان حزینت دمار
چو آن یار همدرد آرد بیاد — بحسرت دهد جان شیرین بباد
هر آنکس که چیزی از و گم شود — محیط غمش در تلاطم شود
چو از وی بدل بهتر آرد بدست — تواند ز زندان اندوه رست
مصیبت براحت مبدل شود — در آیینه زنگار صیقل شود
غمش مایه شادمانی شود — که ناکامیش کامرانی شود
چو این گنج دانش در اندوختی — چراغ بصیرت برافروختی
بهوش آی چون کردمت هوشیار — که پیش از گذشتن ازین دیوسار
بسوی جهان خرد ره گشای — برون آر بند تعلق ز پای
بپرداز دل را ازین تیره خاک — بپیوند با عالم عقل پاک
چو دانی که یار دغل باز دون — خسیس ستمگاره پر فسون
دهد بیگمانه ترک یاری تو — ببرد دل از دوستداری تو
ازین بیوفا دوست باید برید — که روزی ز پیش تو خواهد رمید

کنم وصف پرهیز و پرهیزگار / اگر هوشداری بجان گوش دار
ز چیزی زیانکار بودن نفور / بود معنیش ای خردمند پور
بود هر که در اصل پرهیزگار / ز چیز زیانکار گیرد کنار
که چیز زیانکار ناسازگار / که با هم نسازند بیگانه وار
هما ناکه چون آتش و خرمن اند / مگر نازل منزل دشمن اند
بگوهر بود هر یکی را خلاف / ازین رو پدید آید این اختلاف
ضرر خیزد از ضد چو نفع از وفاق / بود عاقلان را برین اتفاق
همانست در اصل پرهیزگار / که پرهیزد از چیز ناسازگار
هما ناکه اطلاق پرهیزگار / برو صادق آید به هوشیار
دگر آنکه سازد بناسازگار / نباشد زیانکار و پرهیزگار
دگر آنکه سازد بدین هر دو چیز / نه زانش گزیر و نه زینش گزیر
هم آنرا بخوانند پرهیزگار / ولیکن ز چیزی که آید بکار
درین کارگاهی طلسمی نمود / بدینگونه چیزی ندارد وجود
که باشد ز سود و زیان برکنار / ز ناسازگار است و نه سازگار
اگر سود جوئی ز دانش بجوی / بدین روشنی راه مقصد بپوی
درین راه از رهزنان دور باش / ز چیزی که دارد زیان دور باش
به پیوند با چیزهای بکار / که با گوهرت افتد سازگار
نداری اگر جانب سود روی / تو دانسته باشی زیانکار جوی
بدین چیزها بایدت ارتباط / بدو برگشائی در اختلاط

چه مسکن که آشوبگاهی بود / پر از کژدم و مار چاهی بود
مگر این سیه خانه گرد گرد / ز رنج و غم و درد لبریز گرد
تو تنهائی از جفایش برنج / که با کس نسازد سرای سپنج
درو چند باشی باندوه و درد / که روزی تنت را رساند بگرد
مقام دد و دام جای تو نیست / بیابان وحشت سرای تو نیست
ازین خاکدان بایدت بازیست / که از بند محنت توان باز رست
بتحقیق باید نظر باز کرد / بسوی یقین از گمان باز گرد
که باشد وجود تو از حس برون / حقیقی و ذاتی و بیچند و چون
اگر این سخن راست فهمیده / بمیزان تحقیق سنجیده
ز نور خرد برفروزی چراغ / بسوی حقیقت رسانی دماغ
ز رنج دو گیتی شوی رستگار / شوی مورد رحمت کردگار
بشمع دل افروز بینش وری / ره گنج مقصود را پی بری
مبادا که ره گم کنی ای پسر / به حس آنچه یابی نیابی دگر
که موجود دیگر برون از حواس / نیاید ترا در گمان و قیاس
بنزد تو معقول موجود نیست / که موجود تو غیر مشهود نیست
به حس عقل را چون توان یافتن / ازین راه باید عنان تافتن

ادب بیست و هفتم در بیان ورع یعنی پرهیزگاری از دانش دهم

کنون وصف پرهیزگاری کنم / بباغ سخن آبیاری کنم

ز چنبر زیا نگار بردار دست | مکن در دهان سیه مار دست
بخاک اندر آنکس که خرما نشاند | همانا بپروردنش جان فشاند
ز خرما بپایان نکو بر خورد | بر نغز شیرین ازو بر خورد
اگر بید را بر نشاند کسی | نه بیند برش گر بکوشد بسی
کس از جهد بیهوده سودی نبرد | که از نخل بی بر کسی بر نخورد

ادب بیست و نهم در نقل مکان و جویائی مکان دیگر از دانش و هم

چو مطلوب داری سرای دگر | ز جائی خرامی بجای دگر
مکانی بکوشش توان باز جست | که خوشتر بود از مکان نخست
چو آنگونه جای بدست آیدت | شوی خوش دل و خرمی زایدت
ز ویرانهٔ تنگ و تار و زبون | برد گر کسی رخت خود را برون
در آید بکاشانهٔ دلکشای | که باشد فراخ و صفا خیز جای
چو بیند بسی شاد و خرم شود | دهد تن بشادی و بیغم شود
بتحقیق دیدم بچشم شهود | که در ابتدا گوهر هر وجود
جدا گشته از همدگر هر یکی | ره خویش بنمود سر هر یکی
ولیکن باصل آنچه آمد لطیف | بلندی گرا شد بذات شریف
کثیفش ازان میل پستی نمود | که در گوهر خود گرانبار بود
بسوی فلک چون عنان تافتم | ز جنبیدنش آگهی یافتم
که او جمله را از مواد وجود | بچار اصل با فرع قسمت نمود

که با گوهرت باشدش اختلاف / نه بینی از و جز نزاع و خلاف
گرت ربط باشد بدین هر دو چیز / پریشان و حیران شوی ای عزیز
بدو راه رفتن نیارد کسی / که گمراه و سرگشته گردد بسی
نیابد خرد پرور ذو فنون / دگر حالتی زین سه حالت برون

ادب بیست و ششم در پرهیز از آلایش دانش دهم

اگر پرده از دل بدور افگنی / شود بر تو روشن که خود روشنی
تو در گوهر خویش پاینده ای / بدو راه مقصود یابنده ای
تو خود روشنی کی نماید نکوی / که باشی بتاریک پیوند جوی
بپیوند با مرده گر زنده ای / که او هیچکاره و تو ارزنده ای
اگر در تو عقل است و در دیده نور / میامیز خود را بنادان و کور
تو باشی زبان آور نغزگوی / بگنگ از چه داری سر گفتگوی
ز گنجیج زبان همزبانی مجوی / از و چیزها جوی در گفتگوی
که باشد ترا سودمند و نکوی / دهد در دو گیتی ترا آبروی
نباشد بطبع و گهر هر دو ساز / بود هر دو را آلهٔ کارساز
از آنچیزها هر چه آید بکار / بکاریکه در پیش داری بیار
بود هر چه ضار و زیانکار تو / رها کن که اندیشد آزار تو
ز صافی بگیر و ز دردی بریز / هم از وی گزارد هم از وی گریز
بدست آر چیزیکه سودآور است / بهر کار مشکل ترا یاور است

جز آن کار کردن بود فکر خام — بود سعیتش ابتر و نا تمام
شنیدن بچشم و بدیدن بگوش — نسنجد کسی را که عقل است و هوش
همی گویمت ای پسر گوشدار — اگر طالب دانشی هوشدار
بدست تو روشن چراغی نهم — ازان گنج مخفی سراغی دهم
که آلات بیدانشی و بدی — زخود دور سازی اگر بخردی
بگیر آلهٔ دانش و نیکوئی — که برخیزد از تو حجاب دوئی
بدین آله ها بایدت کار کرد — که باشد سزاوار بیدار مرد
به بستن دل اندر حیات جهان — بدانش نیاید ز کار آگهان
بروا از سر خشم نگریستن — به پرهیزگاری در و زیستن
ز لذات آن دست برداشتن — ز شیرین و تلخش حذر داشتن
بدین گونه افزار جهل و بدی — کزو گم کنی دولت سرمدی
دل اندر حیات جهان بستن است — بلذات آن گرم پیوستن است
چو دانستهٔ بیش ازین ای پسر — که افزار هر صنع باشد دگر
بباید که افزار جهل و شرور — بنه تا نیفتد بکارت فتور
بدان آله ها بایدت کرد کار — که آسان شود بر توان دستکار
همانا که آن کلفت و خستگی — گشاید ترا عقدهٔ بستگی
بدان دستکاری که پرسود تست — بدست آوری آنچه مقصود تست
بود بر تو این کار دشوارتر — که نیکی بجوئی ز افزار تر
بدان سان که بر برزگر زرگری — که بیلش دهد جامه را ابتری

که آن آتش و آب خاک است و باد — بود هر یکی اصل کون و فساد
بخاصیت و جنبش هر یکی — نظر کردم و یافتم بیشکی
که بالطبع دارند جنبش بکار — ولی بیخود و بیخبر مرده وار
بجنبند با دانش و زندگی — ازین رو ندارند پایندگی
ازین اصل دیدم دگرگونه چیز — خردمند و گویا و جاوید نیز
ازین طرفه حال آدمم در شگفت — که بس بو العجب حال صورت گرفت
نباشد که نادان و مردار چیز — بود اصل مردار و جاندار نیز
اگر چشم روشن نداری بنور — نه بینی فروغ تجلّی طور
ازین نور گر چشم بینا کنی — تو خود حسن خود را تماشا کنی
رسی تا بجای که باید رسید — وزان بیشتر خود نشاید رسید
همای سعادت بدام آوری — شراب حقیقت بجام آوری
پس آنگه شوی مرد مرد تمام — چگویم ازین بیشتر والسلام

ادب سی ام در اختصاص آله هر کاری از دانش دهم

محال است این کار و دشوار تر — که صورت نه بندد بفکر و نظر
که از آله برزگر زرگرے — نیاری بتدبیر و دانشوری
کند کار درزی اگر برزگار — نهد بیل را سوزن آرد بکار
که در دوختن سوزن آرد بکار — گه کاشتن بیل دارد بکار
بهر صنعتی آله خاص اوست — کزو مغز آن صنعت آید ز پوست

که عقل و تمیزت کند فتحیاب
از و باز دانی خطا از صواب

نباید بغیر از صواب از تو هیچ
که باشد طریق خطا را بپیچ

پس آنگه صواب سعادت ثمر
شود عادت و طبع تو ای پسر

که بینای درد شناسی تو
بیفزایدت نیکرائی تو

بکردار دانای دانش اساس
ره راست پیمای منزل شناس

بود جمله کردار تو ارجمند
که آزاد گردی از این خار بند

ز نادانی و کوری و هم خطا
بکلی فراموش گردد ترا

پس اکنون درین فکر و تدبیر باش
بهمت جوان گرچه چون پیر باش

بدانش بیابی اگر پی بری
مگر زین سخن از الم سر بری

ادب سی و دوم در معنی لفظ عذاب از دانش دهم

بر نکته سنجان دانش ایاب
جز این نیست معنی لفظ عذاب

که نفس آنچه دریابد از اختلاف
تغیر بود با خلافش مضاف

نعیم آنچه ضدش بود در صفات
که باشد در او اتفاق و ثبات

ثباتیکه دارد بقا جاودان
تغیر و فنا ره ندارد بدان

نگردد غم و رنج پیرامنش
نگیرد دل افسردگی دامنش

حکیم نکو رای روشن قیاس
بداند که اندر جهان حواس

کسی را بود سخت تر جزع و بیم
که باشد مقیم سرای نعیم

پس آن راحت از وی بگیرد کنار
نپاید بد و عیش ناپایدار

بسی خستگی یابد و درد و رنج — که مُزدی نیابد ازان دست رنج
بدان آله کارش بگیرد نظام — که از ناتمامی نگردد تمام

ادب وسی حکیم در حُبِ دنیا و حُبِ خیر از دانش وهم

بهم این دو ضد چون دو یار دو دل — فراهم نیایند در هیچ دل
بگویم کدام اند این هر دو غیر — یکی حُبِ دنیا دگر حُبِ خیر
بدان همچنان بغض دنیا و شر — بیک دل نگنجند باهم دگر
گر از جهل نه بیدانشی ای عزیز — تهی از کف افزار عقل و تمیز
گر ان نسبت خاص و پیوند تو — بجان آفرین و خداوند تو
شود بر تو روشن بنور خرد — که بیدانش این ره کجا پی برد
بدان و بدان شادمانی نمای — بدار السرور حقیقی در آی
اگر باز مانی ازین دید یافت — نیاری سر از ربقهٔ نفس تافت
ز بس کوری و تیرگی و خطا — هم از غفلت و سهو بی انتها
غلط کرده راه رفتار خویش — ز بی اصل پندار کردار خویش
گر از چیزهای خسیس و زبون — تو نگرفته خویش را پست و دون
چشی لذت تلخی بحساب — در افتی در انواع رنج و عذاب
نباید بود جمله مقصود تو — که باشد دران سود و بهبود تو
که آن دانش کامل است درست — بجهد کمالش توان باز جست
چو دانش بدست آوری ای عزیز — عمل کن بفرمان عقل و تمیز

بود مرده آن نفس ناپاک دون / که در عالم طبع دارد سکون
بود مایل چیزهای پلید / و هر ترک آن زانچه باشد سعید
گزیده از آن نفس قدسی صفات / که ساکن بود در مقام حیات
یکی آنکه باشد ز چیزی نفور / دگر آنکه افتد از آن در سرور
میان چنین دو کسان ای پسر / بسی فرق باشد ز روی نظر
ز راه خطا و زلل دور باش / ز کاری که زاید خلل دور باش
گر اندیشه داری بدل از عذاب / ز نام جهان آفرین رو متاب
نیابی ثمر از درخت صواب / بجز میوهای لذیذ ثواب
نباشد اگر اینچنین ای پسر / چشی تلخی حنظل از نیشکر

ادب سی و سوم در حصول نکوئی از نتیجه عقل پاک از دانش و هم

خطا را ثمر نیست غیر از عقاب / صواب آورد برگ و بار صواب
نباید بر مردم نکته یاب / صواب از خطا و خطا از صواب
بپیوند با عقل دانای خویش / یکی شو بدان یار یکتای خویش
که راه صواب آوری در نگاه / به نورش ببینی سفید و سیاه
گر از صحبت عقل افتی بدور / دهی تن به حبس تا نیفتد فتور
دگر باز مانی ز نور خرد / که شبپره خورشید کی بنگرد
پس آنگاه از کوری و تیرگی / پدید آورد چشم تو خیرگی
ز امر پزشک ار کسی دردمند / بپرهیزد از آنچه دارد گزند

که عالم بحالی ندارد قرار / نه برد از و بهره ناپایدار
که از شادمانی بیفتد برنج / غم و حسرت او را کشد در شکنج
ملالش بود اژدهای عظیم / کشد صدمه های عذاب الیم
دگر آنکه خو کرده باشد بدرد / بیک ذوق داند ز گرم و ز سرد
ز بیم و تضرع بود بر کنار / بیک حالتی باشد و یک قرار
ولی حال آن مرد ابتر بود / که آسوده و ناز پرور بود
عذاب اختلاف است و تغییر حال / نه حالی بحالی کند انتقال
گرت میل باشد بعیش و سرور / که از تیرگی ها در آئی بنور
ازین عالم اختلاف و تغیر / بملک ثبات و بقا جا بگیر
ازان باز چینند سوداگران / بدکان متاع نفیس و گران
که بینند آنانکه بینش ورند / نه کوران ولی دیدگان بنگرند
سخن گوی گویندگان همچنین / بگویند و خوانند صوت گزین
که گویند و شنوندگان بشنوند / نه بهر کر و گنگ گویا شوند
بدان همچنین حرف ارباب عقل / بود روی شان سوی اصحاب عقل
سخنها که میرانند از گرم و سرد / خطابش بود با خردمند مرد
که دارد بجان سیرت زندگان / بمیدان دانش زتازندگان
نه از بهر آن نفس های زبون / که چون مردگانند بیچند و چون
نراند سخن از پی آن نفوس / که بر حال شان حسرت است و فسوس
ندارند چون مرده عقل و شعور / ز سر منزل دانش افتاده دور

ز چیزی که یکتا بگوهر بود — بنور تجرد منور بود
نیاید بهم اینچنین اختلاف — دلیلش بود دعویش را خلاف
ولی اینهمه اختلافات حال — که باشد سراپا خلاف مقال
ز ترکیب و تکسیر گیرد وجود — همانا که ظلمت برآید ز نور
که از چیز یکتا بذات و گهر — مرکب نخیزد بر دیده ور
مرکب کند از مرکب نمود — که از یک دو گوهر نگیرد وجود
بنزد خداوند فکر و نظر — دو گوهر نخیزند از یک گهر
در آئینه نقش بی ریو و رنگ — اگر پاره بر گرفت است زنگ
که از گرد آلایش ازین جهان — صفا شد بتاریکی اندر نهان
خصال نکوهیده بگرفته جای — بجای صفا کدر شد رو نمای
همین است منشای خود خلاف — که میراند از نفس بی اختلاف
اگر تازگی دارد این تیرگی — کند دست صیقل برو چیرگی
چو نور تجلی بتابد برو — جمال حقیقت نماید درو
بزودی شود روشن و منجلی — صفایش دهد عکس روشندلی
مبادا که زنگار آئینه اش — بود همدم و یار آئینه اش
اگر روزگاری برین بگذرد — که آئینه آن زنگ را پرورد
چو از دیر پائی شود پایدار — در و دست صیقل نیاید بکار
پس آنگه چو بینم لعبکر متین — نباشد علاجی دگر به ازین
که آنرا بآتش مداوا کنی — بسوز و گدازش مصفا کنی

یقین رفت باشد براه صواب | مگر تندرستی بیابد شتاب
اگر نفس در صحبت تیره خاک | بعصیان نیالود دامان پاک
ز راه خطا خویش را دور داشت | ز نور خرد دیده پر نور داشت
بفرجام چون رخت بندد ز تن | چه خرم خبر آمد بسوی وطن
نهال نکو سیرتیهای او | دهد میوه های تمنای او
چو با تن قرین خطا بوده است | گرفتار حرص و هوا بوده است
نیاید ز کار خطا جز خطا | خطا باشد از وی امید عطا
درخت خطا بر دهد در حساب | بد انجامی و کوری و هم عقاب

ادب سی و چهارم در تلون نفوس انسانی از دانش دهم

ز نیرنگی نفس نیرنگ ساز | در افتاده ام در شگفتی دراز
بگفتار سوی یکتا ره برد | بکردار راه فنا بسپرد
نماید که پرهیزد از درد و رنج | گریزد ز دریوزگی سوی گنج
ز اندوه و بدبختی دم بری | حذر دارد از روی بیشوری
نظر گر کنی سوی کردار او | بود عکس گفتار رفتار او
که اندوه بدبختی خورد مدام | کند آرزو مرد بیعقل و خام
بگفتار خود می نماید همی | که گوئی سعادت رباید همی
کند جهد تا از تکاپوی خویش | برد از دگر طالبان گوی خویش
کشد از ره دعوی خویش پای | بسوی دگر می شود رهگرای

که عمان خم معرفت خورده اند — بتحقیق این نکته پی برده اند
که چیزیکه دریابد آنرا خرد — بچشم حقیقت نگر بنگرد
جدا سازد از هرچه بادی بود — کز آلودگی ها مجرد شود
بسیطش نماید چو ذات خودش — که آنرا کند همصفات خودش
چو دریافتی مغز این گفتگوی — سراغ دگر نکته از من بجوی

ادب سی و ششم در بیان مرکب و بسیط از دانش وهم

نیاری بحس درک چیز بسیط — نگردد خرد بر مرکب محیط
کدامی حقیقت بدو هم بگوی — که باشد عوارض مرکب بدوی
مصور نگردد بعقل بشر — که دو ضد نسازند باهم دگر
مگر وصف و موصوف و اعراض را — زهم از حقیقت نماید جدا
از آن هر یکی نقش عرض و صفات — جداگانه از خود نگارد بذات
بر فیلسوفان چو تابنده روز — بود روشن این معنی دلفروز
که ادراک چیزی مرکب مگر — بحس مرکب توان ای پسر
بدانگونه بر درک چیزی بسیط — بود عقل قادر یگانه محیط
پس ادراک آن چیز قدسی نمود — فرود یگانه است آنرا وجود
بعقل یگانه توان ای عزیز — جز این هرچه وارد ندارد تمیز
اگر فیلسوفی و دانشوری — از اینجا بمقصود من پی بری

ادب سی و هفتم در آمیزش خرد با مرکب از دانش دهم

که زنگار آن جز بسوز و گداز ‌‌ ازو برنخیزد بفکر دراز
ترا گر کند لطف حق یاوری ‌‌ بتصفیهٔ نفس رو آوری
که در آتش ترک حرص و هوای ‌‌ گدازی چو آئینه زنگ زدای
محلی شود نفس قدسی نژاد ‌‌ ز گرد کدورات کون و فساد

ادب سی و پنجم در بیان مرگ طبیعی از دانش دهم

حکیم هنرمند بالا خرد ‌‌ بعقل آگهی گوی دولت برد
که در قوت فهم و ادراک تیز ‌‌ محیط کمالش بود موج خیز
ز نقصان نیفتد به علمش فتور ‌‌ بیک حال باشد بنزدیک دور
شنو از من ای مرد دانش گزین ‌‌ که مرگ طبیعی نباشد جز این
که نفس از بدن بگسلد بند خویش ‌‌ ببرد ازو ربط و پیوند خویش
ازین پیشتر نکته گفته ام ‌‌ بسلک بیان گوهری سفته ام
که از خر بجز خر نزاید همی ‌‌ ز آدم جز آدم نیاید همی
همان بر دهد هر درختی که هست ‌‌ که در تربیت گوهرش ریشه بست
گر اندر دل خود نمائی قیاس ‌‌ که با تو تعلق ندارد حواس
پس آنگه بچشم تامل نگر ‌‌ که بی حس کنی درک چیزی اگر
یقین دان که زین منزل تار و تنگ ‌‌ گه بازگشتن رسیده است تنگ
همانا بفیروزی بخت خویش ‌‌ بماوای خود میکشی رخت خویش
از آنجا که گنجینه داران راز ‌‌ به اوج حقیقت رسی شاهباز

ز بشنیدنیها که آری بگوش / نیاری بگوش حقیقت نیوش
بجز آنکه جانب بدرد آورد / برون از لبت آه سرد آورد
گه از بیم کارت رساند ببرگ / گه از تو بغفلت برد ساز و برگ
چه چیز از چشیدن بکامت رسید / که کارت نه از وی بتلخی کشید
بپایان همه لذت دلربای / بود دردناک و ملامت فزای
ز بوئیدنیها همه بیفروغ / که در اصل خود ناخوش است و دروغ
دگر هر چه باشد ز مس کردنی / بکار بسودن در آوردنی
همه نازک و نرم و صاف و لطیف / بفرجام یابی پلید و کثیف
فرود آمدی چون درین دامگاه / که باشد بزعم تو آرامگاه
بدو باز بستی دل مهرجوی / بماندی شگفت اندران تنگ کوی
دلت چون از آن باده مدهوش گشت / معانی اصلی فراموش گشت
چو شد پرتو روشن خطاهای تو / مگر باز شد چشم بینای تو
دلت خواست آنگه که دام افکنی / شریک خطا دیگری را کنی
نهی پایه خود از حد صدق بیش / که بر دیگری افکنی جرم خویش
بگنج روانی و دانش چون تو کس / بود جای هیهات افسوس بس
گناهی نباشد مگر بر کسی / که کرد آن گنه را نه دیگر کسی
درین ناخوشیها که افتاده / نهان در کفت دردها داده
بود دردهای جگرخای تو / هم از پهلوی آرزوهای تو
چو خواهی که از کام این اژدها / سلامت بدر آئی و گردی رها

خرد چون شود با مرکب یکی ‌‌‌ ‌‌ تجرد نماند درو بیشکی
یکی چون ازو رفت و آمد دوی ‌‌ بدل شد مگر با بدی نیکوی
ز ادراک چیزی یگانه کنون ‌‌ خرد باز ماند چو نفس زبون
که از پا یگانه خود آمد فزون ‌‌ ز وحدت بکثرت خرامش نمود
مگر آنگهی باز ازین پست جای ‌‌ باوج تجرد پرد چون همای
که بیگانگان را براند ز پیش ‌‌ بسوی یکی آورد روی خویش
ز بیگانه دانی چه مطلب بود ‌‌ که چیزی زیان مرکب بود
ز خود بگسلد بند ترکیب خویش ‌‌ نماید دگرگونه ترتیب خویش
پس آنگه بماوای خود باز گشت ‌‌ بسایط ز ترکیب ممتاز گشت
شود مدرک چیزهای بسیط ‌‌ نگردد دگر بر مرکب محیط
کنون بر تو روشن کنم ای عزیز ‌‌ بدانی گرت هست عقل و تمیز
که نبود جز این زندگانی نفس ‌‌ زهی هستی جاودانی نفس
که از عالم طبع جوید کنار ‌‌ کند از جهان طبیعت گذار
کند عقبهٔ طبع را زود طی ‌‌ که باشد درنگش دران مرگ وی

ادب سی و هشتم در سبب فرود آمدن در عالم طبیعت از دانش دهم

ازان دم که در عالم طبع دون ‌‌ فرود آمدی از پی آزمون
ندیدی بجز دیدنیهای چند ‌‌ که نادیدنش بر تو آرد گزند
همش وحشت افزای اندوه زای ‌‌ نه بینی ازو جز غم جانگزای

تو از آرزوی خود ای تیره رای   فرود آمدی اندرین خاکنای
ز حد بساطت برون تافتی   بشرک و ترکیب در ساختی
بجای نشیب از مقام فراز   فتادی درین آرزوی دراز
که آسایش و شادمانی کنی   ز لذات آنها کامرانی کنی
مثالی که مصداق علت بود   بیا بزم که حال تو حالی شود
چو مرغی که او رو بدام آورد   کزو دانهٔ را بکام آورد
خود افتد بدام و شود صید او   دهد بار نومیدی امید او
بتاریکی و تیرهٔ این جهان   شد آن جمله نور و صفایش نهان
تو گشتی از آن عالم پر ز نور   چو آئینه از زنگ تاریک و کور
همه دانش ذات از یاد رفت   متاع نفیس تو بر باد رفت
چو بندی ز جور جفا پروران   بماندی گرفتار بند گران
ولی چون سر بازگشتن کنی   ازین عقبه عزم گزشتن کنی
نخستین بباید بعزم درست   توان از سر صدق توفیق جست
پس از چیزهای زیانکار خویش   چو از گل رها کن خرد بار خویش
جدا شو از آن چیزهای زبون   چو جان از تن خاک ناپاک دون
که از بند آنچیزها درگذشت   بود باعث رستن و بازگشت
شمارم بتو آن زیان کارها   که آسان شود بر تو دشوارها
پس آن چیز کو معدن دردهاست   کزو جان تو وقف چندین بلاست
بود جستن کام و آرام تن   که جان را کشد در شکنج محن

ازان آرزوهای خود چاره جوی — که در دولت را شود چاره جوی
بجز بازی و خواهش و آرزوی — ترا دستگیری نباشد نکوی
بتو هرچه از ناخوشیهای دهر — رسد تا بریزد بکام تو زهر
یقین دان که آنرا سبب هم توئی — پدیدار رنج و تعب هم توئی
ز هرگونه نیک و بد آدمی — بود از خطای خود آدمی
گر و چه آن ناخوشی های او — بود غفلت و بیهشی های او
که غافل شد از بدو ایجاد خویش — فراموش فرمود بنیاد خویش
ازو سلب شد جمله فرزانگی — ز هشیاری آمد بدیوانگی
ازان دم که این نفس قدسی نهاد — درین دامگاه بلا اوفتاد
بروجمله احوال پوشیده گشت — بچشم دلش دیده نادیده گشت
بزندان در آمد ز آزادگی — فرود آمد از پایهٔ سادگی
جهان خرد تا مقامش بده است — نگین سعادت بنامش بده است
سمند نگاه در تگ و تاز داشت — مگر دیدهٔ معرفت باز داشت
جهان ها بدیدی چو اجرام پاک — همش صافی و روشن و تابناک
مگر ساحت تیره ناک زمین — که کون و فسادش بود جاگزین
فرود جهان های پاکی نهاد — بود جای این جرم خاکی نهاد
چو سنگ سیه در تک آب صاف — بچشمش نمودی بلا اختلاف

ادب سی و نهم در فرود آمدن نفس درین عالم از دانش دوم

بدو ربط اُتو زندگانی اوست — بُریدن ازو مرگ آن فتنه جوست
بسی چیزها اندرین کهنه کاخ — زیانکار دیدم ز تنگ و فراخ
بود جملگی لذتِ این جهان — چو نوشی که نیش است در وی نهان
ولی از همه چیزهای زبون — بر فیلسوفان دانای درون
زیانکارتر لذت خوردن است — که خونخوارتر لذت خوردن است
طعامی چو اندر شکم در رود — بنوشیدن آب حاجت شود
پس نفس را آتش آید بجوی — به آمیزش زن کند آرزوی
همانا که در رای کار آگهان — همه سازش و خواهش اینجهان
که انسان بدانها نماید هوس — بود اصل آن شهوت خورد و بس
بدان آورد نفس بدکیش را — که در مهلکات افگند خویش را
ز چشم تمیزش برد روشنی — که نشناسد اعلائی و او دنی
شود نفس چون پیرو آرزوی — عذابش دو گون گردد آنکه جوی

ادب چهل و یکم در معنی سختی عذاب از دانش دهم

ز معنی سختی رنج عذاب — شنو از من این نکته ای نکته یاب
عذاب خدا علم و ادراک تست — که صیاد تو صید فتراک تست
بداند که آن رنج از خود کشید — بدید آنچه از کردهٔ خویش دید
گر از خواهش هستی این جهان — شوی بر کنار آشکار و نهان
غم و رنجها از تو گیرد کنار — ز بند مصیبت شوی رستگار

از آن چیز بگریز و دوری بجوی — که نزدیکی مار نبود نکوی
بچیزی گرو عقل یا بد سرور — بپیوند گروی نه بینی سرور
که سرمایهٔ شادمانی بود — ازو راحت جاودانی بود

ادب پنجم در بیان شهوت از دانش و هم

بمیرد همه آتش از فکر و رای — گر آتش شهوت فتنه زای
به تن دردهایی که هائل شوند — بمانند یکچند و زایل شوند
مگر علت آزمندی دل — که زو میرسد صدمه جان گسل
کسی را که گردد بدل جاگیر — بزودی نگردد ازالت پذیر
دلی گر مداوای اینگونه درد — کند از سر درد فهمیده مرد
ازین درد جان را رهائی دهد — بتاریکیش روشنائی دهد
همانا که داروی درد هوس — نباشد بجز ترک مطلوب و بس
دلت هرچه جوید ازو ترک جوی — رهی جز به نفی ارادت مپوی
اگر قصد نفی ارادت کنی — بباید بتدریج عادت کنی
بترک ارادت شکیب آوری — بدین زاد پا در رکیب آوری
بآهستگی تا بمنزل رسی — درین ره بعجلت بمشکل رسی
بود هرکرا دیدهٔ روشنی — نه بیند چو حرص و هوا دشمنی
بدفع چنین دشمنی چیره دست — بهمت میان بایدت چست بست
ز مرگ و حیاتش ده هم آگهی — که از دست خصمی چنین وارهی

[illegible] — بلی ... سر و دردمند
[illegible] — بحسرت ... درون
[illegible] — سر و برگ ... بسیا کنی
[illegible] — شود ... که آری بجای
[illegible] — ... سیا ... تن و جان خویش
[illegible] — ... نیش ... نفس
[illegible] — ... از و ... هیچ سود
[illegible] — ... شیطان بود
[illegible] — ... ل آوری ... دل
[illegible] — ... خود ... کنی
[illegible] — ... چنین ... ت
[illegible] — ... از ... تو وای تو
[illegible] — ... چه ... شود کوه تو
[illegible] — ... گرد ...
[illegible] — ... گر ... پوست
[illegible] — ... معایب بود
[illegible] — ... خرد ... بکار

اندر ... سوم ... خرد ... دانش ...

ز غربت چو عازم باو اشوی | بآسانی و سود بیرون روی
بود سود تو قرب پروردگار | شود راه دشوار آسان گزار
سعید آنکه گوی سعادت برد | ز نخل تمنای خود بر خورد
شقی هرچه جوید نیابد ز بخت | نچیند بر کام خود زان درخت
نفوس اند جوینده چیز خیز | ولی جمله محتاج یاری بنیر
پس ان چیز صبر و شکیب است و بس | رسد کی بدین نکته جز نکته رس
بود صبر چیز که جویای او | نیابد بجز یاوری های او
بدان یاوری چیست ای نکته رس | بود معنی لفظ توفیق و بس
ز معنی توفیق آگاه شو | بدین رهنما سالک راه شو
که توفیق آن چیز باشد که خیر | بجوینده پیوند دارد ازوی نه غیر
چو از طالبی فعل او بشکی | به افعال مطلوب گردد یکی
بود واجب آنگاه پیوند وصل | ز مطلوب و طالب رود بعد و فصل
ازان کردمت زین خبر با خبر | کزین نکته آگه شوی ای پسر
به صبر و سکون زین بلا خو کنی | ز بندی به آزادگی رو کنی

ادب چهل و دوم در احتراز از شرک از دانش دهم

طلسم حقیقت کشایم دگر | بدلکش نواهی سرایم دگر
نباید پرستید جز یک خدای | که خوش عیش باشی بهر دو سرای
نیابی در و جز نشاط بزرگ | که بخشند بتو انبساط بزرگ

درین حال بیچاره نفس زبون / بیفتد برنج و عذاب اندرون
کسی کو جدا گشته از اصل خویش / بیاد آورد دولت وصل خویش
نعیم وطن چون بیاد آیدش / چه ها در دل نادار آیدش
دلش را گزد درد حرمان او / بگردون رسد دود افغان او
غریبی کشد بار محنت بسی / که پروای حالش ندارد کسی
کسی را که علمش کم است از عمل / برد از عمل اندکی ما حصل
بسی سود بیند مر آن ذوفنون / که کردارش از دانش آید فزون
گرانمایه باشد بسودای خویش / که سرمایه کم دارد و سود بیش
سپاس سزای عطای خدای / زبانی ندارم که آرم بجای
که این نامه از من بپایان رسید / پراگنده دانش بسامان رسید
زخواننده اش چشم دارم همی / ز احسانش امید دارم همی
که ما را بنعمت بیارد بیاد / روانم کند از پس مرگ شاد
بگوید برین نامه چون بگذرد / که یزدان برحمت برو بنگرد
مرا این نقش بر صفحه روزگار / زهنر یاد ماند همی یادگار

تمت

چه گویم ازان جوهر بی نمون — که از بادهٔ صورت آرد برون
بود علم او بر مبادی محیط — بد اندر رموز نخستین بسیط
بکنه معانی یکتا رسد — بعقلی که دارد خرد وا رسد
بود نسبتش گاه با عالمی — که باشد ازینها صد عالمی
بعالم که نامش الهی بود — همی عالم لاتناهی بود
بدین نسبت خاص هر نفس پاک — بدان نور صافی ترو تابناک
کزین منبع داد و بخشش بود — ز جور و بدیها مبرا شود
گهی گوی خوشنودی خود برد — که گردد محیط جهان خرد
درینجا بیارم دلیلی قوی — بگرش حقیقت سخن بشنوی
که با علت و مبدء اولین — مگر نفس را نسبت خاص بین
پس آنگاه بی سعی و بی جستجوی — کشد در بغل شاهد آرزوی
دران شادمانی که پر سرور — بیابد قرار و سکون و حضور

ادب چهل و چهارم در شرح احوال نفس درین عالم از دانش دهم

مرا این نفس در کارگاه وجود — به تنهائی و یکه آمد فرود
که سر منزل بی زبانان بود — نوا خانهٔ پاک جانان بود
بدان بی زبانان دهد شرح حال — کند شکوها با کمال ملال
کسی نشنود شکوهٔ آن غریب — نفهمد ز الفاظ آن بی نصیب
هم از بی زبانان بجمع زبان — نفهمد زبان و نه شنود بیان

ونشهها پیری مسئله ندیدم که از خاطر مهر ضیایش محو شده
و از نکات فلسفیه بحثی نخواندم که از صفحه دل حقیقت منزلش
سهو شده دعوای ادب آموختنم بجنابش حرفی است که
بی غائله زیب ستایش خود این هیچدان خواهد بود نیاگان
مرا اوستاد است و شفقت فزای خادم خویشتن شاد
الهی تا که این مهر و ماه را جلوه بخشی سایهٔ
عاطفتش را از سرای ابجد خوان دبستان اخلاقش کم
مکن بحرمة النبی و اله المعصومین علیهم السلام هذا آخر
ما کتبناه اجابة للالتماس لبعض الاخوان - والله المستعان

تقریظ

ریختهٔ جناب فیض مآب سید علی محمد صاحب متخلص بشاد رئیس شهر عظیم آباد شاگرد جناب سید شاه الفت حسین صاحب

خدای را حمد بجا آرم که این زیبا کتاب سراپا از [illegible] را [illegible]
آراست و مصنف لبیب را ثنا گسترم که از طبع قدسی [illegible]
خبر تهذیب و اخلاق حرفی بر نخواست نامه منظوم اردو [illegible]
به انشاداد [illegible] متحیر و [illegible] خمسه [illegible] از [illegible]
زبان حال فاتوا بعشر سور گویان و دیباچه اش [illegible] کلام
البشر رطب اللسان تازی را تازگی تازه [illegible] و دری را
از غش آلودگی ها بیرون کشید جنابش از عالی [illegible] هندوستان
زمین است نیاگان پاکش بهار افروز [illegible] بهار بوده اند که
بعلوم ظاهری و باطنی و کمالات صوری و معنوی فرمان روای
این کشور را فیض افروزند از باستانی نامه ها [illegible] در سینه
ملائک سفینه اش ودیعت نهاده اند که [illegible] نامه به تسوید
اندکی از آن در ماند و انقلابات و حوادث این کهنه رباط
از محاضرات چنان ناگزیر خاطرش مانده که این نامه سیاه
چون او دیگری [illegible] اند از [illegible] که با وصف [illegible] ویگری

قطعهٔ تاریخ

ریختهٔ طبع اذکی و فکر رسا جناب مولوی معین احمد صاحب اذکی یکی از تلامیذ حضرت مصنف

چو شد طبع این نسخهٔ لاجواب   همین نامه همچو اُمّ الکتاب
همایون کتابی بنظم دری   سرا بوستانِ سخن پروری
که اسرار دانش درو یافت جای   بگم گشتگانِ خرد رهنمای
بود دانش آموز دانشوران   سه حکمت بود از عمل ندران
دران هر سه حکمت بود مشتمل   که آنرا تعلق بود با عمل
بتهذیب خلق حسن رهنمون   تجلی پذیر از و نفس دون
کشد سرمه در چشم بینشوران   که بیدار سازد ز خواب گران
روان چشمهٔ فیض عامش بود   دبستان اخلاق نامش بود
بوصف مصنف که باشد محال   زبان زبان آوران است لال
حقیقت بود سعدی روزگار   که گل کرد از باغ دانش بهار
خدیو جهان زبان آوری است   بحقّی که ربّ سخن پروری است
عزیز الوجودی عدیم البدل   بتعلیم اخلاق ضرب المثل
بگرد زمین چرخ گردان بسی   نیارد بهشتی مثالش کسی

قطعۂ تاریخ خاتمۂ نظم این کتاب

از حضرت مصنف زید اللہ ظلہم علی رؤس المسترشدین

ہزار و دو صد بود و ہشتاد و پنج — کہ سنجیدم این داستان سخن
شکستم بافسون گفتار نغز — طلسم رموز نہان سخن
بتاج سعادت سرم برفراخت — جہانے کہ زین در جہان سخن
ندیدم درین عرصہ ممتاز خویش — ازان برگرفتم نشان سخن
ولی باید آنرا کہ ہر بازوی — نیارد کشیدن کمان سخن
دہد ہر خط جادہ سطرہا — سراغ رہ کاروان سخن
بنظارۂ چشم بینش رسد — بیاراستم گلستان سخن
نیابد خریدار جنس گران — ازان تختہ کردم دکان سخن
بنوعی که بینم کنون بعد ازین — دگر کس نہ بیند نشان سخن
بانواع نعمت بیاراستم — پی نذر احباب خوان سخن

خرد سال تاریخ نظم کتاب
رقم کرد نو بوستان سخن

سنۂ ہجری مسلم

زپیشینیان گوی سبقت ربود | جهات عدالت محدد نمود
صنوف سیاست به آئین او | به اخلاق شد خلقت دین او
صلوة لک ختم المرسلین | سلامٌ علی آلک اجمعین
شبی چون شب زلف عنبر نثار | شدم سوی قصر ملایک وقار
چه بیتی که از مطلع نور فزون | چه بیتی به از چرخ زنگار گون
چه بیتی که از بام رفعت بدار | بود مرآت صنع پروردگار
گران بیت بر خود بنازد سزاست | مکینش خداوند فیض و عطاست
معظم جنابی ملایک خصال | بتهذیب اخلاق فرخنده فال
امیری کزو مفتخر موطنم | ازو فیضیاب از عرب تا عجم
عجب پخته مغز و کریم و جواد | بدوران چو او بطن گیتی نزاد
بود نام نامی والا جناب | در این بیت علیخان گردون قباب
همین گوهر دودمان رسول | بود زائر آستان رسول
رسیدم چو در خدمت آنجناب | چو ذرات پیش بلند آفتاب
بفرخندگی صحبت نور بود | ز دانشوران بیت معمور بود
نگاهم بدین مثنوی شگرف | کزو آب آتش بیک حرف حرف
فتادو برفتم من از جای خویش | چو قیس گرفتار لیلای خویش
چه نظمی به از باغ آراسته | بحکمت یکی سرو نوخواسته
چه الفاظ خوشتر چه نظم نکو | که گوهر از و آب خجلت برو
برد گشته نظم نظامی نثار | گلستان سعدی ازو داغدار

بود شہریار جہان سخن | بہ تیغ زبان حکمران سخن
جہان از کمالش پرآوازہ گشت | ازو بوستان کہن تازہ گشت
ندیدش نیاید بچشمان دید | کمالش نیاید بگفت و شنید
کلامش نماند بسحر حلال | بمدحش نزاید لب وصف حال
پی سال طبعش چو کردم بسر | کہ آید پسندیدۂ دیدہ ور
نگر من کجا و کجا فکر من | کہ بر لب نیارد کسی ذکر من
فرو بردہ بودم سر خود بجیب | کہ آمد بگوشم ندائی ز غیب
چنین گوی سالش تو از ذکر بر | پدیدار شد بوستان دگر
بلفظ دگر حرف یک کن زیاد | کہ گردون ز طبع کامل عداد

قطعۂ تاریخ

از سید علی محمد شاد عظیم آبادی شاگرد جناب مصنف مدظلہ

بنام خداوند ہوش آفرین | زبان و لب و چشم و گوش آفرین
ازو عقل فعال دانش کمال | ازو در جہان ہر نفس کمال
تعلق دہ این صور با مواد | بود حافظ امہات از فساد
بہ رجعی او راست مجد و بقا | بدارین ازو گشتہ جود و عطا
پس از احمد گویم ثنای رسول | کہ آید بشادی دل ہر ملول

ضمیمہ

مشتمل بر بعضے از قصائد و غزلیات و مثنویات حضرت سید شاہ الفت حسین فریاد اعلی اللہ مقامہ

قصیدہ

در مدح مولائے دو جہان امیر مومنان علیہ السلام المسمی بہ سبحۃ المومنین

رعت طبع روان جلوهٔ یکران من   وسعت کون و مکان عرصهٔ جولان من
ب سخن را منم مالک طبل و علم   طبع عطارد رقم صاحب دیوان من
رتبهٔ خسروی کوکبهٔ کسروی   یافته از سرنوی خاص بدوران من
ع سعادت سطوع خاور دولت لموع   مطلع دانش طلوع اختر تابان من
ب من به بین نور ظفر بر جبین   آیهٔ فتح المبین آمده در شان من
م که بر خود تند لاف شجاعت زند   تیغ دلیر افگند در صف میدان من
من در مصاف دلشکن کوه قاف   سینهٔ گردون شگاف ناوک افغان من
من دلفگار گر بود اسفندیار   نالهٔ خنجر گزار رستم دستان من
للسم فسون داده دل من برون   خندهٔ صبح جنون چاک گریبان من
آزادگی خوانده اند از سادگی   دانش دلدادگی درس دبستان من

ز تصنیف و ترصیف عالیجناب | فصاحت پناه و بلاغت مآب
معلی سپهر جهان سخن | بگفتار در درج روان سخن
بتازی زبان و بنظم دری | فزون گفته از سعدی و انوری
ز فردوسی طوسی پاک جفت | گهرهای دانش بسی پاک سفت
ظهیرای تفرش یکی چاکرش | ظهوری چو دردی کش ساغرش
مضمار دانشوری یکه تاز | فسون کلامش عجب سحر ساز
حکیمی که صدرای عرشی خیال | ز تحقیق ماهیتش در کمال
بصدر بیان سروری یافته | هدایت ازو ابهری یافته
حکیمی که اعمال و افعال او | بود مرآت صورت حال او
ز خوان کمالش منم ذله خوار | که سایم بگردون سر افتخار
بود روز و شب وصف او ذکر من | ز شاگردیش منتج فکر من
بیا شاه والی نغز گفتار هند | بیا شاعر جادوی کار هند
بیا از تو روشن چراغ سخن | بیا قمری سرو باغ سخن
بیا سال طبعش بیفته با رقم | بیا زنده کن از کلامت عجم
چو کلکم گهر بار مضمون بسفت | خرد نام او از سر مجد گفت

دبستان اخلاق

چو تتمیم مجد النعمیه کرده شد ۱۲۸۹ برآمد ز لا یخفی لطفه علی الاثیر

تیغ و ترنج آورد پرده عالم درد
دوری آن ماه [illegible] دز [illegible] چو
[illegible] دست [illegible] عیسی [illegible]
گر [illegible] ذوق گلشن برد
کاش [illegible] از و یافته این [illegible]
دست ندارم از و دست من جیب او
معنی [illegible] غیرت کند [illegible]
[illegible] من تکلم غیرت باغ [illegible]
[illegible]
[illegible] بر [illegible] نقاب [illegible]
شاه ولایت آب [illegible]
بهره ندارم ز گل بهره [illegible] دوست [illegible]
نفی [illegible] از من [illegible] عالم [illegible]
[illegible] من منفصل یا [illegible] من متصل
در نظر [illegible] پرست [illegible] خراب [illegible]
[illegible] چون [illegible] دست [illegible]
[illegible] مراد جهان چون [illegible]
[illegible] سخن [illegible]
[illegible] ظهور [illegible] شور

[illegible] بر و ترک [illegible]
[illegible] او [illegible] در [illegible]
[illegible] سخن [illegible]
[illegible] در و نو گل خندان من
طلعت [illegible] او صبح بهاران من
[illegible] چو گوشهٔ دامان من
[illegible] برجسته سرو [illegible] من
[illegible] سنبل [illegible] ریحان من
[illegible] مرغ [illegible] من
[illegible] منعم [illegible] از جان من
[illegible] و تاب چو هر [illegible] من
[illegible] جهان من
[illegible] نمایان من
[illegible] خضر [illegible] من
گر [illegible] انگشت [illegible] من
[illegible] گر قربان [illegible] بنده قربان من
[illegible]
[illegible]
[illegible]

دفترِ فرزانگی ابترِ مستانگی — کشورِ دیوانگی خطّهٔ یونانِ من

جاده برقص آورد ناقه بمنزل برد — پردهٔ محمل درد بانگِ حدی خوانِ من

سوزِ دلِ آتشین سوخته جانِ حزین — کورهٔ حداد بین سینهٔ سوزانِ من

طعنه بعمّان زند خنده بنیسان زند — پنجه بطوفان زند دیدهٔ گریانِ من

گوهرِ یکدانهٔ چهرهٔ شاهانهٔ — زیورِ جانانهٔ قطرهٔ نیسانِ من

تا بجوابِ الست آمده ام چیره دست — ناز سخن داده است دستِ بیانِ من

از گهرِ من خرد جوهرِ دانش خرد — بادِ مسیحا خورد نکهتِ بستانِ من

دانشِ یونانیان حکمتِ ایمانیان — دولتِ ساسانیان مایهٔ همیانِ من

مرغِ هما یوں بدام بادهٔ کاکلوں بجام — گردشِ گردوں بکام بزمِ حریفانِ من

نیست کمین هر مکان چیست زمین و زمان — نیست بدین [illegible] بر سرِ میدانِ من

هست مرا سینهٔ سینهٔ بی کینهٔ — سینه چه آئینهٔ صورتِ جانانِ من

زنگِ کدورت ربود آئینهٔ دل زدود — صورتِ معنی نمود صیقلِ [illegible]انِ من

خطِ وجود و عدم دائرهٔ سرمدم — نقطه نمای قدم صفحهٔ امکانِ من

طائرِ [illegible] آشیان ریخته بال توان — دیده بدوران ازمکان او چه حیرانِ من

طبع که نقّاد ماست گنجِ معانی ماست — [illegible] لفظهاست [illegible]

گرچه پدر بر پدر هست سپهگری هنر — پایهٔ فضل و هنر منصبِ شایانِ من

مرجعِ شاهان بُدند مالکِ [illegible] — فیض نگار [illegible]

ایک ازین فخر [illegible] — [illegible]

[illegible] — [illegible]

به پابند خیال گیسوی ماند گرفتارش
که چون زلف پریشان تربیت کارش جز پریشانی

نگیرد کار ... بهاری ساغر آبی
به نانی جان بهانی طمع دارد به بهانی

اثر کم کند درد وادی در دل آزارش
زمین با آسمان دوزد مسیحا گر به درمانی

ازین میخانه مدهوشی که خواهد جام خود کامی
یکایش چون دل ریزد بجای راح ریحانی

یکایک عقدهٔ گر افگند بگشاید از دستی
که یکبار است اینجا ناخن تدبیر انسانی

شنای بحر پرشور ش نیارد بازوی دانش
که اینجا کشتی عقل فلاطونست طوفانی

نه بند و بسته بعد از شکستن صورت بستن
ازان روزیکه بشکستند قفل گنج پنهانی

کشود عقدهٔ نیرنگ عالم از خرد ناید
که حرفی از کتابش بر نتابد فهم انسانی

خیال از یاد در اندازد که دیگر سر نه برداری
دهد آن درد بی درمان که از هر چاره درمانی

بدانش نیابد فلسفی ماهیت عالم
که دیدا این مرغ را صید عقاب عقل انسانی

دل آزاد را بار تعلق سخت گران باشد
نیاید از سکر دمان چو بوی گل گران جانی

رموز حکمت واجب اندیش مدانا لی
که این دانش بر دلست از حد مردان امکانی

بیا ای مرد میدان سخن زین ره گذر بگذر
ز ویرانی و ویرین هرزه چند افسانه برخوانی

ازین سودای ناپیدا کنار بحث بی معنی
عنان توسن گردون سپر طبع گردانی

سخن بی صرفه گفتی شبه بر جای گهر سفتی
بمنزل کی رسد سالک نیروی سخن رانی

بمیدانیکه ریزد نعل رستم از هیبت نهیبش
سمند فارسان عرصهٔ فکر سخن رانی

در آن مضمار بالغز جواد همت مردان
بجولانی کمیت خامه را گر مرد میدانی

چه میدان صفحهٔ نورانی مدح مشرمردان
که باشد در تجلی چون ... موسی عمرانی

ز عشقش پیش ازان بود است سطراح روزانی
که از انجم نبود این لاجوردی صفحه انشانی

نقش و نگار ارم نادرده کار ارم
رنگ بهار ارم صرف گلستان من

پیکرم از سوز دل شمع صفت مشتعل
نیست ازین آب و گل طینت انسان من

دم ز تجلی زند رنگ سحر بشکند
صبح وطن گل کند شام غریبان من

زینت بزم سخن رونق بازار فن
رفت ازین انجمن همره یاران من

ناله زار آورد گریه بکار آورد
گریه شمار آورد داغ عزیزان من

گاه به جیحون رود گاه به هامون دود
گاه به گردون شود فکر پریشان من

گر ز تپش دم زند برق بعالم زند
عالمی برهم زند خاطر نالان من

قیصر جم احتشام خسرو کسری غلام
جن و ملک را امام باب اما مان من

اختر برج شرف گوهر کان را صدف
شاه سریر نجف سرور دوران من

ایضاً

در مدح جناب ولایت مآب علیه السلام

زمین دیریست دیرین آسمان پیریست دیرانی
ازین دیر و ز ویرانی نه آید جز به ویرانی

بود آب و گل این خانه دلتنگی و ناکامی
که هست این خاکدان زندان و ما هستیم زندانی

ز ناهنجاری این سفله پرور کی شگفت آید
اگر دیوی در انگشت آورد مهر سلیمانی

به امید ثمر چیدن نه بندد دل به ما عاقل
ندارد نخل گیتی برگ و باری جز پشیمانی

بهار باغ نیرنگش ندارم تا چه گل کرده ست
که شد آیینه گردون سراپا چشم حیرانی

زند گر عاجزی در به دامن مشکل‌گشا دستی
بهر مشکل ز دشواری کشد کارش به آسانی

سگی چون من سزد کی فدیهٔ شیر خدا بودن
مگر این نیل گاو چرخ زان زیبد بقربانی

کنون از حضرت شاه ولایت التجا دارم
که باشد ذات او حاجت روای انسی و جانی

که ای سلطان اورنگ ولایت سرور مردان
نبی را جانشین خسرو اقلیم عرفانی

گشاید ناخن لطف تو شاها عقدهٔ عالم
برآری در دو عالم کار دشوارم به آسانی

بچندین جرمها روی ندارم عذر چون خواهم
کریمی خود تو آیین کرم را نیک میدانی

عجب نبود ز فیض آفتاب عالم افروزت
که گردد چون ید بیضا دل فریاد نورانی

قصیده

که بجواب قصیدهٔ عرفی شیرازی گفت

بسجدم چون سر کشد فریاد رعد آسای من
لرزه اندازد به طاق آسمان آوای من

خشمم ار باشد هجوم لشکر اندوه و درد
محشر انگیزد چو صور آوازهٔ کرنای من

از لب تبخاله ریزم مرکز آتش بسی
آفتاب صبح محشر ذرهٔ صحرای من

گر ز جور آسمان نالم به صبح داوری
رعشه در دست سرافیل افگند غوغای من

از غبار تیره بختی ها سپهر کوردل
توتیا می‌ریزد اندر دیدهٔ بینای من

جوهر کافور در کامم بریزد روزگار
گر دهی تسکین پذیرد حدت صفرای من

همچو کاه ناتوان لرزد بخود کوه گران
خم قد نه آسمان از بار محنت‌های من

من چه باشم در دهان اژدر خونخوار عشق
در جهان یک لقمه اندر کام اژدرهای من

[illegible] آمد کہ [illegible] از [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] تفضل [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

کہ [illegible]
[illegible]
[illegible]
کہ مسجد [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

همتم تسکین دهد چندانکه بر امید فضل
اضطرابم بر نتابد وعدهٔ فردای من

گر نبودی از تعلق پای دل در بند فکر
بر سر گردون رسیدی پای استغنای من

پایمال سادگی یونانیان را صد کتاب
نکته‌های دانش آموزد دل دانای من

در ازای لطف معنی بر نتابم لطف طبع
بار منت بر نتابد همت والای من

خوش نیفتد صحبتم با مهر خان سرد مهر
نوعروس حجلهٔ معنی بیت رعنای من

بر وجودم تیره خاک هند اگر نازد چه دور
بر نخیزد جز من از این خاکدان همتای من

نفس من تا از وجود و نعل و قوت دم زند
می کند تثلیث را نام بت ترسای من

شاهباز طبع من تا شهپر فکرت فشاند
طایر مضمون بود در پنجهٔ گیرای من

پاک دامانی که تا نبود ز گلچین رخصتی
گل نه بوید در بهاران بلبل شیدای من

هان بیا بند از زبان مدح گویا باز کن
چند باشی هرزه نال ای نطق معنی زای من

در ثنای حیدر صفدر نوای تازه سنج
مالک ملک زمین و آسمان مولای من

تا ضمیرم کرد روشن نیر فیضش چه دور
اقتباس آفتاب از مطلع غرای من

کرد تکمیل کرد ما را مکتب اخلاص او
جنبد از جا کی بطوفان حوادث پای من

گر بسنگ آستانش جبهه سایم از خلوص
جوهر دولت دهد آئینهٔ سیمای من

قلزم فیضی که از فیضان وصف جود اوست
ابر بهمن جرعه نوش از قطرهٔ دریای من

مالک ملک ولایت تاجدار هل اتی
مدحتش باشد برون از اندازهٔ یارای من

هفت اقلیم سخن را گر گشایم دور نیست
وصف تیغ اوست شمشیر جهان آرای من

چشم دارم کز زبان لطف حق وقت دعا
بشنود دعوت اجابت گوش حق شنوای من

شاعر شروان بدوست از محبس شروان به تنگ — عرصهٔ گیتی بود زندان جان فرسای من

شمع آه و نقل درد و بزم من ماتم سرای — چشم پرخون ساغر و خون جگر صهبای من

در دم واکردن یک عقده از بند گیاه — سنگ بر سر میزند دندان آهن خای من

داروی درد دل پر درد من یابد ز کس — دست جالینوس بندد چارهٔ سودای من

میرسد صاف دلان را هر سحر در گوش جان — نالهٔ کروبیان از یارب شبهای من

حالتی دارم ز درد دل که بر حالم ز درد — سهل باشد گر بدرد آید دل اعدای من

دور نبود گر فرو ریزد درین باغ طلسم — شبنم خونابه رنگ از نرگس شهلای من

در شکست خاطرم چو هر مر گردون چراست — زخم سفتن بر نتابد گوهر یکتای من

دور نبود جای من باشد اگر صدر کمال — جوهر فضل است اصل گوهر آبای من

در هوایم چون نسیم آید برون از باغ خلد — یکدمی گر بو کند رضوان دم بویای من

گرد غم از چهرهٔ حق ناکسان کی کم شود — چون بفرمانم بود طبع عمل فرمای من

در هوای قدسیان گر پر زند از قاف طبع — عقدها ریزد قضا بر شهپر عنقای من

چون کلیم اندر سخن اعجاز من بر من گواه — کلک من ثعبان و دیوانم ید بیضای من

چار بازار جهان را گو خریداری مباش — در دو گیتی کم نگردد ارزش کالای من

باب رحمت بر رخم در ظلمت غم باز گشت — قدر دار و لیلة القدر شب یلدای من

از قصور همت اندر کنج تاریکی به بند — قدسیان همسایهٔ عرش برین ماوای من

دامن مقصود را از جذب دل آرم به چنگ — نالهٔ من ساربان ناقهٔ لیلای من

تا ندارم جای خود اندر دل ارباب جاه — هر کجا در بزم گیتی تنگ باشد جای من

میروم بنگر که اندر ره گذارم تا بحشر — نقش ها بندد ز حیرت پای ره پیمای من

قصیده

در منقبت جناب امیر المومنین حضرت علی علیه الصلوة والسلام

آن خسرو اقلیم دین آن مالک ملک یقین — استاد جبریل امین یعنی امیر المومنین
دانای راز کبریا داماد ختم الانبیا — سردفتر اهل صفا سلطان ذو رای متین
موسی لبیضش کلام رمز عیسی از دم صاحب نفس — با مصطفی همراز دین مارا امام اولین
صفدر لقب خیبرشکن بنیاد عنتر برفکن — وصفش نگنجد در دهن چون مدح رب العالمین
جز آنکه با صد آرزو آرد سرایان فرو — جز اینکه سرباز دارد او باکس ندارد مهر و کین
دریا دلی کز فیض او عمان و یم را آبرو — بحر کرم را آبجو یعنی محیطش را ببین
سلطان دین شاه نجف تخت خلافت را شرف — فخر خلف نازش سلف کون و مکان زیر نگین
حامی دین مصطفی جن و بشر را پیشوا — بر درگهش ارض و سما صبح و مسا سر بر زمین
گاهی دل فولاد تن گه سرور مومن بدن — گه خواجه گردن شکن گه بنده طاعت گزین
در دیده صاحب نظر هر جا که خواهد در نظر — آید جمالش جلوه گر ظاهر چنان باطن چنین
تا ذوالفقارش از غلاف آمد بگردش در مصاف — از قاف سر زد تا بقاف آوازه فتح مبین
از جلوه توحید او ذره پرتو خورشید او — هر ذره چشم دید او کی بیندش چشم دوبین
غواص بحر معرفت مهر سپهر مکرمت — عنقای قاف منزلت اسلام را حصن حصین

بعضے از اشعار مناجات بدرگاه قاضی الحاجات

آن سیه رویم که با آئینه چون گردم دوچار	از سواد عکس من آئینه گردد پر غبار
از کدامین لفظ خواهم عذر تقصیر انجد آئی	رویم از روی حروف نامه آید شرمسار
نامه یعنی نامه کردار ناهنجار من	آن که در میزان نهی آن نامه را در روز بار
گر فتد عکس تن لرزان عصیان زای من	تن بلرزیدن دهد آئینه را سیماب وار
پای رفتار من اندر وادی گم گشتگی	کشتیم در چار موج بحر عصیان بی قرار
داروی این درد بی درمان ندانم چون کنم	یاد عصیان میگزد دل را چو مار شاخدار
ناله همدم با دلی پر داغ چون نکهت بگل	اشک خون با چشم چون شبنم به نرگس همکنار
وای غفلت همره من رهزن و من خفته‌ای	در شب تاریک افتادم به دشت غول زار
دست من بی زاد راه و منزل مقصود دور	در گذرگاه جهان چون من نباشد رهگذار
یا الهی رحمتی بر زار نالیهای من	بنده چون من نباشد شرمسار و سوگوار
هر نفس دامن زند بر آتش جرمم هوا	تا زبانش در من افتد چون شرر در پنبه زار
سایه ابر کرم گر از تو افتد بر سرم	میرد این آتش اگر از آب چشم اشکبار
وصف آمرزیدنت آمد ز عصیان در ظهور	ای جمال رحمتت را جرم من آئینه دار
مشت خاکی بوده ام در دو عید جان پاک	گنج اسرارم سپردی ساختی گنجینه دار
برنگردد کس بنومیدی ز درگاه کریم	من چرا محروم گردم از در پروردگار
ناکسم را کس نمودی پست را کردی بلند	خوار را کردی عزیز و گل دمانیدی ز خار
کار من لغزیدن و کار تو بخشیدن بود	بنده عاصی من و تو خواجه آمرزگار

در کشور ہندوستان یک لکھنو جان جہاں
تا ہم ز جور آسمان آمد بدست دیگراں
بہر قیام مومناں پود است بیت المومنین
آن خطہ قدسی مکاں شد پسند دار المشرکین

مے

مے ہ
یے ب

که در تقریظ بهار گفته

آمد بخنده غنچهٔ مضمون دهن دهن
گل کرد نوبهار معانی چمن چمن

در وصف این حدیقهٔ نوخستهٔ کمال
دارد کشاده غنچهٔ رنگین دهن دهن

چون کشت زعفران چمنش انبساط خیز
بیننده را برد ز دل پر محن محن

سطر مسلسل آمده دام نظاره ها
مانند زلف سلسله مویان شکن شکن

باشد زمین صفحهٔ این نامه لعل خیز
لعلی چه لعل لعل سخنها یمن یمن

دارد ورق بجدول زر زیور زرین
چون دلبران ساده رخ سیمتن تن

هر صفحه از فروغ مضامین دلفروز
در جلوه همچنان که ز خال ذقن ذقن

هر نکته اش که آمده خال رخ کمال
دارد هوای نافهٔ مشکین ختن ختن

آزاده را به بندش نو آورده به بند
بند دبا ز وی که بود لی رسن رسن

شمعی است دلفروز که بنشوران از و
روشن کند شمع معانی لگن لگن

گفتم کنم نثار خیالات نازکش
گوهر که لعل نطق صدا ز دهن سخن

روز احد آن نامور گرم غضب چون شیر نر   تیغ عدو را شد سپر در پاس خیر المرسلین
معجز نمای انبیا هم اولیا را رهنما   سالار جمع اصفیا ختم رسل را جانشین
صدر خلافت جای او عرش برین ماوای او   در شش جهت آوای او زیبنده چو خسرو نگین
گویم بحق کبریا مثلش بسلک اولیا   نادیده چشم انبیا از اولین و آخر
قصر جلالش چون حرم در چشم بینش محترم   نازد برو باغ ارم نقش غریب با د طیر
ده شمسه ایوان او خورشید همچو شان او   گردون بلاگردان او چون کنگر عرش بر
کمتر گدای درگهش افتاده خاک رهش   بر قیصر و تاج و گهش بر میفشاند آستی
تا شاعر شیرین بیان آرد ثنایش بر زبان   از بام هفتم آسمان آید صدای آفر
فریاد بس این هرزه چند حرفی اگر آید پسند   سازد بکو منین ارجمند آن پیشوای مومن
اکنون بعرض مدعا در حضرت مشکل کشا   واکن زبان بند را باشی چرا اندوهگ
ای خسرو عالی همم وی صاحب جود و کرم   ای مالک طبل و علم ظل الهی بر ز
یک التجا دارم ز تو بشنو بگوش حق شنو   از حال من غافل مشو از بهر آل طاه
اوصاف تو بی انتها از جمله اش لطف و عطا   ما را طلب زین تیره جا جاده در آن روشن ز
با عیال و اهل من ما را طلب کن از وطن   تا بر درت با چند تن باشم غلام کم
ای خسرو والا گهر فرمانبرت جن و بشر   از ذره تا شمس و قمر از نور ذاتت یا
در بندگان مبتذل من گرچه باشم پر ذلل   دارم ولیکن از ازل خط غلامی بر جب
شاها دل دیوانه خود بر داشتم از جا بسر   تا آرزوی قرب تو شد مدفن جان حز
ما را بجز آن خاک در نبود تمنای دگر   حالم تو دانی سر بسر نیست چه نالم بشر
واجد علی شاه اوده با اختصاص لا تعد   دارد نظر تو چشم مدد ای سرور دنیا

پرده‌اند از ساحت جهل مرکب عیب جهل　　این مریض بد مرض را نیک درمان کرده‌اند
تا دماغ رسیده را نگین و عطرآگین کنند　　نامه را گلدستهٔ دست سخن‌دان کرده‌اند
از بیاض صفحه روشن سواد این کتاب　　صبح خندان را ز خندیدن پشیمان کرده‌اند
طوطیان باغ دانش تا بکام خود رسند　　نامه را از حرف شیرین شکرستان کرده‌اند
شیوه شیوا زبانی را روائی داده‌اند　　نوزبانان را بحرف نوزباندان کرده‌اند
رایت کشورکشائی نامه را برداشتند　　ملک معمور سخن را زیر فرمان کرده‌اند
پرده‌هایش نغمه سنج پردهٔ دلها بود　　تار این ساز حقیقت از رگ جان کرده‌اند
تا جهانی بهره بردارد بعقد رشحهٔ خویش　　خامه را از درفشانی ابر نیسان کرده‌اند
خطهٔ بیدانشی از دیر باز آباد بود　　تا بقرب تیغ کلک امروز ویران کرده‌اند
نوک ریز نامهٔ دانشوران شد نامها　　تا ز انجم صفحهٔ گردون زرافشان کرده‌اند
نامهای نغز در هر دانشی آراستند　　باید اسبابی که سامان کرد سامان کرده‌اند
پیش تازان را پس افکندند در میدان شعر　　تا که شبدیز قلم را گرم جولان کرده‌اند
لیکن این نو طرز دانش‌نامه نزد اهل فضل　　در نگاه مصریان چون ماه کنعان کرده‌اند
کرده بیرون چون صدای گنبد از گنج درون　　دیگران راز یکه چون گنجینه پنهان کرده‌اند
دامن بیدانشی در پنجهٔ دانش فتاد　　آب و آتش را بهم دست و گریبان کرده‌اند
نزل خوران هنر را چون خلیل زر فضل　　بر سر دستار خوان فضل مهمان کرده‌اند
کی دو انسان همانی بهره از دانش برد　　کز پی انسان بنای این دبستان کرده‌اند
نیست جز انسان که باشد گنج اسرار نهان　　ذره را هم گنجینه‌دار مهر تابان کرده‌اند
نامه را باید که شاه شاهان خوش کند　　پای موری نذر درگاه سلیمان کرده‌اند

این گونه کارنامهٔ نوطرز را ندید | در سال گرچه آمده چرخ کهن کهن
گفتم ز چیزها بچه دل خوش کنم بدهر | آمد سخن بگفتن و گفتا بمن بمن
گفتم به عقل کز همه دانش چه خوشتر است | حرفی نیاید از دهنش جز سخن سخن
گفتم ز حسن و قبح چگوئی درین سخن | بگرفت نکته بر من و گفتا حسن حسن
یابد حلاوت سخنش در سخن که یافت | از نهر شهد شهد و ز نهر لبن لبن
ورنامه تا نیافت سخن‌های خویشتن | می‌جست بجا نکته غریب الوطن وطن
این نامه را بمغز سخن گر نمی‌رسی | بیهوده از کمال سخن دم مزن مزن
تا از کمین کین سخن سنج دور باش | خود را بر آتشی که بود شعله‌زن مزن
این نکته‌های نغز بر نکته‌دان بخوان | شکر به پیش طوطی شکرشکن شکن
بی کاد کاد فکر نیابی چو گنج گاد | تا می‌توان زمین سخن را مکن مکن

قصیده

که به تبدیل قافیه بجواب قصیده سلمان گفته

نامه را از معنی رنگین گلستان کرده‌اند | دیده را از باغ دانش گل بدامان کرده‌اند
صفحه از پیشانی روشن جبینان گر بود | سطرها از دام زلف مشکویان کرده‌اند
صفحه را افزوده حسنی از سواد سطرها | بر رخ یوسف سیه گیسو پریشان کرده‌اند
نور معنی شد پدید از ظلمت اندیشه‌ها | روشن از شام یمن صبح بدخشان کرده‌اند
نکته‌هایش دانش آموزد ارباب خرد | تا فراهم نکته‌های نکته‌دانان کرده‌اند

پی ایثار که بر نکته وران افشاند ‌ ‌ باز کردست در گنج گهربار سخن
دانش معرفت عیب و صواب آموزد ‌ ‌ برد از بوالهوسان بیهده پندار سخن
حرفهای کج آن نامه بناخن ماند ‌ ‌ که ز دل باز کند عقدهٔ دشوار سخن
لفظ مانند سویدای دل روشن ماه ‌ ‌ که بود مردم چشم اولی الابصار سخن
کی به تعریف سخن بند زبان گردد باز ‌ ‌ که ندارد سخن وصف سزاوار سخن
به حریفان تهی مایه ز نقصان کمال ‌ ‌ نقد دانش ندهد این صفت پرکار سخن
آنچنان تیغ که زخمش به مداوا نرسد ‌ ‌ چه زند دم بدم خنجر خونخوار سخن
سهل دشوار بسی کار که رو بنماید ‌ ‌ هیچ کاری نبود صعب تر از کار سخن
نکته هر هنری نکته دری می طلبد ‌ ‌ هست از آن روی سخن سوی طلبگار سخن
نام شاهان که گذشتند بذکرست بلند ‌ ‌ گر این کاخ برافراخته معمار سخن
نکته سنجان که ز هستی به عدم رخت کشند ‌ ‌ جاودان زنده بمانند بتذکار سخن
از خرد نیست که گویند دو گیتی ارزش ‌ ‌ هست این جنس گرانمایه که در بار سخن
پنج گنجینهٔ بخشش پر کاهی باشد ‌ ‌ هر که دارد بکف اندر زر دینار سخن
آب آب خضر دبادبود باد مسیح ‌ ‌ از پی تربیت نخل ثمردار سخن
نحو دانسته به تجلی جمال معنی ‌ ‌ چشم بینا که دبد دیده بدیدار سخن
بشل فاصله شبه بود تا بگهر ‌ ‌ از خریدار گهر تا بخریدار سخن
سست نظم از چه نهد پای بجولانگه لاف ‌ ‌ در این عرصه بود فارس مضمار سخن
از حریفان سخن دان که زند لاف کمال ‌ ‌ سر بسیار شد اندر سر افکار سخن
نکهت روضهٔ فردوس رساند بدماغ ‌ ‌ نفحهٔ نافه نثار گل بی خار سخن

قصیده

بر نهج تقریظ کتاب امیرنامه مصنفهٔ وزیر السلطان فخر الملک نواب سید امیر علیخان مرحوم

کو نسیمی که دهد رونق بازار سخن　　مژده فصل گل آرد بچمن زار سخن
که بروید غنچگی از لب که زند خنده چو گل　　تا زنم از گل تر طره بدستار سخن
چیست دستار سخن طره ثنائی یزدان　　که بود سرورق دفتر گفتار سخن
چه نسیمی که شمیمی ز ریاض توفیق　　تا گشایم بسپاسی لب اظهار سخن
اندرین روز که از نکته وران نیست کسی　　که زند حرف بوصف کم و بسیار سخن
طرفه زیبا رقمی در نظرم جلوه نمود　　که پدید آمده زو رونق بازار سخن
نوک ریز قلم صاحب دیوان که گشود　　بهر ارباب سخن دست بایثار سخن
خامه از نامه زر دست نثار آمده است　　طبع از فکر درست آمده معیار سخن
از لب شاه مخاطب بوزیر السلطان　　که بمدحش ورقی آمده طومار سخن
رونق نظم سخن حسن بیانش افزود　　معنیش آمده گلگونهٔ رخسار سخن
دلگشا نامه که هر گونه سخن گرد آورد　　هست گویا صدف گوهر شهوار سخن
گرمی تشنهٔ ادراک رساند بدماغ　　که ازین باده کشد ساغر سرشار سخن
صفحهٔ او خاور خورشید معانی بلند　　ورق نامه بود مطلع انوار سخن
صیقل فکر صحیحی که بدستش دادند　　زنگ بر دست ز آئینهٔ زنگار سخن
رسد البته بکیفیت ذوق ثمرش　　که خورد از شجر طبع رسا بار سخن

در بت دهانه آستان من است | کعبه در سایه مکان من است
این که مست وفتاده در کویم | چه ملامت کنی که شان من است
از دل خود کجا روم بیرون | که همین گوشه دو جهان من است
بس غنیمت شمر که روح قدس | چون نه بالد که هم زبان من است

روح خواجه حسین را فرماد
صد ثنا گو که هم زبان من است

دیگر

همین قدر دل این بنده آرزومند است | که هر که بیند گوید که با خداوند است
عجب که غنچه شود دل گرفته از شبنم | رسد چو تا به گل این گریه آتش شکر خند است
نگاه دل غلط نیز سوی شان نکنم | که بندگوئی اهل خرد مرا پند است
ز چاک دامن امید چون بدر آیم | رسد چون دست جنونم هزار پیوند است
بدا بحال کسی کو حیات من خواهد | زهی عدو که بمرگ من آرزومند است
مرا وخویش دگر باره آرزو نکنم | بنامرادی ارباب شوق سوگند است
بدستیاری وی کوشش گردمی کوشی | که طبع او همه آزاد و دست او بند است
نگاه رحم بر آن بنده کش بدن لرزان | بسینه دست ادب بر لبش خداوند است
نثار طبع غنا پروری که نثار رد | به کیسه درهم و داغیکه دارمش چند است
دگر ز شوق امید وفا سپهی نکنم | قسم بجان عدو دیکه دوست مانند است
بطبع ساده فریاد خنده ام گیرد | بیک نگاه تبسم نبات خورسند است

دیگر

نثار نشه مستی که بر ملا خفته است | به بیم آنچه نه بوسم کشیده پا خفته است

کار بخت است ز کوشیدن بصرفه چه سود — تا کرا یار شود دولت بیدار سخن
چند حرفی که بوصف سخن آمد بقلم — داند آنکس که زند دست بطومار سخن
نکهت روضهٔ فردوس بوید رضوان — نفحه گیرد اگر از طبلهٔ عطار سخن
من که باشم که لب وصف سخن باز کنم — کس نیارد که زند لاف بمقدار سخن
پیشتر تا ختمی لیک بنظم دگر
دست بر زد بعنان گیری رهوار سخن

غزل

که بجواب غزل فیضی گفته که مطلع اش این است

خیز و دریوزهٔ اقبال کن از حضرت ما — که کم از هیچ سیاهی نه بود همت ما
داغ حرمان نبرد هیچ کس از همت ما — مغز عنقا به همامی رسد از قسمت ما
حاجیان در ما دست بخنجر دارند — راه جز عشق نیابد به در خلوت ما
ملک آورده ز عرش و سر بام تاج گذاشت — در دخت ادریس دیبانه جبان کسوت ما
گو فقیریم ولی گنج ز کشکول جوی — بهره در مایهٔ قارون بود از دولت ما
گو به ساقی که بجهد از خم باده خود — آب را نشه زمی تیز دهد شربت ما
از ازل چون بتنم عمر ابد جا کردست — آب حیوان چو عرق می چکد از صورت ما
پای تکمیل سر عرش گذارم فریاد — به ز خورشید جهان گرد بود شهرت ما

چه توان کرد مشکل افتاده است / که مرا کار با دل افتاده است
گفت در کوی من چه افتادی / گفتم از دست من دل افتاده است
شرح بیداد یار نتوان داد / که درین شیوه کامل افتاده است
دل ز کویش چگونه بردارم / که مرا پای در گل افتاده است
جز غباری نبینی از مجنون / که نگاهش بمحمل افتاده است
دل پروانه هرچه داد بردن / بوسه بر شمع محفل افتاده است
کس بمیرد مباد چون فرهاد / که بکوی تو بسمل افتاده است

ولہ

دلبر بر من باشد و دیدن نتوانم / منزل بدو گام است و رسیدن نتوانم
اندوه دل ماست که پایان نپذیرد / چون صبح شب هجر دمیدن نتوانم
زان روز که افتاد سرم بر قدم دوست / چون سایه ز دنبال رمیدن نتوانم
همسایه ز نالیدن من نالد و گوید / این ناله چه دارد که شنیدن نتوانم
آن کشته رازم که بحسرت دم بسمل / بینم رخ جلاد و تپیدن نتوانم
باشد جرس قافله هر لحظه به فریاد / آیا بچه خواهم که شنیدن نتوانم

ولہ

چراغ دودمان آفرینش / بهار بوستان آفرینش
وجودش را نباشد هیچ تعیین / مگر جان جهان آفرینش
بجز فهم رسایش در دو گیتی / که باشد نکته دان آفرینش
لب حرف آفرینش را چه گویم / که گوید داستان آفرینش

بگیر دست من ای شوق و سوی منزل کش | که بخت دیده گشادست و پای ما خفته است
خجسته طالع خوابنده خوشا خوابش | کشیده بالش و در یاد آشنا خفته است
صبا بیا نزدی کن که آن شه خوبی | ز بیم نالهٔ من در حرم سرا خفته است
زهی حذاقت و غمخواری که مرگ نمود | مریض هجر درین درد بی دوا خفته است
به عندلیب بگوئید بخت تو بیدار | بیا که مست خمار است گل صبا خفته است
ز شام وعده فراموش ما به بستر خواب | نهاده دست به رخ پای در حنا خفته است
غریب مرده و کشتی سوار در طوفان | یقین نموده به غفلت که ناخدا خفته است
اگر که خود بسفر رفته اش کنم بیدار | که بخت خفته دلان در عدم سرا خفته است
بحال خسته فریاد خود همی نالم | غریب دور ز همراهیان کجا خفته است
نثار مقدم آن سالک طریق صواب | که هر کجا که نهد پای اژدها خفته است
چرا همین بغلط راه می رود کشتی | نه تند موج نه طوفان نه ناخدا خفته است
ازین بغفلت حراس پی توان بردن | که شحنه خود به سر راه پادشاه خفته است

ولہ

من و فریاد و سخت جانی ها | یار و بیداد و سرگرانی ها
دل آن سنگدل بدرد آید | گر کند ناله ترجمانی ها
مانده ایم شادمانی چیست | یا چه چیز است کامرانی ها
ارنی از من و نیاز از من | ناز از تست و لن ترانی ها
خواهم از دل برآورم فریاد | نتوانم ز ناتوانی ها

نہ قرارے بفراقت و نہ تسکین بوصال
مشکلے تازہ فتاد این دل شیدائی را
نسبت ماہی و آب است تو نہ دانی فریاد
در بیابان نگری مردم دریائی را

ولہ

اثر جذب محبت اگر از دل ریزد
اشک سیماب من از دیدۂ قاتل ریزد
باد برق نگہت صاعقہ بر دل ریزد
کاروان آتش وا ماندہ بہ منزل ریزد
نشتر شعلہ خورد شمع اگر از تف دل
خون دل از رگ پروانہ بمحفل ریزد
دل پر داغ اگر جلوہ گہ دوست کنی
گل خورشید بجیب مہ کامل ریزد
اشک در دیدہ کہ از سینہ برآید چہ عجب
آب اگر جوش کنان از لب ساحل ریزد
نگہت آنچہ من کرد بہ خرمن نکند
برق سوزان کہ پئے غارت حاصل ریزد
لب فریاد بہ تنگ آمدہ اکنون فریاد
عنقریب است کہ از سینۂ من دل ریزد

مثنوی

بعضی از اشعار مثنوی کہ مشتمل است بہ قصہ ہائے عدالت گستری بیشین سلاطین و آغازش از مدح مسٹر ہنری ٹارنس ایجنٹ نظامت عالیہ مرشد آباد کردہ"

گوہر تاج سر نام آوری
جلوۂ خورشید بلند اختری
صولت او زہرہ شگاف یلان
ہیبت او دل شکن پردلان
جان حلاوت نمک خوان او
شاہ و گدا بندۂ احسان او

ز نقش پای او اندیشه گیرد — سراغ کاروان آفرینش
زهی مستی آن مستی که فریاد — به هستی نیست جان آفرینش

ولہ

بزم عشق است که از نشه بود پاک اینجا — موج می می‌شکند شیشهٔ افلاک اینجا
ره عشق است که افسون دمد از خاک اینجا — دامن شعله کشد پنجهٔ خاشاک اینجا
صید گاهیست محبت که بصد جذبهٔ دل — سیر صیاد بود زینت فتراک اینجا
عجبی نیست که عیبم چو هنر پندارند — پرده پوش است خطا را نظر پاک اینجا
خبر از کوی بتان باز بپرس ای زاهد — خس و خاشاک بود شانه و مسواک اینجا
محفل دُرد کشانست که از وسعت ظرف — دور پیمانه بود از خم افلاک اینجا
هر کجا غیرت عشق است بتقیید ناموس — شانه را سینه خراشد جگر چاک اینجا
دانهٔ اشک فشاندیم به مقتل از شوق — تاکه روید به زمین پنجهٔ سفاک اینجا
سوزد از غم نه رود از غم سرد فریاد — شمع را نیست ز باد سحری باک اینجا

ولہ

تازه سحریست لب آن بت ترسائی را — خنده بر نطق زند لعل مسیحائی را
وا چو شد بند قبا آن بت هرجائی را — چاک زد غنچه به تن جامهٔ رعنائی ر
تو که صبر از دل و آرام ربودی ز منم — سر و سامان که دهد تاب و توانائی
جز گل داغ ز گلزار جمالت ای گل — نیست در جیب نظر چشم تماشائی ر
بی بصیرت چه بُرد راه بباطن از علم — کور را از سرمه نه بیند ز رخ بینائی
شعلهٔ آه اگر در دل یوسف نه زدی — شمع روشن نه شدی بزم زلیخائی

نوازد پرده ابجی ساز این راز — که تا نون قدم آرد در آواز
سخن را نزے بود لیکن چه رازے — که بگشاید بعقل نکته بازے
سخن از ماه باشد تا بماهی — بود گنجینهٔ راز الٰهی
سخن رمزیست گفتن را نشاید — چه گویم آنچه در گفتن نیاید
در گنجینهٔ اسرار باشد — کلید دولت بیدار باشد
ز لب صوتے بر آید با صدائے — نباشد بیش از موج هوائے
سخن هرچند جز موج هوا نیست — گر دست خرد در وے رسا نیست
مجرد شکل جان آن گوهر پاک — ز باد و آتش و از آب و از خاک
مگر بے دانشے دانا نمائے — که ره نابرده دانش را بجائے
به تعریف سخن همت گمارد — که در ماهیتش دفتر نگارد

دیگری از مثنوی ها به نعت سراید

شه خورشید چتر انجم سپاهے — شفاعت منصبے رحمت پناہے
بنام ایزد چه نام روح پرور — زبان و گوش را گیرد بگوهر
در اقلیم رسالت شهریارے — بگلزار نبوت نوبهارے
خرد از کار او شوریده رائے — فلک در راه او خوابیده پائے
همایون اختر برج شهامت — فروزان گوهر درج کرامت
دم عیسی هوادار شمیمش — ارم را تر دماغی از نسیمش
کلامش نوبهار باغ گفتن — پیامش گوهر گوش شنفتن

گر زکفش رنگ نبردی سحاب
رنگ شکستی به رخش آفتاب

ناطقه را تازه بیانی ازو
تازگی باغ معانی ازو

چرخ یکی توسن چالاک او
مهر یکی سرمه کش خاک او

منتظر گوشهٔ چشمش امید
بر در او دیدهٔ حسرت سفید

ذره که منظور نگاهش بود
همسر خورشید کلاهش بود

در نظر او همه هشیار روست
آئینهٔ حسرت وصفش بدست

بلبل گفتار نگفتن ازو
غنچه بها به شگفتن ازو

تا که برآید به سریر وجود
پایه گه صدر امامت فزود

دیده اقبال ازو سرمه بست
دولت ازو نقد سعادت بدست

آئینهٔ فکر صفائی گرفت
رشتهٔ اندیشه رسائی گرفت

آئینهٔ صورت همه وصّاف او
حیرتیان در دم اوصاف او

نور جهان بین جهان روی اوست
نکهت گلزار جنان خوی اوست

منکه زدم سکه به ملک سخن
یک نظر تربیت از وی بمن

بیتی چند در تعریف سخن از مثنوی گنجینهٔ معانی

سخن از هر چه گویم برتر آمد
سخن با جوهر جان همسر آمد

سخن باشد همای عرش پیمای
سخن را باشد اندر لامکان جای

در آن منزل که ممکن را فنا بود
سخن با دوستی بود و خدا بود

سخن با مصطفیٰ دمساز آمد
سخن در دفتر اعجاز آمد

اشعار یکچند از مثنوی درد دل بطرز مثنوی شاه ناصر علی سرہندی

الہی درد دل در پیکرم ریز
مے مینا شکن در ساغرم ریز

ز تند برق تجلی در دل من
برآید خاورستان از گل من

برافروزی دل تابنده داغی
حریم کعبه را روشن چراغی

کرامت کن دلے با درد همراز
بسے کانائی نے با ناله دمساز

دلے سنگین تا نمے ریزد از نم
چکیدن گل کند خارا چو شبنم

من و شور و جنون در سر به بوئے
مے و میخانه و مستی به ہوئے

بپرواز خواهم از پر تیر
دهد آب حیاتم جوهر شمشیر

لب سوفار بوسم چون لب یار
ندانم زهر مار از مهره مار

چو نخچیرے که باشد زیب فتراک
عنانم ده بدست یار بے باک

ز قاتل سایه تیغ و سر من
دم شمشیر و چاک پیکر من

ز مژگانم چکد خونابه دل
رگ جانم تپد چون نبض بسمل

یکے خواب گران در دیده ریزم
که در غوغائے محشر بر نه خیزم

زبانی هر بن مو ناله خیزد
لب هر زخم دل تبخاله ریزد

دلم دلداده بیداد باشد
زبان لب بر لب فریاد باشد

بلب ذکر و به دل فکر و بے سوز
ندانم صبح از شام و شب و روز

ز مضمون کمندش نامہ پیچید — صریرِ اندر گلوے خامہ پیچید
بہ بزمِ او اگر افسانہ خوانے — سراید نکتۂ از داستانے
چناں خوابے بچشمِ خصم ریزد — کہ تا صبحِ قیامت برنخیزد
چہ گویم پایۂ بالانشینش — ز ماہی تا بہ مہ زیرِ نگینش
ازو روشن چراغِ رہنمائی — بدو گلشن دماغ جانفزائی
ز بویش غنچہ گر خندد بباغے — دلِ فردوسیاں سوزد بداغے
حریمِ دل فروغستان ز رویش — دماغِ جان عبیرآگین ز بویش
زمینش را شکوہ آسمانہا — غبارش توتیائے چشمِ جانہا
بمیدانے کہ با دشمن ستیزد — غبار از سودۂ الماس خیزد
الم با داغ بر دل از جمالش — ستمہا خاک بر سر از جلالش
اگر تیغش نبودے پرتو انداز — کے از کفر و دین نشناختے باز
نسیم از خلق او صرف وزیدن — نہالِ لطف او سر کشیدن
سحابِ رحمتش تا کلہ بستہ است — گنہ طرفِ کلاہِ خود شکستہ است
علی سرچشمۂ فیضِ الٰہے — کہ فیضِ اوست از مہ تا بماہی
سپہرِ علم را تابندہ خورشید — سر و سرکردۂ اربابِ توحید
ولایت را چمن پیرا بہارے — شجاعت را حسامِ آبدارے
چراغ افروزِ ایوانِ امامت — علم افروزِ میدانِ کرامت
ز یک روئی تیغِ دو زبانش — دو رویان یک زبان اندر زمانش
اگر آبِ دمِ تیغش نبودے — گلِ پیکاں کجا خندہ نمودے

این نای دم از نوا ندارد | چون ساز قضا صدا ندارد
ماہیت راح ہر کہ داند | در وصف سخن سخن براند
از نظم دہند تا نظامش | ریزند مے دگر بجامش
آن می نبود مگر معانی | تو قوت و قوت نکته دانی
از دیده وران دانش آرای | آنہا که بہ نکته نیبرانی

دیگر

مرغان سخن بدام کردند | آہوے رمیده رام کردند
ہرکس ہوسی کشاد پائی | تا دست طلب رسد بجائی
گر صید بلند بود وگر پست | ہرکس بشکار خویش دل بست
کردانچه بحیلہ کرد صیاد | ہم دانه فشاند و دام بنہاد
صیدی نگو او فتد بدامش | گردش کند آسمان بکامش
وانکه بہ سر کے شکاری | شاد آمده ہر کسے بکاری
ہر رہ گذرے فتد براہی | دارد پئے خود فرود گاہی

بعضے از اشعار مثنوی کہ بہ نکر گفته

فرازنده گنبد نہ سپہر | فروزنده مشعل ماہ و مہر
نمود این کہن دیر تاریک و تنگ | چو گلزار مینو پر از آب و رنگ
طلسمی بگیتی ز حکمت ببست | کز آن گل گسستن نیارد شکست
دران دم که بر تخت فرمان دہی | بر آمد بنیروی دستگاہی

بیتے چند از مثنوی ارکاش مربع بوزن مفتعلن فاعلن بہا یہ ربا رے

خسرو ملک سخن قلعۂ معنی شکن تیغ قلم برگرفت ملک سخن درگرفت
گنج گہر بار یافت دولت بیدار یافت مغز سخن تازہ کرد روی بیان غازہ کرد
جان جہان کمال جوہر جان کمال نکتہ وران جہان در صفتش بے زبان
خامہ عصای کلیم نامہ چون باغ نعیم تا کہ بگردش فتاد چرخ ندارد بیاد
نامہ نگاری چو او نادرہ کاری چو او نامور دگرم ناز خامہ ز و سرفراز
تازہ بیانی از و سحر زبانی از و گنج معانی کشود نقد مضامین ربود
نقش نقابر نشاند زندہ جاوید ماند حرف کمند ارزند عقل بہ بند افگند
در دم ذکر مصاف تیغ اجل بے غلاف در صفت تیغ تیز روی زمین لالہ خیز
رزمی ایوان بزم رزمی میدان رزم در صفت زور دست کار یلاں در شکست
کیسۂ جرات تہی شیر کند روبہی تازہ عبارات او طرفہ اشارات او
گرچہ ستائش گراں در صفت سروراں داد زبان آوری زادہ مدحت گری
پایۂ ممدوح خویش از ہمہ بر دند بیش لیک ز تحریر او از لب تقریر او

دیگر

تا صرف کہ از وجود دم زد طومار جہان قضا رقم زد
ہنگامہ حرف و صوت شد گرم گہ سخت بر آمد و گہی نرم
نقدی کہ خزانہ اش دل آمد تیرے کہ نشانہ اش دل آمد
بر زخمہ زدن بسے برنجید این پردہ بے صدا سنجید

بزرگان درگاه با زیب و فر — بخدمت ببستند زرین کمر
یکی را بکف خنجر آب گون — یکی نغمه سنج و بچنگ ارغنون
یکی را بسر تاج زرین نهاد — یکی را بکف کلک مشکین نهاد
یکی را پئے داوری برگزید — که آسایش آرد گیتی پدید
یکی جامهٔ شحنگی در برش — بر آئین پیکان یکی بر درش
غرض هر یکی را در آن بارگاه — براندازه اش پایه بخشید و جاه
چه خوب و چه زشت و چه صاف و چه درد — از آن انجمن هر یکی بهره برد
نیارد کسی گفتن از راز او — که نامد به هستی کس انباز او
بتیمور اورنگ خانی دهد — نیادر کلاه کیانی دهد
یکی را کلید کشایش بدست — یکی را سر از تیغ با خاک پست
یکی را کله گوشه بر آسمان — یکی را سر عجز بر آستان
یکی را به تخت شهی جای داد — یکی را بدریوزگی پای داد
گهی گرز و خنجر کند آهنی — گهی ز آهنی مغفر و جوشنی
ز یک آب صد رنگ ریزد بدهر — گهر در صدف در سر مار زهر
بگیرد ز ساسانیان تاج و تخت — نهد بر سر تازیان تاج بخت
بتدبیر او حرف گیری کراست — کند هرچه خواهد که فرمان رواست
در آن دم که بارد بلا ز آسمان — پراز باد بیداد گردد جهان
که با فر و فیروزی و آب و جاه — ز شاهان بدست آورد تاج و گاه
رساند بگردون سر سروری — زند در جهان کوس اسکندری

تمت

سنه ۱۳۰۴